Eduard Laugaste

Loenguid eesti rahvaluule üldkursusest

http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/laugaste/Laugaste1965.pdf

ISBN 978-9949-544-89-9 (pdf)

Tartu 2016

Trükis ilmunud:
Loenguid eesti rahvaluule üldkursusest
Eduard Laugaste

Kunstiliselt kujundanud V. Toots

Tartu Riiklik Ülikool
eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder
Tartu 1965

E-raamatu valmimist toetas:
EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja folkloori
kasutusalade laiendamine ja tutvustamine
elektroonilistel infokandjatel.

Digitaliseerinud: Rahvusraamatukogu
HTML: Diana Kahre

© 2016 EKM Teaduskirjastus
© 2016 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm

LOENGUID

EESTI RAHVA-LUULE ÜLDKURSUSEST

ED. LAUGASTE

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL
EESTI KIRJANDUSE JA RAHVALUULE KATEEDER

LOENGUID EESTI RAHVALUULE ÜLDKURSUSEST

ED. LAUGASTE

TARTU 1965

EB65
112

E e l m ä r k m e i d .

Kui palju sajandeid on möödunud ajast, millal inimene oma emotsioone, suhteid ja suhtumisi ning tähelepanekuid hakkas kunstilises vormis väljendama, seda me täpselt ei tea, igatahes oskas ta juba üsna primitiivsel arenemisastmel olles seda teha, nagu ta aastatuhandeid tagasi püüdis teda ümbritseva elu nähtusi juba kausaalselt seletada ja neist aru saada. Esteetilise elamuse allikana kasutas ta kõiki meile tuntud väljendusvahendeid - sõna, heli, mängu, tantsu, aga ka kujutavat kunsti, mis avaldus oluliselt tööriistade või rõivaste kaunistamises.

Mõtete ja elamuste väljendamisel oli tihti ka kogemuste edasiandmise eesmärk. Eesmärgid võisid olla ka enesesäilitamise ja -maksmapaneku tagamõttega: maagiliste vormelite abil püüti saada võimust looduse või kaasinimese üle, oma funktsioon oli karjaste helletustel, lasteäiutustel või mängulauludel. Jutud andsid teadmisi ja rahuldasid kunstivajadusi, väikeluule oli kas tarkuse prooviks (mõistatused), tähelepanu teritavaks kogemuste kokkuvõtteks (vanasõnad), kaunistavaks lauseilustuseks (kõnekäänud), tantsud ja mängudki teenisid lõbustamise kõrval kohati, just vanemal ajal, maagilist eesmärki, kombed reguleerisid elu jne.

Nagu merelained rannakive lihvisid rahvapõlved läbi aastasadade seda suulist luulet, kuni see arenes tänapäeval tuntud kõrgusele.

Rahvaluulest sai inimese teekaaslane, see organiseeris ja julgustas ühtlasi, ammutades samal ajal ainet inimese igapäevasest tööst ja suhetest, kujutas ja peegeldas elu sajanditepikkuses arenemises.

Kuidas inimene oma mõtteid väljendas ja milline oli tema kunstilooming, seda on ka nõukogude inimesel vaja teada, et tänapäevast paremini aru saada ja ka mineviku kunstist õppida. Sellepärast õpimegi rahvaluulet, mis kõige eredamalt on toonud meieni kauge mineviku ja teinud arusaadavaks inimese elu selles.

Käesolev vihik on osa eesti rahvaluule üldkursusest, mis on mõeldud eelteadmiste andmiseks eesti rahvaluulest üldse. Juba mitu aastakümmet on kogutud materjale ja tehtud provisoorseid ülevaateid või monograafilisi uurimusi sellelt alalt. Kõigi uurijate töö tulemusi on püütud kasutada, kaasa arvatud ka mõningates katedri juures tehtud diplomitöödes fikseeritud tähelepanekud. Nii paljude jõupingutuste vilja kokku kandes jõuame tõele üha lähemale. Ja teiselt poolt: üksi töötav uurija on tänapäeval anakronism.

A. EESTI KEELE JA EESTLASTE ELUALADE KUJUNEMINE.

I. L ä ä n e m e r e s o o m e r a h v a s t e j a k e e l t e k u j u n e m i n e.

Nagu on osutanud keeleteadlased (P. Ariste) arvestades keele ja arheoloogia andmeid, asustasid Läänemeremaad ja Ida-Euroopa metsavööndit 3. ja 2. aastatuhandel e.m.a. peamiselt küttimisest, kalastamisest ja taimetoidu korjamisest elatuvad soome-ugri hõimud. Nende tootlikud jõud seisid madalal arenemisastmel, algeline oli ka nende materiaalne kultuur. Loodusest valmissaadusi koguvate eluviiside järel on jaht primitiivseim elatusala. Aegade jooksul eraldusid hõimud üksteisest üha, nendevaheline kontakt nõrgenes, kujunesid omaette keeled: ugri, permi, mari, mordva ja läänemeresoome keelte eelkäijad. Läänemerelaste esivanemad asusid Läänemeremail ja sellest ida pool juba 3. aastatuhandel e.m.a., eestlaste eelkäijad hõimud on asunud alates viimase aastatuhande keskelt (e.m.a.) enam-vähem praegustel aladel, hiljem pole toimunud siin suuremaid nihkeid. Samal ajal kujunesid läänemerelaste hõimukeeled, millest arenesidki välja eri rahvaste keeled: liivi, eesti (lõuna- ja põhja-eesti), karjala ja vepsa.

Rahvaste kultuuri kujunemisel on tähtis osa rahvastevahelisel suhtlemisel. Läänemeresoomlaste keelde on tulnud otsese või vahendatud kontakti kaudu õige vanu laene, nii ka eesti tuntud mütoloogilise sisuga sõna <u>mardus</u> on iraani laen, maas või vees asuva pahatahtliku haldja nimetus <u>koll</u> pärineb ida-euroopa algkeelest.

3. aastatuhande lõpul või 2. aastatuhande algul e.m.a. ilmusid Ida-Baltikumi balti hõimud, leedulaste ja lätlaste esivanemad, asusid läänemeresoomlaste naabrusse ja elasid nendega osalt segaminigi. Hiljem konsolideerusid põhja pool läänemeresoomlased, lõuna pool balti rahvad. Oletatavasti tiheda kontaktiga seletuvad rohked mõlemapoolsed mõjud ühelt poolt kõigi läänemeresoome, teiselt poolt balti rahvaste keelte sõnavaras, grammatilises struktuuris ja foneetikas. Mõjude hulk vihjab piisavale naabrite keele oskusele. Sõnavaralised laenud kuuluvad peaaegu kõigile elualadele. See näitab, et keel pole ainult kultuuri toode, vaid ka kultuuri vahendaja, kogemuste ja teadmiste edasiandja.

Balti laenudeks eesti keeles peetakse järgmisi. Loodus: hall, härm, hein, takjas, taevas; kehaosad: hammas, karv, kael, reis; sugulussuhted: mõrsja, sõsar, tütar; ühiskondlikud suhted: hõim, sõber, talgud; usund: kääbas; arvud: tuhat; põllundus: seeme, hernes, uba, vagu, äke, võib-olla ka kanep ja lina; karjandus: härg, oinas, vill; mesindus: vaha; tehnika: sild, tara, sein, vai, õrs, kirves, ratas, tael, tõrv, luud.

Meie ajaarvamise alguse paiku toimusid kokkupuuted Skandinaavia germaanlastega, millest tulenevad ühised laensõnad kõigis läänemeresoome keeltes: rõuk, ader, sõel, agan, taigen, leib, kaer, humal, (muru)lauk, rukis jt.; orb tähendas vaeslast, aga ka mehele viidud tütart.

Umbes samal ajal või veidi hiljem tekkisid kokkupuuted slaavlastega, kellelt on laenatud sõnad värten, sirp, sahk, saabas, aken, värav, lusikas, vaba, rist, raamat, nädal. XVI sajandi Novgorodi kroonikas on nimetus arbui, vrd. eesti arbuma 'ennustama', Setus ja Lutsis ka 'nõid'. Eriti vanad slaavi laenud on ike, hirs (palk), koonal, tapper, look, saan, turg;

Sõna laenamine ei tähenda alati sellega koos ka eseme või töövõtte laenamist, vaid olemasoleva mõiste tähistamiseks võib naabrilt saada uue sõna omaenda sõna asemele (mõiste hammas oli olemas muidugi enne selle sõna laenamist

baltlastelt). Enamasti tähendab sõnalise laenu saamine küll ka kultuuri laenamist ja näitab ühtlasi kokkupuudete iseloomu.

Sellesse ajajärku (1. aastatuhande 1. poolel m.a.j.) lähevad tagasi mõned ühised rahvaluulelised motiivid, samuti regivärsi vormi tekkimine. Siit näib pärinevat ka osa kombestikku, maagilise kombestikuga seotud teatraalsust, mänge ja mõningaid laulumotiive (võib-olla "Loomislaul" jt.).

Arvestades keeleandmeid moodustasid ühiskondliku organisatsiooni suurpered, mis liitusid hiljem hõimudeks, hõimud hõimuliiduks.

II. Läänemeresoomlaste põllunduse algus.

Põllundust oli mõnevõrra tekkinud juba 2. aastatuhandel e.m.a. Primitiivse adra funktsioone täitis sel ajal konks, vrd. eesti kook, täh. kõblas. Esimesel aastatuhandel e.m.a. on põllundus kujunenud juba tähtsaimaks elatusalaks, teistele majandusharudele jäi kõrvaline osa. See vajutas rahva ühiskondlikule korraldusele talupoegliku pitseri. Küla talude juures asetses tavaliselt kaks põlispõldude välja, mis olid jagatud lappideks, igal talul rida mitmekujulisi lappe. Küla ale-, heina- ja karjamaad ning metsad moodustasid külakonna ühismaad e. sarase, ühist sarast kasutanud külakond nimetati saraskonnaks. Tihti oli saras ühine mitmele külale, külad moodustasid selliselt siis suursaraskonna. Enne 14. sajandit oli põllunduses kasutusel kahevälja-süsteem: pool põlispõldu oli viljuse all, teine pool kesas, 14. sajandist tuleb kasutusele kolmevälja-süsteem: suivili, talivili, kesa.

Varem juba inimesega koos elanud koerale tuleb lisaks lammas, keda peeti liha ja naha pärast, vist ka veis. Tuntud on ka metsmesindus. Põlluviljad olid rukis, nisu, oder, kaer, uba, hernes, lina, kanep. Läänemeresoomlased tunnevad sõna rehi, lõuna-eestlased põhtja (rehealune), põhja-eestlased pohemold (terade või tangu puhastamise küna). Seega tunti siis ka rehepeksu ja tangude valmistamist.

Joon. 1. Pohemold.

III. Eestlaste feodalismiaegne majanduselu.

Et rõhuv enamik eesti rahvaluulet (kõigepealt laulud ja jutud) pärineb juba feodalismiajast, osa sellest läheb tagasi 13. sajandisse, oletatavasti kaugemalegi, tutvugem pisut eestlaste eluga, mis kajastub rahvaluuleski. Ka feodalismiaja eestlase tähtsamaiks elatusaladeks olid põllundus ja karjandus, seda näitavad hulgalised lõikus- ja karjaselaulud. Peegeldab ju laul kui rahva kunstilooming ühtlasi seda keskkonda, milles ta kasutamist leidis.

Eesti rahva hõimud hakkasid kujunema juba 8. sajandi paiku e.m.a., umb. 1. aastatuhande algupoolel olid olemas maakonnad ja kihelkonnad, mis said aluseks hilisemale kiriklikule jaotusele.

13. sajandil vallutasid Saksa ja Skandinaavia feodaalid eestlaste maa ning surusid kohaliku rahva ebainimlikku päriseorjusse. Kuni 19. sajandi alguseni, millal algas üleminek kapitalismile, valitses materiaalsete hüviste tootmises feodalism. "Feodaalne ühiskond tundis niisugust klassidesse jagunemist, kus valdav enamik - sunnismaine talurahvas - oli täielikus sõltuvuses tühisest vähemikust - mõisnikest, kellele kuulus maa" (Lenin). Seega moodustas majandusliku terviku mõis koos temale kuuluvate taludega. Töövõimeline osa talurahvast pidi orjama tühist mõisnike vähemikku, omaenda põldude jaoks jäi talupojale mõisatööst ülejääv vähene aeg, põldudele saadeti siis ka noorusest nõdrad või vanadusest väetid. Mõisnike abilisteks olid veel talupojaklassist pärinevad kubjas ja kilter ning rehepapp. Talurahva ülemkihi moo-

dustasid taluperemehed, kes omakorda ekspluateerisid sulaseid ja tüdrukuid, viimased pidid tegema mõisateo. Kaugelt suuremas enamikus Euroopa maades ei tuntud nii ränka orjust kui siin. Mõisaorjuse raskusest kõneleb rahvalaul:

Viis on vaimu välja pealla,
kuus on kubjasta järella,
seitse seljapeksijada,
kaheksa karistajada,
kümme küljemõõtijada.

Mõisategu tehti teolise oma tööriistade, veoloomade ja toiduga. Kepisundus oli range, peksukaristust kasutati iga tühisegi eksimuse puhul. Teokoormised olid mõisniku määrata, orduajast fikseeriti need vakuraamatuis.

1. A l e j a k ü t i s . Et põldudele ei jätkunud loomasõnnikut, oldi sunnitud põlispõldude kõrval kasutama võsamaad alemaaks. Kogu küla talude põlispõllud seisid ühistes väljades, harimine toimus kolmes väljas. Alet tehti võsamaal 18. sajandi lõpuni, sest alemaa andis paremat lõikust kui vähe väetatud põlispõld. Alemaa nimetusena esineb orduaegseis ürikuis ka varvik. Alet (sõõru, uhtmaad) haris kogu küla ühiselt. Iga aasta võeti tükk võsamaast, küliti peale vili 3 - 4 aastat järjest, jäeti siis puhkama 15 - 20 aastaks, et seda siis uuesti vilja alla võtta. Ale on primitiivseim ning vanim maaharimisviis.

Aletegemine toimus järgmiselt. Põlises metsas või võsas langetati puud, kooriti jämedamad tüved ning jäeti aastaks maha kuivama, et need siis lahtiselt põlema pista ning põlevatena edasi veeretada ja sel kombel maad ühtlaselt katta tuhaga. Põletatud alet künti ja äestati ning külvati peale seeme, vahel seemendati vahepealse harimiseta, seeme künti ja äestati pärast külvamist. Esimesel aastal küliti alemaale rukis või oder.

17. sajandil hakati tegema kütist, kohati kuni käesoleva sajandini. Põletusmaterjaliks kasutati puuhalge või võsa, mis pärast mahalangetamist lasti mõni kuu kuivada ja viidi

väetamist vajavale põllulapile, kaeti seal mätastega ning süüdati poolumbses olekus põlema. Tuhk laotati hiljem põllule laiali. Ka kütisemaa andnud neljal-viiel aastal head saaki, jäetud siis aastateks puhkama. Vahel tabas põlluharijat loomade hävinemise tõttu ka laudasõnniku puudus, siis kasutati ka mitmeaastast kesa.

2. V i l j a d olid rukis, nisu, kaer, oder, tatar, lääts, kapsad, kaalikad, naerid, lina ja kanep, õlleks - humalad.

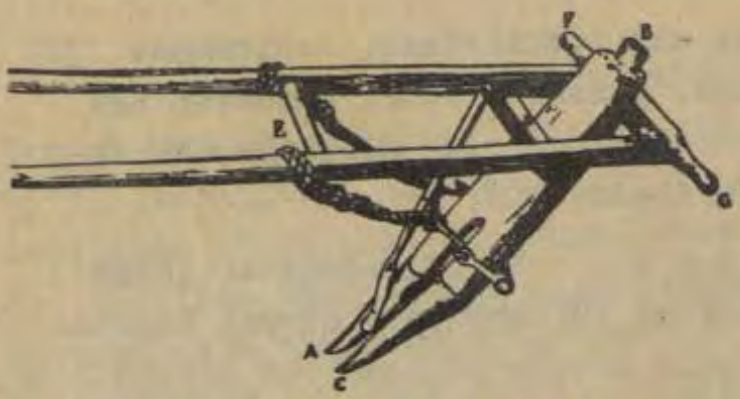

Joon. 2. Harkader.

3. P õ l l u t ö ö r i i s t a d j a v e l o o m a d . Tähtsaim tööriist oli ader. Mandril, kus mullakiht paksem kasutati harkatra, Läänemaa ja Saaremaa kivisel, paesning õhukese mullakihiga põldudel pindmisi lõikava labidakujulise lõiketeraga vannasatra, nimetatud ka seaninak 19. sajandi teisel poolel ilmus põllule linnast ostetud hõlm ader.

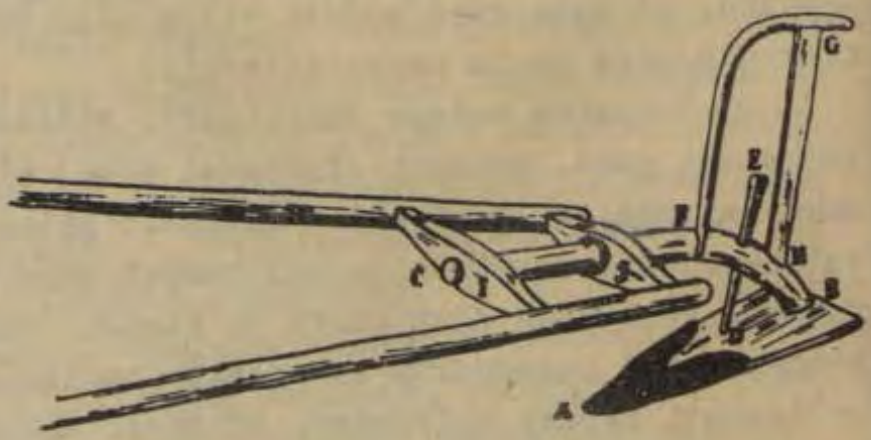

Joon. 3. Vannasader.

Äkkeid oli kolme tüüpi, vanim neist - okslikest kuusepakkudest valmistatud karuäke, kerge libisema üle ebatasase maa, "üle kivide ja kändudegi". Teine on Lõuna-Eestis levinud raamäke: nelja paralleelse raamikujuliselt kinnitatud paku sisse olid taotud puupulgad, 17. sajandist tulid tarvitusele raudpiid. Pakkäke koosneb kolmest liikuvalt üksteise külge kinnitatud pakkude reast. 19. sajandi lõpu poole ilmub põllule vabrikutoode - vedruäke. Saaremaal on kasutatud mullakamakate purustamiseks puunuia.

Joon. 4. Karuäke.

Külvati külvivakast või -põllest, põld jagati kooguga tõmmatud vagude abil külvirinneteks (hitsmeteks).

Joon. 5. Raamäke.

Veoloomadeks kasutati hobuseid ja härgi, viimaseid rakendati ikete abil.

Vanim lõikuseriist oli sirp, millega varem koristati rukist ja tõuvilja. 18. sajandil levis Lõuna-Eestis lätipärane käsivikat - rauts. Samal sajandil hakkasid talupojad suvivilja niitma heinavikatiga, mõisas polnud vikat terade varisemise kartusel siis veel lubatud.

Lõigatud ja põllule hakkidesse või aunadesse pandud vili veeti rehte ning ahiti parsile kuivama, lasti kuivanuna rehealla lademeisse ja löödi terad välja ühest kaarjast puust valmistatud varda või varre otsa seotud kolgi abil konstrueeritud koodiga. Pahmast võisid tallata ka hobused või härjad, haruldasem on kiile täis taotud raske rulli, rehetambi kasutamine. Rukist rabati vahel rukkivihu löömisega vastu rabamispinki. Sel viisil jäid terveks õled, mida hiljem kasutati katuste katmiseks, linakubude köitmiseks või õlgmattide valmistamiseks. Pingil rabatud pead kooditati veel läbi. Tuulatud on algselt tuulaluse vilja visklabida või kühvliga õhku paiskamise näol, õhku visatud segust viis tuul välja aganad. Hiljem tuulati läbi sarja.

Terad jahvatati käsikivil või vesi- ja tuuleveskis. Pere või loomade jaoks jahvatati terad koos aganatega.

Joon. 6. Salu-Vana tutvustab kooti.

Alates külvist kuni linakiumi koosnet linatöö mitmest faasist: kitkumine peodeks, kupardamine raatsil, leotamine, pleegitamine, lõugutamine, s.o. puitunud tüvede purustamine lõugutil või linamasinas, ropsimine, s.o. kiu vabastamine puitunud osadest, linaluudest, ropsimõõga või linavurri abil, sugemine, s.o. kiu eraldamine takust linakammi või -harja abil. Siin esimesena näidatud tööriistad on vanemad. Linatööde kohta vt. regivärsilist rahvalaulu "Lina elulugu".

Joon. 7. Käsikivi.

Joon. 8. Vart (ülal). Hageri. Härjaike. Lüganuse. Härjaike. Vaivara.

Joon. 9. Linakamm.

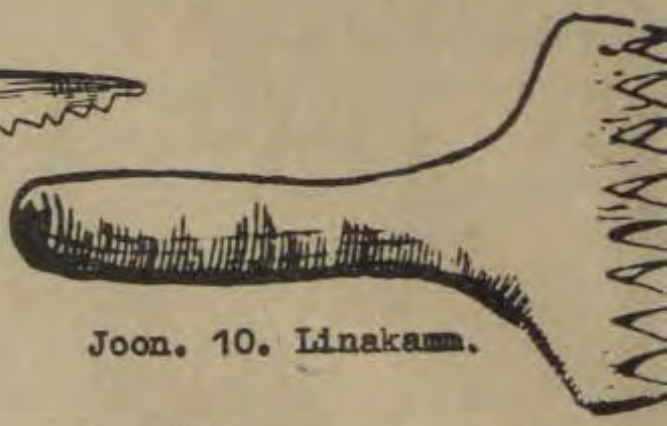

Joon. 10. Linakamm.

Joon. 11. Linahari.

4. K a r j a n d u s oli aastatuhandete vahetusel kõrgel järjel. Kasvatati veiseid, hobuseid, kitsi. Feodalismisajandeil vähenes loomade arv tihti laastavate sõdade ja taudide tagajärjel, sellest sõltus rahva toitlus ja põldude väetamine. Karjatati külade ühiskarjamaadel, niidetud heinamaadel, pärast lõikust põldudel. Karjasteks olid vanemad inimesed, eriti kiskjate pärast, karjastele abiks olid lapsed. Kevadisel põllutegemise ajal käidi künniloomadega õitsil, s.o. öisel karjatamisel.

5. Varasem m e s i n d u s oli metsmesindus: võeti ära metsapuudesse asunud mesilasperede mesi. 17. sajandil hakati mesilasi hoidma kodus pakktarudes, hiljem tekkis teisi tarutüüpe.

6. Metsa- ja veelindude m u n a d e k o r j a m i n e selleks ehitatud kongides on kasutusel veel praegu Kihnu saarel.

7. J a h t . Varem, kui metsades leidus palju suuremaid jahiloomi, oli jahil majanduslik tähtsus. See vähenes loomade arvu vähenemisega. 1668. a. keelati Liivimaal, 1690. aastail Eestimaal talupoegadel põtrade, metskitsede ja metssigade tapmine, vabaks jäid jänesed, mägrad, ilvesed ja par-

Joon. 12. Pakktaru.

did. Karju ohustavaile huntidele ja karudele korraldati ajujahte, hunte püüti ka hundiaedade, -võrkude ja -õngedega. Keeldude tõttu tekkis talupoegade hulgas salaküttimine, milleks kasutati passiivseid püügivahendeid - auke, lõkse, paelu, loomade väsitamist, kargutamist raskeisse liikumistingimustesse (sohu, libedale jääle), luuramist söögi- või joogikohtades, lindude ligimeelitamist häälitsuste ja viledega (pillitamine) või pettekujukestega, mis olid kasutusel juba õige vanasti, kuuluvad primitiivsete jahipidamisviiside hulka.

8. K a l a s t u s oli üldtuntud. Meres ja järvedes leidus palju kalu, eriti Peipsis. Vana püügiviis on põrunuiaga kala uimastamine läbi jää, vanad on ka õng, kahv, silmus. Vanade püügiriistade hulka kuulub ka ahing, mis oli kasutusel varitseva püüdmisviisi puhul päeval või öisel püügil, nn. tulusel, mis tähendab paadist püüki tulevalgel. Peipsil kasutati öisel püügil jääaugust undade kompleksi, asetatud rattakujuliselt keti külge, millele on kinnitatud helisevad plekitükikesed. Seda püügiriista nimetatakse lutsumännaks ja kasutati eeldusel, et püügiriista üles-alla liigutamisel võib sattuda mõni ligimeelitatud luts unna otsa. Eestis tunti ka tõkkepüüki - kudema tulnud kalad sattusid jões selleks ehitatud tõkke taha, kus nad siis kinni püüti. Juba üsna vanast ajast on tuttavad mitmesugused võrgud - noodad, liivid, abarad. Vähke püüti käe või kahvaga.

Hülgepüük oli tähtis elatusala Ruhnu ja Kihnu saarel, püügiajaks oli sügis või talv, püügiviisid kohandati aastaajale. Püügiriistadeks olid harpuun, hülgeõng, praegu oluliselt püss.

Kalapüügi väljakujunemist pidurdasid mõisnike poolt tehtud takistused, ka tuli anda kala- või hülgesaagist suur osa mõisnikule.

Joon. 13. Lutsu-und (lutsumänd).

9. T o i t u hankis eestlane looma- ja taimeriigist. Kõige vanemaid toite on jahu- ja tangupuder, viimane on laialt tuntud ka piduroana - vastsündinut vaatama tulijad tõid kaasa katsiku- e. titepudru. Leib on olnud sajandeid tähtsaim toiduaine, sellest siis ka leiva kujunemine kogu elatise sümboliks - teenib leiba (s.t. elatist), jäi leivast (=elatisest) ilma jt. See omakorda tingis ka leiva kujunemise maagiliseks aineks (näit. jõuluorikas küpsetati viljakuse taotlemise eesmärgil). Puhtast rukkijahust leiba söödi harva, eriti ikaldusaastail segati terade hulka aganaid või puukoort ja sammalt ning jahvatati siis koos. Aganaleivast (vahelikust) kõneldakse rahvalauludes. Leivasse küpsetati mitmekesistamiseks sealiha, kala, silku, kanamune. Lõuna-Eestis kasutati veel kama, kanepiseemneist kanepitempi, kaerakilet, küpsetati karaskeid ja korpe. Feodalismisajandeil oli talupojal liha vähe, seda jätkus pühapäeva- või piduroaks, rohkem leidus kala, eriti soolasilku.

Joon. 14. Jõuluorikas.

Piima tarvitati rõõsalt ja hapendatult, valmistati ko-

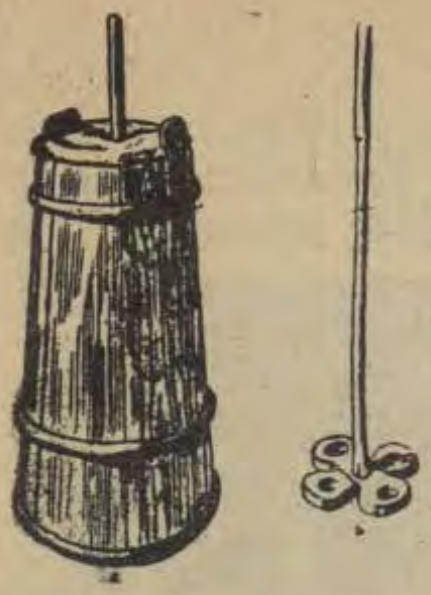

Joon. 15. Võikirn.

hupiima, juustu, sõira, kasutati supiks, tehti võid. Võid jätkus siiski ainult leivakõrvaseks. Teolisel oli kaasas lassiga hapupiim, kui piim vähenes, valati vett lisaks, sellest kõnekäänd: Vesi pikka piima jätku. Jookidest kasutasid eestlased veel mõdu, õlut ja taari.

Toidusedelil oli naeris kartuli asemel, mida hakati kasvatama alles 19. sajandil. Supilisandiks võeti ka nõgeseid ja naate.

Talgutoiduks anti suppide kõrval liha, samuti pulmades ja sügisestel tähtpäevadel. Pulmade toidu- ja jooginorme hakati 17. sajandil valitsusvõimude poolt piirama. Oli ette nähtud, kui palju pulmalisi keegi võis kutsuda ning palju vägijooke selleks muretseda. Tubakas hakkas meil levima 17. saj. algul.

Kuidas teoline nägi oma leivakotti, sellest kõneleb regivärss:

Pisut piima lähkerissa,
vähe oli võida vitsikussa,
ohkakook oli kotissani,
kaeramämm oli märsissani,
seegi sõge sõtkumata. (Kose)

10. T ö ö j a o t u s e s on iidseist aegadest meestele langenud kohustus väljast saaki otsida, kalal ja küttimas käia, naistele jäi kodu hoida. Naisel oli otse keelatud jahiga tegelda. Kari oli naise hooles, peale hobuste. Mees oli üldiselt ka põlluharija, peale saarte, kus mees oli merel ja naine haris põldu.

11. N a i s t e t õ ö k s oli perele riided valmistada, materjaliks vill ja lina ning kedrata mõisaketrus. Sellest kõneleb rahvalaulgi:

Ketran kõik kevadsed päevad,
tallan vokki kõige talve -
ei saa särki sääselegi,

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Raamatukogu

palakat ei parmulegi.
Ketran rüüdi röövelille,
peenta särki peksijalle.

Joon. 16. Koonlalauad.

Ketrustööd tehti värtnaga, 17. sajandist peale vokiga, mis pikkamööda hakkas asendama värtnat; kudumine toimus kangaspuudel. Vokke oli kaht liiki - kald- ja püstvokk. Linad said töötlemiseks naiste kätte pleegitamisest alates, vahepeal lõugutamine ja ropsimine kuulus siiski veel meestele; sugemine, ketramine, haspeldamine, kerimine ja kangakudumine jäid juba täiesti naiste tööks. Värvimiseks kasutati taimi, madarad andsid punakas-pruuni, kaselehed ja sibulakoored kollaka tooni, näsiniine õied punase jne. 19. sajandil saadi värve juba linnast.

12. R a h v a r õ i v a s oli feodalismiaegne talupojaklassi rõivas. Töörõivas oli lihtne, halvemast materjalist ja enamasti kaunistamata, selleks kasutati ka kulunud piduriiet. Piduriided seevastu eriti hästi kaunistatud, mitmevärvilised ja triibulised seelikud, käised, vööd, kübarad. See oli

Joon. 17. Kaunistatud vaalikurikad.

omamoodi vastuolus valitseva allasurutud olukorraga, milles talupojaklass elas ja on seda imestamisväärsem, et kudumine ja kirjamine vajas palju aega, mida nõutati unetundidest. Rõiva kaudu püüdis inimene väljendada ilutunnet, tõmmata endale kaasinimese tähelepanu, rõhutada oma meeleolu, ühiskondlikku ja varanduslikku seisundit ning abielulise ja vallalise vahet.

Topograafiliselt võiks rahvarõivast jagada nelja suurde rühma: 1) Põhja-Eesti, 2) Lõuna-Eesti, 3) Lääne-Eesti, eriti Saaremaa ja 4) Setumaa. Rahvarõivais võib konstateerida ka naaberrahvaste mõjusid: Setumaal vene

Joon. 18. Kaldvokk.

Joon. 19. Kihnu pruut ehtes (koos raudkäe naisega).

ja valgevene, Lõuna-Eestis läti ja Lääne-Eestis ning saartel skandinaavia mõjud lõigetes ja mustrites ning värvikombinatsioonides.

Joon. 20. Kividega prees.

Joon. 21. Prees.

Joon. 22. Kuhiksõlg.

Ehetest on kõige tuntum kuhiksõlg, mis eriti suur on Setumaal, leidub veel vits- ja hoburaudsõlgi, peale selle olid kasutusel preesid, krõllid, rõhud, arvesse tulevad veel mitmesugused paelad rõivaste ja juuste ehtimiseks.

13. M e e s t e k ä s i t ö ö d e s t on põletus- või muus tehnikas kaunistatud rõiva-, veime- ja ehtekirstud, koonlalauad, koonlavardad (osa neist rauast), õllekannud, vaalikurikad, küünlajalad. Need olid ka kinkimisobjektiks. Tähtsamaks tööriistaks oli kirves ja nuga, ka puur. Küllalt kõrgel tasemel oli sepis.

14. L i i k l e m i s v a h e n d i d . Läbikäimisteed olid üldiselt halvad, viletsasti sillutatud, rööplikud ning kevadeti ja sügiseti raskesti läbipääsetavad. Talisõidu ja -veoriistaks oli regi, varem puutaldadega, viimastel sajanditel juba rautatud. Rege kasutati ka suvel heinte ja viljakuhilate juurdeveoks. Ainult sõiduks oli saan. Suvised sõidud ja veod tehti talupoja enda valmistatud vankriga, milleks tihti polnud kasutatud ühtki raudosa.

Joon. 23. Põletuskirjaga õllekann.

Liiklemine toimus üsna üldiselt ka ratsa, koguni pulmarongis. Ratsutamiseks olid valmistatud puust sadulad, eraldi meestele ja naistele.

Soodest läbipääsu hõlbustamiseks valmistati ovaalsed ca 35 cm läbimõõduga vitsvõrud jalatsite alla sidumiseks - soorajad. Tunti ka suuski ja uiske, jääl käimiseks veel teravate haakidega jääraudu, samuti puutaldu, teravate raudorkidega põhja all - padinaid.

Veesõidukiteks olid vened, valmistatud õõnestatud puutüvest või laudadest.

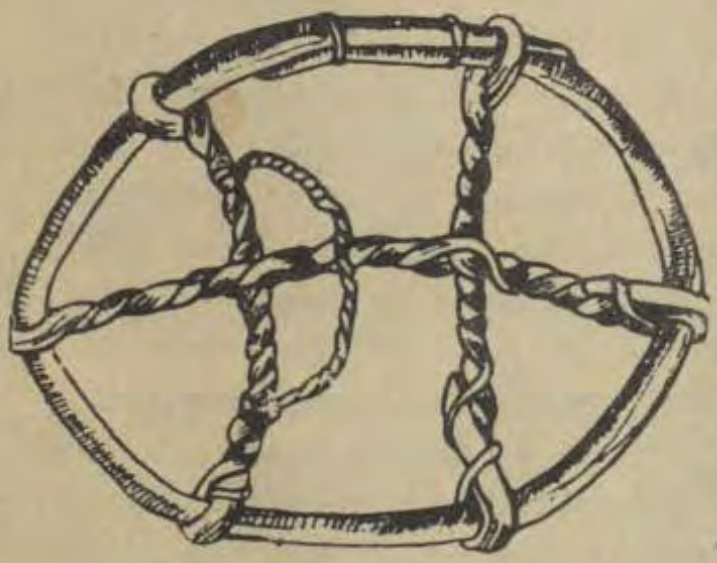

Joon. 24. Soorajad.

15. E h i t i s e d , e l a m u d . Kuni 17. sajandini oli olnud elamu rehest lahus. Palkehitiste valmistamise oskus pärineb ajast, millal läänemeresoome rahvad elasid veel koos. Eesti ala taluehitiste hulgas paistab silma elumajarehi, s.o. rehi, elamu ja loomade varjualune koos. Tuba rehemajana iseloomustavad parred, mis toetusid külgseintes asetsevaile taladele (lõsnadele), partele asetati kuivama vili. Ehituselt jagunes see kolmeks ruumiks: keskel rehetuba (rehetare), ühes otsas rehealune, teises kambrite rühm. Rehepeksu ajal pidi pe-

re elama kõrvalhooneis. Alles 19. sajandil hakati ehitama hooneid vastavalt nende funktsioonidele. Võib siis ütelda, et talupoja elutingimused olid väga viletsad, eriti kui lisada, et tegemist on suitsutarega, millel akende asemel olid lauaga kaetavad avaused ukse kõrval või aknaklaasi asemel kasutati seapõit. Majas oli ahjunurk, ahjus küpsetati leiba, leel valmistati toitu, lee kohal asetses pada koogu või keti otsas. Suveks oli valmistatud eraldi suveköök toidu valmistamiseks. Ruumide valgustamiseks kasutati pirdu, mis asetati ahjumüüri või eraldi seisvasse pilakusse. Pirru kõrval olid valgustajaiks veel omavalatud küünlad küünlajalas. Eraldi ehitis oli saun, tähtis rahva tervishoiu seisukohalt. Sauna otsas paiknes vahel kamber (saunakamber, alltuba), mida on kasutatud korterirahva (saunikute) või sulaspere elamuna. Aitu oli talul kaks, üks riiete, teine vilja jaoks.

Maja mööbel oli lihtne - puust laud toas, massiivsed pingid või järid, osalt punutud põhjaga toolid.

Puust olid ka toidunõud - kausid, lusikad, taldrikud, piimapütid, piimalüpsikud, lähkrid, või- ja silgukarbid jne.

16. M ä n g u d ja t a n t s u d . Meeleolusid, elamusi ja suhtumisi on inimene väljendanud ja edasi andnud kunstiliste vahenditega. Selleks on ka mängud ja tantsud kui otsene elamuste ja rõõmu allikas, mis pani hetkeks unustama igapäevase elu raskused. Mängus ja tantsus vabaneb elamuslik pinge rütmilise korrapärastatud kehalise liikumise kaudu, mille kaudu ta muutub inimesele kunstielamuste andjaks. See esineb juba inimühiskonna algusest peale. Neile tuleb lisada ka laul. "Igav on olla iluta," ütleb regivärss, samastades ilu ja rõõmu. Veel lisab rahvasuu - ilu ei padaje panda - , mis tähendab kõigepealt ikka seda, et praktiliste vajaduste kõrval vajab inimene esteetilisi elamusi, mitte seda, nagu vahel on mõistetud, et inimene hindaks ainult patta pandavat ja peaks kõrvaliseks rõõmus olemist.

Mängude tekkimist ei saa nii kergesti ühele tegurile tagasi viia. Ühelt pooit on mäng tekkinud tööprotsessidest, paljud mängud ongi tööprotsesside imitatsioonid.

Eraldi tuleb kõnelda laste mängudest laulude või mänguas-

jadega. Lauludes koos mitmesuguse tegevusega imiteeritakse loomi ja linde ("Kuidas Kuts karja läheb", "Tii-tii, tihane"), jäljendatakse vanemate inimeste töid ja tegevust(pesupesemine, riideõmblemine, hobusteajamine, masinate juhtimine), mida saadavad vastavad sõnalised improvisatsioonid. Mäng ja tants oma varasemal arenemisastmel olid seotud ka maagiliste taotlustega. Animistliku maailmavaatega inimene püüdis imiteerivate kehaliigutuste abil mõjutada häid haldjaid endale soodsas suunas, tõrjuda halbu. Inimene oma liikumistegevusega püüdis kaasa aidata teo toimumisele. Nii sooviti esile kutsuda või tõrjuda vihma, tuult, mõjutada äikest. Jahtipidavad rahvad püüdsid loomi ja haldjaid oma mõju alla saada, selleks imiteeriti tantsudes loomi, kusjuures maagilise eesmärgi kõrval leidis rahuldust esteetilise elamuse vajadus.

Pikkamööda usundiline külg taandus, inimene sai teadlikumaks loodusnähtuste kausaalsusest, ja võimalik, et ka pettumused lootuste täideminekuis tõukasid maagilistest taotlustest eemale. Lõbutsemise vajadus aga jäi, inimene vajab organiseeritud liikumist, eriti kollektiivis, vajab tegevust.

Joon. 25. Setu "Hobusemäng".

Kolmandaks on inimestele väga tähtis jõu ja osavuse näitamine ning proovimine võistlustes. Suurel hulgal on rahvastel, ka eestlastel, jõu- ja osavusmänge.

Hulk mänge on sünkreetilisi, kus tegevust saadab veel laul. Vanemais laulumängudes on esikohal laul koos dramaatilise tegevusega, uuemais tants refrääni laulmise saatel. Mõnikord kaasneb nii vanades kui uutes tantsule ka laulu süžeest tulenev dramaatiline tegevus, s.o. ringmängulaulus kujutatud sündmusi peavad matki-

ma mõned sündmustikuga seotud ringis olevad tegelased, nad imiteerivad liigutuste ja miimikaga tegevust, mida laulutekst nõuab: "Lilla istus vangitornis"; "Me teeme peremehe heina"; "Vana Ants see lappis kingi". See on keerukas mängude rühm, kus liikumine, laul, tants ja tegelaste tegevus vastavalt laulutekstl nõudeile on seotud ning tervikuks liidetud. Seesuguseid mänge leidub ka vene rahva loomingus, kust mõningad neist on võidud laenata.

Selliste mängude aine pärineb igapäevasest elust, perekondlikust ringist, kodusest tööst ja tegevusest, ühiskondlikest suhetest ("Kapsamäng"; "Kull püüab kanu"; "Naerivaras"; "Me teeme peremehe heina"). Sündmus areneb tegelaste dialoogi ja laulu kujul.

Rahvadraama eesti rahvaluules puudub. Rahvadraama eelduseks on lava eraldamine vaatajaskonnast. Küll aga leidub dialoogi ja dramaatilist tegevust nii kombestikus kui ka mängudes, eriti aga laulumängudes.

Vanemad tantsud ongi ringtantsud, algselt maagilised, ring käis ühe tsentrumi ümber, sellega loodeti saavutada maagilist eesmärki. Ring liikus ühendatud sõõris või edasi-tagasi (Kihnu "Kalamies" ja "Ratas"), ka ringi avades, näit. Kihnu pulmaratas, kus tantsijate kollektiiv mitmesuguseid kujundeid moodustades liigub esimese tantsija järel. Nii ka Setu kargus, Kuusalu voortantsud või "Sabatants". Mehed tantsisid akrobaatilisi tantse, nagu näit. "Pulgatants". Mõningaid akrobaatilisi tantse on olnud ka Setu naistel. Imiteerivad on humoristlik "Konnatants", "Harakatants", "Kivikasukas" (peksasaanud teomehe imiteerimine). Kontratantsud on "Õige ja vasemba" või "Kaera-Jaan". Kõige hilisemaiks võiks lugeda segapaaritantse, nagu on labajalavalss, polka, reinlender, krakovjakk jt. Ka tantsudes leidub rohkesti naaberrahvaste mõjusid.

17. M ä n g u d e j a t a n t s u d e k a s u t a m i s k o h a d . Mängiti ja tantsiti peamiselt talvel välitööst vabamal ajal küla noorte kooskäimistel, mis enamasti olid seotud ühise töötegemisega, nagu Kihnu "ülaljõstmised", Puhja kildsaun, Alutaguse subrikud või Lääne-Eesti män-

gutoad. Mängutoad keelati küll 17. sajandil põhjendusega, et seal esinevat ebamoraalset noorte omavahelises suhtlemises. Nii mõisa- kui talutalgud on tuttavad juba keskajal, ka talgu lõpp on seotud lõbutsemisega. Tantsiti jaanipäeval tule juures. Muhus ja Matsalu lahe ääres leedutule juures (2. juulil), Setu Peko pidul käis tants ja prassimine ning mihklipäeval peeti suve töö lõpupidu. Mängude ja tantsudega seostuvad tihedasti kiiged. Maagilist taotlust oli tantsudel jaanitule juures ja vastlapäeval - sooviti head vilja- ja karjakasvu. Maagiline eesmärk oli ka tantsul hiites ja pühade kivide juures. Jõulud olid suured mängimispühad, olid omad jõulumängudki (Kingsepa silmapistmine jt.). Kiriklike mõjudega olid seotud kirmesed, mis keelati aga 17. sajandil ja säilisid ainult Setumaal. Kõrts oli joogikoht, kus mõisnik püüdis kätte saada talupoja viimastki raha, kõrts oli ka lõbutsemise paik. Eriti rohkesti lõbustusi oli pulmades.

Rohkem kui tants oli rahva lõbutsemisvormiks varem siiski mäng, näit. tantsuline ringmäng. Nii mängule kui tantsule sigines vaenlasi, need olid vaimulikud ja vagatsejad. Tants hakkas üha rohkem kasutusele tulema 18. sajandist alates.

B. INIMESE MAAILMATUNNETUSE KUJUNEMISEST.

Esiaja inimene

1. Ü l d i s t . Esiaja inimene sõltus täiesti tootlike jõudude arenemise tasemest, siis ka tema teadmised olid seotud tema tootmistegevuse ja töökogemustega, elu säilitamisega võitluses paljude vaenlaste vastu või peavarju hankides, küttides, relvi valmistades ja kasutades, riideid soetades, anastajana looḍusest toitu korjates ja põldu harides või loomi kodustades. Maaharimise ja loomakasvatamise kõrval märgati paratamatult sidemete olemasolu põllutöö ja ilmaṣtiku vahel ning hakati saadud kogemusi praktiliselt kasutama. Jaht sundis tähele panema loomade elukohti, eluviise, liikumist ja iseloomu, sundis vaatlema loomade jälgi, et neid üles leida ning tabada. Kogemused näitasid taimede sobivust toiduks ja ravimiteks. Arenes uus teaḍusharu - rahvameditsiin koos farmakoloogia ja teraapiaga. Ratsionaalsete tähelepanekute kõrval oli palju sümptomaatilist ja müstilist. Paljud kogemused on jäädvusṭatud rahvajuttudes, lauludes, vanasõnades, aga ka kombestikus. Loomadega tegelemine õpetas tundma loomariigi ja inimese anatoomiat, aga üksikute organite talitlus jäi inimesele selgusetuks. Mõningaid organeid peeti koguni hinge asupaigaks. Ravimisega hakkasid tegelema osavamad, nii kujutleme nõidade ja tarkade sündi. Kõige lihtsamal viisil õpiti sulgema verejooksu, ravima paiseid, nikastusi ja nihestusi, luumurdeid, eemaldama valutavaid hambaid, on osatud teha mõningaid päris raskeid operatsioone. Õpiti mõnevõrra tundma ka vee ja tule puhastavat jõudu ning sauna. Eestlased on katkust hoidumiseks kasutanud eraldumist, ilma et nad ise oleksid teadnud midagi nakkusest, selle asemel pidasid nad haiguse tekitajaks haldjat. Neil polnud jäänud tähele panemata, et katk ei levi eraldatud paikadesse, nagu metsaüksindusse, vete taha,

ja seletasid mütoloogiliselt, et katkuhaldjas ei suuda minna üle vee. Veel on tähelepandav, et õpiti eraldama paljusid haigusi.

Inimene koondas peatähelepanu oma ligemale ümbrusele, selle loodusele ja ilmastikule. Igal paigal teadis ta olevat eripäraseid omadusi, andis neile nimed vastavalt sellele või silmas pidades inimesele endale mingit tähtsat sündmust selles paigas. Suurepäraseks kujunes orienteerumisoskus maastikul, randlastel ka merel, orientiiriks tähed ja ka mitmesugused nähtused merel. Kihnlased ja saarlased on kujunenud elutingimuste tõttu osavateks meremeesteks.

2. A s t r o n o o m i a tundmine arenes eestlastel seoses praktiliste vajadustega. Tunti üksikuid tähtkujusid ja nende liikumist ning kasutati neid teadmisi orienteerumiseks kohtadel või merel või kellaaja määramiseks. Ka kellaaja mõiste on suhteline, kui näit. sügiseti Koidutähe (Veenus) tõusmine märkis õiget aega rehele minekuks, siis jõuti päikese tõusuks rehi rabada, et valgega kartulimaale minna. Või näit. notiits Karjast: "Vana teomees hakanud siis Triigi mõisa rehele minema, kui Rattad Triigi rehe kohale olid tõusnud." Põllumehe ajaorientiiriks olid ka Vart ja Sõel, meremehele Põhjanael. Varju pikkuse järgi

Joon. 26. Rahvasuus Koot ja Reha on Oriooni tähtkogu (Koot - $\varkappa$ α, γ, ; Reha - δ, ε, ζ). Saaremaal tuntud Orjatähtede nime all.

Vrd. tööriistad koot ja reha.

määrati samuti kellaaega. Tähtede järgi ennustati tulevast ilmagi . Kui tähed taevas küünlatule moodi helendavad, tuleb sadu; halvale läheb ilm ka siis, kui tähed taevas virvendavad. Tähesadu tähendavat kuiva või külma ilma. "Kui Sõel mihklipäeval jääb akku /= on aeajal veel taevas/, siis jüripäeval lähevad härjad vakku" /= algab künd/ (Karula). On märkimisväärne,

et ka rahvapärased tähtede nimed pärinevad põllundusest.

3. G e o g r a a f i a . Kuigi inimese üldteadmised sugukondliku korra päevil polnud eriti arenenud, seda intensiivsemalt oli ta sunnitud süvenema oma ligemasse ümbrusse, selle geograafiasse ja loodusesse, samuti hästi tundma oma kaasinimest, oma naabrit. On siis mõistetav, et muistendeis kõneldakse väga palju suurtest puudest, kividest, ja et tähelepanuväärse füüsilise jõuga inimesed võisid saada prototüüpideks kangelaslugudele. Teadmised täienesid pidevalt.

4. Koos ümbruse tundmaõppimisega intensiivistus inimese vaimne areng. Looduselähedane inimene mõtles k o n k r e e t s e l t , ta arenes kogemuselt kogemusele, lihtsamaist tööprotsessidest keerukamatele. Tal olid olemas küllalt detailsete tunnustega üksikmõisted, ta tundis näiteks üksikuid puuliike, nende väliskuju ja omadusi, oskas neid üksteisest eraldada, orienteerus loomade liikides, nende iseloomus, tal ei kujunenud aga üldmõistet puu või loom. See avaldub selgesti rahvaloomingus, nii muinasjuttudes, kus esinevad just niisugused üksikesindajad, kui ka regivärsside analoogiaparallelismis, kus värsirühma sarnases ülesehituses loetletakse just selliselt üksikuid liike.

5. A r v u t a m i n e kujunes välja konkreetsete esemete kõrvutamisest: kaks - inimesel kaks kätt või kaks jalga. Jalg muutus ühtlasi pikkusemõõduks, samuti vaks (põidla ja esimese sõrme väljasirutatud pikkus) jne. Sellepärast on ka rahvaluules arvude seadusel suur tähtsus.

6. K a l e n d e r . Tootmisalad määravad ka suhtumise oma ümbrusse. Eestlaste kui põlluharija rahva kalender oli kujunenud põllunduse ja karjanduse nõuete alusel. Põllu ja loomade ümber käib talupoja kogu elu. Mõni töö ja tegevus põllul on talle püha toiming (algused ja lõpud). Põllusaak oli suuresti seotud ilmastikuga. Künni, külvi ja karja väljalaskmise algus olid seotud maagiaga. Ka vilja kasvuajal peeti tähtsaks kaitset pahade jõudude vastu (tuulispea), samal ajal otsiti kaitset ja kasu headelt jõududelt (Pikne). Lõikusega algas rõõmsam

aeg, siis püüti kasutada ka paremat toitu, sel ajal ka pidutseti. Mitmesuguste ohvritega taotleti karja heaolu ja kasvu ning mitmesuguste taigadega tõrjuti eemale oletatavaid halbu ja ohtlikke olendeid. Meie ei tea küll väga vanu ajajaotuse ja tähtpäevade nimetusi, aga kindlasti paljud neist on säilinud segamata kiriklikust kalendrist. Vanade hulka kuulub kindlasti enamik kuude ja tähtpäevade nimetusi, mis saavad oma karakteristika loodusest ja põllutöödest või loomakasvatusest: kevade-, lehe-, heina-, lõikuse-, pori-, talve-, koolja- e. jõulukuu; korjuse-, taliharja-, karjalaske-, künni-, karuse-, kolletamispäev, talve (talviste) pühad (jõulud). Kristliku kalendri kuude ja tähtpäevade nimed on hilised ja laenulised, need lähtuvad pühakuist, nii tõnise-, lauritsa-, pärtli-, mardi-, kadripäev jne. Kiriklikud pühad koos vastavate kommetega ei suutnud rahvapäraseid lõplikult kõrvale tõrjuda, nad ainult segunesid osaliselt vanadega, nende tähtsust vähendades. Ka kiriklikkude pühade aluseks võeti enamasti rahvapärased tähtpäevad, mis on seotud looduse ja inimese tööga, neile andiski kirik pikkamööda oma sisu.

Ilmade ennustamisel arvestati pööripäevi, "millal päike oli pesas". Tööpööripäevad olid jüripäev (23. apr.) ja mihklipäev (29. sept.), esimene tähistas suviste tööde algust: maksti rendid, vahetati teenijaid ja koliti uuele töökohale. Algas karjatamisperiood, seepärast on tähtis osa ka karjanduskommetel. Öeldi: jüripäeval pannakse hundi nina võrusse, ta ei või karja tulla. Selle päevaga oli seotud ka endeid: kui rukkioras sel päeval haljendas, ennustati jaagupipäevaks uudseleiba. Jüri puhuvat ka lehtpuu koore lahti, võis valmistada pajupilli. Sellest päevast alates ei võetud talus enam tuld üles. Jüripäevahommikusest hallast loodeti rikkalikku rukist ja tatart.

Mihklipäev tähistas välistööde lõppu, algasid kodused ja tubased tööd. Suvetöölistel lõppes lepingutähtaeg. Sel päeval võetavat hundi suu võrust, lõppes karjatamisperiood. Kapsad, kaalikad ja naerid kasvavat sel päeval nii palju, et ümberseotud lõng sellest katkevat. Ended: kui sel päeval kar-

jast tulevail loomadel nähti kõrsi suus, kardeti talvel heinapuudust. Kui mihklipäeval ilm sajune, võivat karta rukkioraste riknemist.

Kalendrilised pööripäevad on sellest erinevad. Sügisene pööripäev oli 23. septembril. Selle päeva ilma järgi ennustati talveilmu üldse. Talvisel pööripäeval 22. dets. hakkavat päev kukesammu võrra pikenema. Kui sel päeval ilm oli sajune, ennustati head aastat. Kevadine pööripäev 21. märtsil oli vähem tähtis jüripäevast, aga selle päeva sula ennustas kehva saaki sügisel.

Väga oluline oli suvine pööripäev 22. juunil, mis langes peaaegu ühte jaanipäevaga (24. juunil). See oli ka pööripäev looduses: taimekasv ja õitsemine tõusis haripunkti, selleks ajaks oli ka põllu seemendamine lõppenud ja alustati heinatöödega. Suviseks pööripäevaks pidi olema vili külitud. Nagu jaanipäeval, oletati ka pööripäeval olevat suur maagiline mõju kogu taimekasvule.

Aasta tähenduses esineb rahvakalendris talv, sellepärast vist, et talv on kõige pikem aastaaeg. Meil ei leidu rahvapäraseid andmeid aasta jagamise kohta 12 kuuks. Et aasta jagamine 12 kuuks on küllalt vana, seda näitab ka mõistatus: "Üks tamm - 12 haru, igas harus 4 pesa, igas pesas 7 muna." Paar huvitavat teadet leidub selle kohta, et aasta jagati 13 kuuks.

Eestlaste kalender oli suuline, tugipunktideks tähtpäevad, mis omavahel on ajalises sõltuvuses. Need päevad on tähtsad mingi tööjärgu seisukohalt. Nii on fikseeritud Kohtlast järgmine rahvakalendri arvestus: "Kolmekuningabest küündläbäni neli nädalat; küündläbast madisseni kolm; madissest liugubeni /vastlani/ üks; liugubest jurgi kaheksa; jurgist nigula kaks; nigulast jaani seitse; jaanist madisse neli; madissest rukkimaarjabeni kolm; rukkimaarjabest pärtli üks; pärtlist madisse neli; madissest mihkli üks; mihklist marti kuus; mardist katri kaks; katrist nigula üks; nigulast tuama kaks; tuamast jõulu kolm päivä."

Mitmesuguseid suhteid looduses on jällegi tähele pandud silmas pidades inimesele kasulikku tegevust, on tema tootmistegevusest üle võetud: Ennevanast üteldi marjade kohta, mil-

lal valmis saavad: maasikad ja hein, mustikad ja hein, murakad ja hein, pohlad ja kaer, sinikad ja rukkid, jõhvikad ja kartul, pähklid ja kartul.

Inimesel oli kujunenud erinev suhtumine mitmesugustesse päevadesse. Päevi jagati headeks ja halbadeks (õnnetuteks) või sellisteks, millal mõnesugune tegevus oli keelatud, samasuguse mõjuga arvati olevat ka kuufaasid.

Soodsaiks peeti teisipäeva, neljapäeva ja laupäeva, eriti viimast kõigi tööde, neljapäeva eriti künni-, külvi- ja lõikustööde alustamiseks, karja väljalaskmiseks ja lambaniitmiseks. Eriti ebasoodus pidi olema reedene päev tööde alustamiseks.

Paljudel tähtpäevadel on säilinud muistne sisu, enamik neist on seotud põllunduse ja karjandusega, sellepärast jälgitakse nende tähtpäevade ilma.

Tõnisepäeva (17.I) kombed taotlesid karilocmade õnne. Selleks päevaks pidi alles olema pool loomatoidust ja 2/3 leivaviljast, et uudseni läbi saada. Sel päeval ei tohi kedrata, õmmelda, paigata, et sigadele ja lammastele kahju ei tekiks. Ended: Kui päike sel ajal nii palju paistab, et mees suudab hobuse selga hüpata, tuleb hea heina-aasta. Küünlapäeva (2.II) järgi ennustati ilma ja järgneva aasta viljasaaki. Suured hanged küünlapäeval arvati toovat suured viljarõugud. Küünlapäeval on soovitatud õmmelda, see torkivat soel silmad peast, ei saavat suvel karja tulla (analoogiamaagia). Madisepäeva (24.II) tuisk ennustavat rikkalikku viljasaaki. Nüüdsest peale pidavat kanad endale ise toitu otsima (öeldakse: kanadele antakse võti kätte). Vastlapäeval rakendati esmakordselt noored hobused ja härjad. Keelatud oli kedrata ja õmmelda, et ei tuleks õnnetust sigade ja lammastega ja linad ei jääks lühikeseks. Liulaskmisega taotleti head linasaaki. Lääne-Eestis tehti metsikut põllu ja karja eduks. Ended: Ilus ilm arvati ennustavat varast kevadet, vihmasadu aga viljaikaldust. Järgmine päev on tuhkapäev: tuisk sel päeval tähendavat eeloleval suvel palju marju. Taliharjapäevast (12.III) peale hakkavat lumi kaduma, murtavat talve selgroog. Lihavõttepühadest algas Lõuna-Eestis kiikumise

periood. Üle kapsamaa veeti vikatit, et ussid kapsaste kallale ei tuleks (tõrjemaagia). Sümboolselt viidi põllule sõnnikut. Ended: Õine härmatis ennustas head vilja-aastat, tuul merelt head kalasaaki. Karjalaskepäeval (1.IV) ei tohtinud liha süüa, et hundid karja ei tuleks. Künnipäeval (14.IV) pidi algama künd, aetagu kasvõi üksainuke vagu üle põllu. Volbripäeval (1.V.) pandi kartulid maha. Iidse puhastusvahendina tehti tuld. Jaanipäev. Jaanitulel arvati olevat puhastav tähendus inimestele ja loomadele, sellepärast hüpati üle tule, loomad aeti läbi suitsu, et õnnetusi eemale tõrjuda ja et loomad rohkem annaksid piima ja võid. Suits ja tule paistus arvati soodustavat ka viljakasvu, seepärast pandi tuli ridva otsa. Pärast jaanipäeva ei lubatud külvata, see külv ei andvat lõikust. Et looduse õitseng on kulminatsioonis ja sel ajal kõige vägevam, koguti jaaniööl ravirohtu ja ravivat kastet. Vanasõna: Suvisest pööripäevast käivad päevad orja poole, talvisest - peremehe poole /täh.: pärast suvist pööripäeva tööpäev lühenes, pärast talvist pikenes/. Jaagupipäevaks (25.VII) olgu heinatöö lõppenud, algab rukkilõikus: nüüd vikat varna ja sirp kätte! Oli keelatud tööd teha. Jaagup viskavat külma kivi vette ja löövat raudnaela heinasse. Kui jaagupipäev on vanas kuus, külvatagu rukkid vanast seemnest, kui noores kuus, siis uuest (analoogiamaagia). Lehmade piimaanni vähenemise kohta käib vanasõna: Heinakaar võtab ühe nisa, jaagupipäev teise, laurits kolmanda. Lauritsapäeva (10.VIII) eel 3 päeva ja pärast 3 päeva soovitati külida talirukist. Pärtlipäevast (24. VIII) kadus teomehel keskhommikune söömaaeg ja algasid öörehed. Humalale tulevat viimane viha. Ussimaarjapäeval (8.IX) pidavat äestama kesapõldu, see hävitavat ussipesad. Madisepäeval (21.IX) minevat ussid talvekorterisse. Hingedepäeval (2.XI) ja mõni aeg hiljemgi tulevat surnud kodakondsete hinged koju. See oli suur püha. Kombed taotlevad hingede head vastuvõttu, seega ka "maja õnne". Mardipäevast (10.XI) loeti rahvapäraselt talve algust. Mihklist mardini tapeti loomad, keda ei jäetud ületalve. Sellest vanasõna: "Igal oinal oma mihklipäev". Sulastel ja teenijail oli siitpeale õigus mõnel õhtul oma isiklikku tööd teha ja koos pidutseda. See tava

ilmneb Põhja-Eesti jäguõhtutel, Tartumaa kildsaunades ja ehasaunades, saarte ülalistumistel, Peipsi-äärseil subrikuil ja muudel ühistöödel. Tüdrukud käisid koos käsitöid tegemas ja aega viitmas harilikult nelja- või laupäeviti. Mardipäeval toimus mardisandis käimine, maskeeritult ja vastavate lauludega ning kombestikuga. Ended: Kõrged hanged mardipäeval ennustavat pikka vilja, tuisk õnnetusi kariloomadega. Kui mardipäev vihmane, tulevat halb vilja-aasta. Kui Sõel heledalt alla vajub, tulevat rikas aasta. Kadripäeval (25.XI) oli mardipäevaga analoogiline sandiskäimise komme lauludega, ainult osavõtjad olid naised. Kombed rohkem seotud karjaõnne taotlemisega. Toomapäeval (21.XII) tehti suurpuhastust majas - puhastati lagi, seinad, põrand, keris. Kõneldi Musta Tooma väljaajamisest. Toomapäeval loomad kõnelevat, millest võivat tulevikku teada saada. Neiud proovisid meheleminekuõnne pinust võetud halgudega: kui umbropsu haaratud halge tuli paarisarv, andis see lootust mehelesaamiseks. Ei tohtinud jahvatada, see häirivat koduskäivaid kadunud omakseid. Toomapäevaks tuli tasuda maksud. Jõulu- (24.XII), samuti uusaastakombeisse sulasid talvise pööripäeva ja hingedeaja kombed. Selles oli palju haldjausku. Jõuluööl, nagu ikka kriitilistel ajamomentidel (keskõö, keskpäev, täiskuu, kuu loomine, pruudi saamine noorikuks), arvati olevat liikvel palju üleloomulikke ebapuhtaid jõude. Nende vastu kaitsti end tõrjemaagiaga. Uusaastakombeis oli saunal tähtis osa. Saunas käidi varakult, vihtlemine arvati peletavat pahad jõud. Ka surnud esivanemad tulevat vihtlema, selleks jäeti sauna viht, pird ja seebitükk. Jõuluõhtul jagati leiba ka loomadele. Tuppa toodi jõuluõhtuks õled, uusaastaks heinad. Õled viidi pärast põllule, heinad loomadele ette. Viljasaaki ennustati õlgede loopimisega lakke: kui palju kõrsi jäi lakke kinni, ennustas see head saaki. Tuntakse rohkesti ka jõulumänge.

Rahvakalendris peegelduvad inimese töö, tootmissuhted, sotsiaalsed kohustused ja õigused, suhted loodusega, hirm nähtamatute jõudude ees ja sõltuvustunne neist; need kõik määravad põllumehe-karjakasvataja, küti, rannaäärtes ka kaluri tegevuse aastaringis.

7. A n i m i s m . Mitmesugused ümbritsevad loodusenähtused ja asjade omavahelised seosed ei olnud primitiivsele inimesele arusaadavad, aga ometi tahtis ta neid mõista. Nii tekkisidki mitte kausaliteedil baseeruvad seletused, vaid uskumused, milles avalduski primitiivse inimese maailmamõistmine ning ühiskondlik teadvus. Kogu looduses toimuva taga oletas ta nähtamatuid, aga ometi inimesele analoogiliselt tegutsevaid vaime ning haldjaid, kellest pidi sõltuma inimese elu, tema heakäekäik, põllu- ja loomakasv, jahi- ja kalasaak, tervis, haigused ja ilmastik. Igal metsal, veekogul, põllul, inimese poolt kultuuristatud alal pidi olema oma haldjas, ka igal elupaigal (talul), rehes, saunas, laevas jm. Igas inimeses, loodusolendis ning objektis olevat iseseisev hing, mis teda elustavat, võivat ka kehast lahkuda ja iseseisvalt tegutseda. Loodusrahvad on loodust elavaks pidades palvetanud üldisemalt maa poole, sellepärast kõneldakse ka maa- ja muruemadest (-eitedest). Sageli on mõeldud maad, vett jne. ennast, mitte mingit olendit selles. Kõige võimsam haldjas näis olevat pikne. Asustuspaigale arvati saabuvat kaitsevaim (haldjas) inimesega koos. Haldjas oli inimese fantaasia looming, inimesenäoliseks muutus samuti siis ka jumal. Nii tunneme kodu- (kolde-), metsa-, vee-, maa-, laevahaldjaid (kotermann) jne.

Madalal arenemisastmel seisva rahva hulgas tekkinud seletusi loodusest püsis aastasadu edasi iganditena järgnevailegi põlvedele. Seesugust maailmavaadet nimetatakse animismiks.

Eesti rahvauskumustest on tuttavad mitmesugused kaitsevaimud (haldjad) - kaitsjad, hoidjad, peremehed, emad, (emandad), isad (isandad), vanemad jne. Nad ei ole inimesele igas suhtes kättesaamatud, kuigi nende tahtmisi ja soove ei või teada. Et igasugust paha nende poolt ära hoida või soovitavas suunas pöörata ja mõjutada, on samuti sajandite vältel inimese poolt välja mõeldud mitmesuguseid kultuslikke toiminguid ja maagilisi võtteid, millele abiks tulid sõnad, sõna jõud, nagu väidab ka Gorki.

8. M a a g i a . Et primitiivne inimene arvas teda ennast ja ümbritsevat elu mõjutavat mitmesugused võõrad sa-

lapärased jõud, hirmutasid need teda, aga ta lootis neid ka omalt poolt mõjutada, kui vaid kasutada õigeid võtteid ja vahendeid. Tal olid tekkinud fantastilised kujutelmad esemete ja nähtuste omavahelisest seosest ja ta otsis vastavalt neile ebatavalisi vahendeid, et nende kaudu oletatavaid salapäraseid jõude oma tahtele vastavalt suunata. Tekkiski maagia, mille peamiseks avaldusvormiks olid sõnad ja taiad (mitmesugune tegevus ja manipulatsioon). Maagilisi toiminguid kasutati paha tõrjeks, ka püüdest teisele kahju teha või isiklikku kasu saada. Teine inimene või olend loodeti saada oma võimusesse sellega, kui saadi oma mõju alla mingi osa tema hingest.

Joon. 27. Peko.

Uskumustel on ikka kaks külge: kujutelm ja sellest otseselt tulenev toiming (mis avaldub ka taigades). Kujutelmad arenesid välja uskumusteks, toiming muutus kultuseks. Algselt uskus iga inimene omaenda maagilistesse võimetesse, ja kui ta selles pettus, leidis, et on mõningaid, kellel on suuremad võimed looduse või kaasinimeste mõjutamiseks, võisidki tekkida nõiad, šamaanid. Juba paar tuhat aastat e.m.a. valitses eestlaste eelkäijate hulgas arvamus, et nõid võib astuda otseühendusse vaimude maailmaga.

Nõiad ja targad olid enamasti eakamad kogemustega inimesed, kes võisid haiget abistada, kuigi mõttetu posimise saatel. Nii järeldub see ka Eesti alal toimunud nõiaprotsesside materjalidest. Hiljem muutus paljude eesmärgiks kasu saamine ja nendest kujunesidki välja parasiidid ühiskonnas (ennustajad).

Algelise inimese töö sõltumine loodusest põhjustas dualistliku arusaamise, et on olemas häid ja halbu jõude, et on olemas hea ja kuri, nagu teame eestlaste ja liivlastegi kohta

Läti Henriku ajast, kui nad proovisid, kas hobune või härg astub üle odade parema või pahema jalaga. Inimeste kultuslik tegevus avaldus ohverdamistes, kardetud jõudude (haldjate) meelitamises. Aja jooksul muutus reaalne ohvriand sümboolseks, s.t. terve ohvrilooma asemel hakati andma ainult osa, koguni väärtusetum osa. Ohverdati saagist või toidust esimene osa, suutäie jne. andmisega. Ohvriande paigutati kindlasse kohta, näit. kividele, puude juurde jne. Ohvrikive ja puid on säilinud palju. Ohvrit nimetati ka tõivuks, vrd. sõna tõotama, lubama. Ka looduse üksikjõude hakati kultuslikult austama, nii pikset (vt. näit. Pikse palve), tuld, päikest, suuri puid või suuri kive, need viimased võisid kehastada mingeid loodusjõude. Suured kivid on hiljemgi viidud seosesse hiidudega.

Joon. 28. Püha tamm.

Maagiliste vahendite kasutamise aluseks oli peamiselt analoogia, sellest analoogiamaagia, mis tähendab olukorrale analoogilist või paralleelset protsessi maagilises tõrjes - sammaspoolele tehti piiramisrõngad ümber, et haigus ei laieneks. Rehepeksja kutsus vilistamisega välja tuult jne. Seda toetas sõnastuslik osa, nagu on näit. nikastussõnades: luu luud vastu, liige liiget vastu - haige /kehaosa nimetus/ terveks. Rongale, selle ilmudes, üteldi: Kuuluta hääd, valge lind! Ka similia similibus curantur: kollase lillega arstiti kollatõbe. Putukaid tuli tõrjuda vanal (kaduval) kuul. Kontaktmaagia tähendab mõjutamist eseme abil, mis oli mõjutatavaga kuidagi ühenduses: varga mahajäänud kinda põidla raiumine arvati vigastavat kinda omaniku kätt. Sagedaseks kontaktmaagia vahendiks olid juuksed.

Laialdaselt kasutati sõnamaagiat (tihti koos taigadega): posimine, palvetamine, soovimine, needmine. Niisugune soovi kaudu kontakti otsimine on tuntud "Pikse palve". Sõnamaagiat esines kõigil elualadel, eriti rahvameditsiinis, Tekkisid kohtu-, vitsa-, saksa viha võtmise jm. sõnad, kõik välja kasvanud feodalismiaja elust. Maagia abil arvati võivat kahju teha ja ka kaitsta.

Inimeses endas arvati tegutsevat salapärane hing. Hinge asupaigaks peeti mitmesuguseid elundeid, kõigepealt südant. Sellepärast söödigi eestlaste poolt vaenlase pealiku Hebbuse süda, et omandada vaenlaste kogu hingejõudu, mille kehastajaks peeti nende pealikut. Et kollektiivi elujõud arvati peituvat tema pealikus, sellepärast arvati ka, et kuningate ja muude ülikute poolt istutatud puud pidid kasvama hästi suureks. Hinge asupaigaks arvati ka pead, ajusid, habet, juukseid. Sellepärast on mõistetav, et juuste mahaajamisest kardeti igasuguse jõu kahanemist (Simsoni motiiv). Juuste katmise nõue põhines osalt elundihinge kujutelmal. Jookseid ja habemekarvu on kasutatud samal põhjusel nõidumisvahendina. Küünelaastudest nõiakübara toimesse uskumist mõistame, kui arvestame, et ka küüned võisid olla seotud elundihingega. Et hinge asupaik võib olla vahel süljes, võib sülg haigusi parandada, olla paha tõrjuvaks vahendiks (näit. sülitamine ebameeldivaga kohtumise puhul), teisele sülitamine võib kannatajale kaasa tuua ebameeldivusi või halba. Verdki peeti arstimisvahendiks ja ohvriandeks, vereimejad ja vampiirid on tuttavad rahvauskumustes, nagu ka lepingu kinnitamine kolme tilga verega, mis arvati võrduvat hinge äraandmisega. Kui veri on väljas, on inimesest või loomast ka hing lahkunud, ta on surnud. Et hinge asupaik võib olla maksas, seda näib kinnitavat kõnekäänd vihastumise kohta: "Kops läks üle maksa" ja suguelundeis, seepärast on kujutatud puuslikke suurte suguelunditega.

Hing ei olnud oma elundiga katkestamatult seotud, ta võis kehast irduda liblikana, kärbsena, mesilasena, parmuna, linnuna või hiirena. Hinge lahkumise järel arvati keha jää-

vat maha surnu kujul, aga elustuvat kohe, kui hingeloom pöördub kehasse tagasi. Hinge iseseisvust pidid näitama ka uni ja unenäod. Igivana on arvamus, et hing on esinenud hinguses ja inimesel on olnud tema kõrval käiv varihing.

Surm arvati olevat inimese hingejõu allumine võõrjõule, kelle mõjul hing lahkus. Laibas asusid tegutsema võõrad jõud, ja nende võõrjõudude pärast laipa kardetigi. Vaenulikud võõrjõud arvati kanduvat laibast ka temaga kokkupuutunud esemeisse, sellepärast oli keelatud jätta loomade ette õlgi, millel inimene suri, need tuli põletada. Semadel põhjustel ei lastud inimest surra magamisasemel, vaid ta pandi agoonia ajaks "pikile õlile" surema, mis oli õieti haigele eluohtlik komme. Küll aga kasutati surnuga kokkupuutunud esemeid nõidumisvahendiks. Laiba põletamist peetakse tulenevaks tahtest vabastada laip võõrmõjudest.

Surmal oli niisiis keskne tähtsus primitiivse inimese maailmamõistmises. Tähelepanuväärsed on leina-, matuse- ja hauakultuse rituaalid koos tõrjeprotseduuridega. Surnut rahustati, püüti teda kõigi vahenditega eemale tõrjuda, tema oletatavat halba mõju hajutada.

Matusekohti peeti pühaks, neid leidus hiites, varjusaludes (termin varjama tähendab ka ise kaitsma, võõra mõju alt vabastama või oma mõju alla saama). Kujutelm on seotud varju kui elujõu asupaiga kujutelmaga.

Seoses surnutega tekkis nn. esivanemate kultus. Kadunud esivanemaid mälestati, neilt loodeti abi ja toetust. Surnu oletati hauas või nähtamatus maailmas edasi elavat; mitte ainult hing, vaid inimene tervikuna, kuni säilisid füüsilised jäänused. Seda tõestavad motiivid "surnuluude kõnelemine" ja "umbluu". Tal arvati säilivat ka mitmesugused inimese tunnused ja vajadused - ta kõneles, vajas toitu, käis hingede ajal kodus või esines kardetud kodukäijana. Elava laiba uskumusest tingituna pandi talle hauda kaasa tööriistu, relvi, ehteid ja toitu või asetati toitu haudadele veel hiljemgi.

Looma hinge austamine avaldub karukultuses.

Võõra mõju alla sattumine arvati tegevat haigeks, haigusest vabanemine tähendas seega ka pahadest võõrmõjudest lah-

tisaamist. Sellele rajaneb ka maagiaga seotud rahvameditsiin.

Halba arvati teisele inimesele või tema loomale teha võivat silma või sõnaga. Sellepärast kõneldakse kaemisest, äravaatamisest ja sellę kaudu paha tegemisest või paha kadeda sõnaga imęstamisest. Sõnaga võis siis paha tõrjuda, aga ka paha teha.

Ka nimes arvati peituvat inimese või olendi hing ja nime nimetamisega võis ka selle omaniku enda välja kutsuda. Sellepärast ei võinud kütt mainida jahilooma nime, et loom enneaegu teada ei saaks tema vastu suunatud kavatsustest ega põgeneks, ja karjane hunti, et see kariloomadele kahju tegema ei pääseks.

9. T a b u . Mõningaid esemeid või toiminguid peeti õnnetoovaiks, teisi keelatuiks. Arenes välja keeldude süsteem - tabu. Mõnede nimede nimetamine muutus teatavas situatsioonis ohu kartusel keelatuks, nad muutusid tabuks. Kui olenditest oli vaja kõnelda, tuli kasutada peitenimetusi, eufemisme. Sõna tabu pärineb maoori keelest, tähendab "püha kombe järgi keelatud".

Sõnakeelde tuntakse kõigil elualadel: põllutöö, karjandus, mesindus, jaht, kalastamine.

Nagu nägime, oli loodusrahva arvates nimi olendi olemuslik osa - olendit polegi enne, kui ta saab nime. Nime andmine pole seega juhuslik. Siit järeldus: kõik, mis tehakse nimele, sünnib ka olendile endale. Primitiivne inimene arvab kõigil olendeil olevat inimmõistuse, nad võivad mõista inimese kõnet. Seepärast väldib siis inimene teatavaid sõnu ja asendab neid teistega, et olendid ei saaks inimese huvidega vastuolus neid kasutada. Eufemismid käivad ka mütoloogiliste isikute või olendite kohta. Nii nimetatakse surma Liiva Hannuseks jt.

Kõige tähtsam on sõnakeeld jahi- ja kalameestel, nende töö sõltus ju kõige rohkem loodusjõududest ja püügiloomade "heatahtlikkusest". Püügiobjekti nimetamisel on eemalepeletav toime, püütav haistab paha ja kaob, karjane hunti nimetades nagu kutsuks teda ligi. Mõlemal korral on see inimesele kah-

julik, seega tabu. Sõnade kasutamist ei karda aga isikud, kelle huvipiirkonda need olendid ei kuulu, neil pole midagi kaotada.

10. E u f e m i s m i d . Hirmu tõttu ettevaatlikuks tehtud inimene hakkas ohu vältimiseks välja mõtlema nimetamise keelde. Keelatud nimede mainimise vajadusest on tekkinud eufemismid ja salakeeled, õigete nimede asendamine peitenimede e. väärnimedega. Eufemism on sageli ka kaunistav nimetus. Tänapäeval märkame eufemismide kasutamises faasilisust: esialgne mütoloogiline alus on taandunud, jäänud on vaid piltlik perifraas.

Rida eufemisme on seotud karjaga, eriti kahjulikel loomadel on palju peitenimetusi: hunt - võsavillem, metsakuts. Ei sobi nimetada loomade tapmist, selle asemel - veristamine.

Et karjale mitte kahju teha, ei tohi loomi loendada, kiita ega kiidelda.

Palju eufemistlikke nimetusi on ka jahil, kalastamisel, mesinduses jm. Nii on angerjas - uss, põõsaalune; haug - merehunt; lest - kiivsilm: võrk - püünis; mesilane - lind jne.

Struktuurilt võivad eufemismid olla ühe- või mitmesõnalised. Ümbernimetuse elemendid on võetud enamasti sellest keskkonnast, kus loom elab, need võivad olla tema enda välised või seesmised omadused. Nii on kasutatud iseloomulike välistunnuseid: hunt = sorgsaba; liikumisviisi: jänes = kepsjalg; häälitsusi: harakas = kadsak; värvust: rebane = punanahk; elukohta: karu = metsavaht; eluviisi ja tegevust: rebane = kanavaras, peoleo = vihmalind; teiste loomade eeskuju: hunt = metsakoer, mesilane = lind; inimese elu ja tööd: jänes = haavikuisand, karu = metsavaht; isikunimesid: karu = metsa-Pärtel; laensõnu: lehm = karoova; murdesõnu: hunt = susi; pejoratiivsõnu: ronk = pastlapaik, tuhkhaud; pilkenimetusi: kilu = Käina meeste kõhupaik; deskriptiivseid väljendusi või sõnapaare: jänes = kõõk-kõõk.

Eufemismid annavad ikka mingi olendi või eseme olulise

tunnuse, nii et kuulaja aru saab. Enamasti on mütoloogilistel põhjustel kasutatud eufemismid üldarusaadavad ja üldkasutatavad.

Neilt alustelt kujunesid välja ka religioon, usund. Marxi järgi on usund moonutatud maailmavaade, ja usundi tekkimiseks aitasid kaasa just inimese ebaõiged, mitte kogemustest, vaid teadmatusest lähtunud kujutelmad ümbritseva looduse seletamiseks, ebaõiged kokkuviimised. Inimese materiaalne ja vaimne elu seisid madalal tasemel, mistõttu talle jäi palju arusaamatuks ja ta ammutas seletused oma fantaasiast. Engels ütleb: usund on igapäevases elus inimeste üle valitsevate väliste jõudude fantastiline peegeldus inimeste peades. Religioon, usund kuulub igandlike nähtuste hulka, aga me peame tundma omaaegse inimese suhtumist välismaailma, sest selle maailmavaate kajastusi leidub palju rahvaloomingus. Religioon tekkis alles sugukondliku korra ajal. Selle aluseks ja allikaks on madal tootlike jõudude arengu tase. Metsinimene oli jõuetu võitluses loodusega, mis tekitas temas usu jumalaisse, kuraditesse, imedesse jne. (Lenin.)

Käesolevat ülevaadet oli vaja selleks, et mõista - primitiivse inimese eluviis ja tema maailmavaade aitavad seletada primitiivseid laule ja jutte.

C. RAHVALUULE JA RAHVALUULETEADUS.

1. M i s o n r a h v a l u u l e ? Rahvaluuleks nimetame töötavate rahvamasside traditsioonilist vaimset kunstiloomingut, mis olulises osas on tekkinud ja levinud suuliselt, peegeldab oma tekkimise ja levimise keskkonda.

2. Rahvaluule levis a n o n ü ü m s e l t , ühegi teksti juures pole autori nime. Ainult harva on õnnestunud teada saada mõne uuema laulu esialgset loojat. Jutu- või lauluteksti esimene algataja ei olnudki huvitatud oma autorsuse säilitamisest, ja et rahvalooming muutus üha, algvariant ei jäänud peaaegu kunagi täpsemalt samaks, iga edasikandja ja teisendaja suhtus sellesse nagu omaenda teaduvarasse, mille kohta ta tundis endal õiguse olevat seda kohandada, täiendada ja parandada, muutus autoriks ka kollektiiv.

3. L e v i m i s e l valitses kaks suunda: otsese kontakti kaudu ühtaegu naabrilt naabrile ja põlvest põlve, s.o. maakohast maakohta, ühelt murdealalt teisele ja vanemalt põlvelt nooremale; piltlikult meenutab see liikumist horisontaalses ja vertikaalses suunas. Levimisel on eri liikidel erinev iseloom: proosaliigid (jutud, vanasõnad, mõistatused) levisid koguni rahvusvaheliselt - ühelt keelealalt teisele, haruldasemail juhtudel ka mõned laulud. Viimaseile kujunes tõkkeks keelepiir, mille ületamine oli raske värsivormi ja tihti ainult väiksemale inimeste rühmale huvitava ja arusaadava temaatika tõttu. Rahvusvahelíselt kerge levima on ka muusikaline looming, laulu- ja pillilood, ka tantsud. Rahvaluule levimine ei ole võrreldav vette visatud kivi poolt tekitatud rõngakujulise lainetusega, mis algab epitsentrist ning laieneb ühtlaselt igas suunas, pigem

pakub see ebakorrapärast ja ebaühtlast pilti: ühes sektoris toimub liikumine kiiresti ja sujuvalt, koguni võib-olla hüpetega, teisal kohtab teel mitmesuguseid takistusi (inimeste suhtlemist tõkestav maastik, keel, riigipiirid, erinevad arusaamad) ja võib koguni ajutiselt või lõplikult seisatuda.

Levimissuunad näitavad ühtlasi rahvaste kokkupuuteid ja liikumisi, mitmesugustel põhjustel toimunud migratsioone, sise- ja väliskolonisatsiooni ja muid rahvaste kokkupuuteid, nagu olid kaubanduslikud suhted, teenimas ja veovooris käimised, sõjaväeteenistus jne. On siis mõistetav, et mitmete rahvaluule liikide levimissuunad ühtisid just nende läbikäiguteedega maal või vett mööda. Ilmekalt avaldub see näit. Kalevipoja muistendite levikupildis.

Haruldane on rahvaluule kirjalik tekkimine ja levimine. Kirjalikult tekkisid 19. sajandil mõned mõisnike võimu vastased uuemad poliitilised laulud, mille autoreid ja levitajaid ähvardas karistus, neid jälitati politsei poolt (laul "Eesti mees ja tema sugu", "Talupoja laul" jne.). Leidus ka mõningaid külaelu kujutavaid kirjalikult levinud laule, nagu "Sambla Anu laul", mis saanud alguse Hallistest. Käsikirjaline levimine on siiski juhuslik, selle kohta on andmeid alles 19.sajandi keskelt. Mõnevõrra rahvaluulet sisaldavad ka käsikirjalistesse laulu- või mälestusalbumitesse kirjutatud salmid ja soldatite, meremeeste või teiste poolt kokku kirjutatud või kirjutada lastud nn. "laulikud", s.o. vihikud, kuhu kirjutati üldiseks laulmiseks kasutatavaid laule.

Siit tuleb eraldada hilisemail aegadel kirjandusest rahvasuhu tagasi läinud mitmesugused rahvalaulud, jutud või väikevormid.

4. Mõningaist käsikirjalise leviku näidetest hoolimata on s u u l i s u s rahvaluulele ka tänapäeval omane. Suulisust võib pidada rahvaluule esimeseks iseärasuseks. Suuline tekkimine ja levimine eraldab teda kirjandusest sisult ja vormilt, sest ta on loonud omad seaduspärasused. Rahvaluules on edasijutustajal võimalus käituda tekstiga kui omaga, seda muuta, ideoloogiliselt teravdada, kuulajaskonna koosseisule kohandada jne., sest puudub kontrolliv kirjalikult fikseeritud tekst, nagu see on olemas kirjandusteose näol. Eriti võimal-

dab see vastavalt rahvaluule edasikandja arusaamadele kujundada suhtumist, aineid liita, neid ühe tegelase ümber kumuleerida (näit. Rummu Jüri) jm.

5. Rahvaluule m u u t u b pidevalt, iga laulu või jutu, vanasõna või mõistatuse üleskirjutus on omaette variant, igale neist võib leida teisendi, mis harva teisega täiesti kattub.

Mis on variant e. teisend? Variant on nii sisuline kui ka vormiline põige võrdlemiseks valitud sama tüübi teisest tekstist, mis võib pärineda samast või erinevast maakohast, olla sama- või eriaegne, kirja pandud koguni samalt objektilt. Variant kujutab endast ükskõik millise rahvaluuleteose üht ajaloolist arengumomenti. Kui võtta aluseks arhetüüp, s.o. kunagi loodud esimene tekst, mida me enam ei tarvitse teada ega tunda, siis oleks variant põige sellest algkujust. Variant on kõrvalekalle tüüpilisest joonest, aga ka kõrvalekalded ise on variandid üksteise suhtes. Mõnel kompaktsel geograafilisel alal võivad seesugused kõrvalekaldeed kujuneda lokaalredaktsiooniks . Varieerumiseks nimetame siis sama laulu-, jutu- või muu rahvaluuletüübi sisu ja vormi mitmekesist muutumist, ükskõik, kas seda vaadata kaasaja või ajaloolisest aspektist. Variandid on seega üldjoontes ühesisulised, aga mõningate sõnastuslike erinevustega. Iga varianti tuleb käsitada iseseisva tervikuna. Variantideks tuleb lugeda ka täiesti kattuvaid, eri aegadel samalt või erinevalt küsitlusobjektilt üleskirjutatud tekste. Juba kasutamiskoht ja kasutamisviis tingivad variaabluse, kuigi tekst on sama: duo quum faciunt idem, non est idem. Varieerumisel võivad juttudest või lauludest välja jääda mõned motiivid, värsirühmad või üksikud värsid, võivad lisanduda uued, improviseeritud või mujalt laenatud motiivid, värsid (näit. mitmesugused rändvärsid) või värsirühmad, teiseneda sünonüümika, aineterviku võib kontamineeruda, tekst võib kohaneda murretele jne.

Iga rahvaluuletüüp ei varieeru kaugeltki ühesuguselt. Leidub tekstiliselt üsna püsivaid tüüpe, selle kõrval teisi, mis on otse kaleidoskoopiliselt muutlikud. Mõistatustüübist

"Hark all, paun peal" on noteeritud ca 700 varianti üle kogu maa. Varieerumine pole aga kuigi suur. Antud mõistatuses on vabalt valitud tunnuseid rohkesti; aga ühe või teise tunnuse ärajäämine või juurdetulek ei muuda oluliselt mõistatuse sisu, mis antakse edasi niihästi viie- kui seitsmeastmelises variandis. Hoopis ulatuslikum on laulude varieerumine. Laulutüüpe koos kõigi varianditega on avaldatud publikatsioonis "Eesti rahvalaulud" I (1926) ja II (1932).

Variant ja variaablus on seega suhtelised mõisted. Üht või teist teksti saame variandiks pidada võrreldes teise olemasoleva (või kunagi olnud) tekstiga.

Varieeruvad ka meloodiad, kombed ja esitusviisid. Teksti enda muutumine ja kadumine toimub kõigepealt vastavalt ajaloolisele progressile, tootmisvahendite arenemisele ja elutingimuste muutumisele. Teksti võib muuta rahvaluule edasikandja ka esteetilistel või pedagoogilistel kaalutlustel. Lastele jutustatakse muinasjuttu tihti erinevalt täiskasvanutest, kaasa arvatud erinev miimika. Muutumisprotsessi peamine avaldus ongi variaablus, varieerumine kuulub rahvaluule kõige olulisemate tunnuste hulka.

Varieerimine võib olla tahtlik või juhuslik. Tahtlikud muutused lähtuvad enamasti kunstikavatsuslikest eesmärkidest. Tahtlikud on mitmesugustel ühiskondlikel, pedagoogilistel või kunstilistel eesmärkidel tekkinud muutused, ka tõlkeliste laulude, muinasjuttude või teistel murdealadelt laenatud tekstide kohandamine. Juhuslikkude muutuste peafaktor on unustamine.

6. Variandist lähtudes võib käsitada tüübi mõistet. Ühe ja sama laulu, jutu või väikeliigi, viisi, mängu, tantsu kõigi variantide summast moodustubki rahvaluuletüüp, mis tegelikult on abstraktsioon. Variantide summas avaldubki püsiv põhikuju, kuigi üksikuis variantides leidub tugevaid kõrvalekaldumisi peajoonest. Nii kõneleme näit. laulutüüpidest "Kannel" umb. 30 variandiga, "Loomine", "Saksad põrgusse" jpt. Aarne järgi tema kataloogis on muinasjututüüp nr. 1 "Rebane saagitseb (varastab) kalu", nr. 2. "Hunt püüab kalu oma sabaga" jne.

7. Mõne rahvaluuletüübi piiratud geograafilisel alal leidub variante, mis sisuliselt tihedamini kokku kuuluvad erinedes põhiredaktsioonist ning koonduvad l o k a a l r e d a k t s i o o n i d e k s . Neid võib ühes tüübis olla koguni mitu. Nii on Ida- ja Lõuna-Eestis ning Ida-Saaremaal ja Kuusalus levinud "Kuldnaise" laulus põhiredaktsioon kuldnaine ja oletatavasti Kesk-Eestis hiljem tekkinud ja levima hakanud lokaalredaktsioon puunaine. Viimase levimisala on õige lai: Lääne-Virumaa, Järvamaa, ulatub sealt Audrussegi, osalt Tartumaa, segaesindust on Mulgi- ja Võrumaal. Puunaiseredaktsiooni piirialadel leidub kohati mõlemat, näit. Paistus, Põlvas, Rõuges jm. Lüro-eepilise laulu "Kannel" Karksi ja Halliste lokaalredaktsioon kõneleb kandle kõrval ka viiuli valmistamisest.

Järgmistes vanasõnavariantides näeme suuri sõnastuslikke erinevusi, lokaalredaktsioone: 1) A. Mets on talvel vana kasuka eest teemehel (Ridala); B. Mets on vaese mehe kasukas (Kihelkonna); 2) A. Kured lähvad - kurjad ilmad; haned lähvad - hallad käivad; luiged lähvad - lumi taga (Põltsamaa); B. Lumi luige tiiva all, hallad hane ninas (Kuusalu).

8. T r a d i t s i o o n j a i m p r o v i s a t s i o o n . Kui rahvaloomingu esimese algataja tekst on kollektiivi poolt kasutusele võetud, on ta jõudnud juba traditsiooni. Traditsiooni kuulumine algab sellega, kui kollektiiv seda loomingut teab. Tsirkuleerimine traditsioonis (s.o. inimeste kasutuses) püsib selle loomingu hääbumiseni. Traditsioonis see looming elab, täiendab oma funktsioone, levib ning elab üle mitmesuguseid muutusi. Seega traditsioonilises, suuliselt käibivais tekstides võib tekkida muutusi, s.o. improvisatsioone, mida kuulajad võivad aktsepteerida või mitte, viimasel puhul võib improvisatsioon jääda ainukordseks.

Improviseerida võib olemasolevat teksti teisendades, interpolatsioone vahele tuues, kärpeid tehes, kontamineerides või funktsiooni muutes (jahvatamislaulust on Setus saanud mängulaul). Improvisatsiooni korras on loodud ka uusi laule, jutte vm. Improvisatsiooni ja traditsiooni ühtsus on seega rahva-

luule teine spetsiifiline iseärasus. Traditsioon ja improvisatsioon on polaarsed, vastandlikult toimivad nähtused. Traditsioon püüab teksti hoida püsivalt ühesugusena: kui keegi on laulu või jutu kindlal kujul õppinud, siis püüab ta seda enamasti sellisena säilitada. Improvisatsioon püüab (samuti üksikisiku kaudu) teksti teisendada, kohandada. Selles vastuolude dialektikas rahvaluule rahvasuus elab ja arenebki. Teadmine rahvaluule suurest muutlikkusest võib viia mõttele, et tekstid sajandite jooksul muutuvad tundmatuseni. Seda juhtub aga harva. Süžee ja sõnastus lauludes, vanasõnades ning mõistatustes on jäänud oluliselt samaks, muutused on tekkinud ennekõike anakronismide ja arhaismide, s.o. vääraegsuste ja vananenu kaotamise suunas temaatikas või keeles (kuigi ka neid püsib just laulutekstides palju); teksti üksikosad paigutatakse ümber, liidetakse, või ka teisipidi - lühendatakse. Olemasolevaid motiive võib ka edasi arendada või täiendada. Kardinaalsete muutuste võimatus tuleb sellest, et rahvalaulik või jutustaja ei saa teksti omal tahtel muuta, teda kontrollivad ja korrigeerivad teised, kes teksti samuti tunnevad.

Püsivalt muutumatuks pole jäänud peaaegu ükski rahvaluuletekst. Tekstide vertikaalses arengus on tekkinud kahesugused kihistused: 1) samas tüübis võis tekkida eri aegadel tunduvaid muutusi või 2) vanalt baasilt uusi iseseisvaid tüüpe. Kõik nad võivad elada kõrvu ja ainult uurimine võib selgitada seesuguste ajaloos tekkinud kihistuste sünniaega ja -põhjusi.

Rahvaluule hulka tuleb lugeda ka sellised ühekordselt, ex tempore tekkinud, levimisprotsessi mitte sattunud improvisatsioonid, sest nad on loodud rahvaluule vormivõtetega. Niisuguseid improvisatsioone tekib tänapäevalgi seal, kus suuline luule vanema põlve traditsioonis on veel elav (aktiivse kasutamise faasis), näit. Setumaal.

Rahvaluuletraditsiooni, selle omapära ja iseärasused sisus ja vormis omandas iga järgmine põlvkond oma eelkäinult sel kombel, nagu oli keele omandamisega, ja sel viisil kasvas sisse kehtivasse traditsiooni ning jätkas seda ja arendas edasi.

9. Kõige ulatuslikum muutus on vähemalt kahe terviktee-ma liitmine, mida nimetatakse k o n t a m i n a t s i o o - n i k s . Kontaminatsiooni tekkimise ajendiks on tavaliselt mingi ühine joon kahe või enama rahvajutu, -laulu vm. vahel: ühine tegelane, analoogiline või sarnane tegevus, ühesugune tegevuskoht või aeg. Vahel piisab ka mõnest assotsiatsiooni tekitavast värsist või värsirühmast. Nii on rebasejuttudest liitunud kalavargus, sabaga kalapüük, hunt hobuse sabas. Neid jutte seob ühine tegelane - rebane. Kontaminatsioon annab harva ümmarguse terviku: ta võib sobida liitekohtadel, mujal aga tekitada vastuolusid ja ebakõlasid. Kontaminatsioonide kasutamises avaldub suuresti üksiku lauliku või jutustaja individuaalsus, tema improvisatsioonis väljenduv isikupärasus traditsioonilise materjali kokkuviimises omaette tervikuks. Nii on Kuusalu lauliku Mai Kravtsovi laul "Vanemate radadel" liidetud lauluga "Näljavöö". Esimene osa: lähme eide endist teed mööda "viiekümmenel obusel". "Näljavöö" jätkab järgneva värsiga; "Nägin mina nälja vöö tuleva ..." Lõpul: "Vanemad surnud". Laulutüübi "Kannel" variant Vi 1 algab "Laevasõiduga" (noored sõuavad merel), järgneb haugi (lõhe) toomine, selle luudest tehakse kannel. Ei tohi aga ka silmast lasta, et mõnikord siis, kui laulud või jutud inimeste mälust hakkavad kaduma, tüüpide piirid ähmastuma, kaldutakse ligidasi teemasid kokku viima.

10. Lisandusi mõnesse laulu või juttu võidakse laenata ka värsside, värsirühmade või väiksemate temaatiliste ühikute näol. Nii võidakse lisada esialgselt puudunud element, nimet. l i s a n d u s e. i n t e r p o l a t s i o o n . Lisanduseks valiti enamasti mõni värsirühm või jutumotiiv juba olemasolevast loomingust, täiesti uue loomine on aga haruldane. Lisandused võivad jääda ühekordseiks või saada traditsioonilisteks. Lauluvärsside laenamist eri laulutüüpidest soodustab kõigile lauludele ühine vorm.

11. Leidub värsse või värsirühmi, mida samades situatsioonides kasutatakse mitmes eri laulutüübis (laulude algul. põõrdumise kujul, mõttelt teisele üleminekul), neid nimeta-

takse r ä n d v ä r s s i d e k s , ühe jutumotiivi siirdumist teistesse juttudesse või lauludesse - r ä n d - m o t i i v i d e k s . Rändvärsid võivad esineda paljudes lauludes, näit. "Läksin metsa kõndimaie" võib alustada mitut laulu. Enamik neist on stereotüüpsed värsid.

12. M o t i i v kui kunstiteose ideelis-struktuuriline ühik on väikseim mõtteline tervik, tervikuks kujundatud süžeeline osa, näit. l e p i t a m a t u s ü ü t e o i l m s i k s t u l e k (Oidipus, Ibykose kured). Oluline m o t i i v i t u n n u s o n t e m a k o r d u m i - n e . Sama motiiv võib esineda paljudes teostes, laulu- või jututüüpides (kurb laulik; rõõmus noorpõli; orja õhtu; mure; hiid ehitajana jpt.). Harva võib motiiv olla ainukordne algühik. Motiiv on küll struktuuriline mõiste, aga igas teoses, kus teda kasutatakse, on ta seotud ikka mingi ideega. Sama motiiv võib teenida mitut ideed. Nii on motiiv t u l e t o o m i n e i n i m e s t e l e kasutamist leidnud teostes Prometheusest, kelle tegevust on erinevalt käsitlenud Hesiodos, J.W. Goethe, P.B. Shelley. Motiivid on teoses ka omavahel seotud ning tingivad üksteist. Motiivi kuulumine mõnesse teosesse saab samuti põhjenduse. Sellist kunstiteose süžeeliste osade vormimist kausaalses järgnevuses esteetiliseks tervikuks nimetame motiveerimiseks.

Nii võiks "Maie laulu" (Mari Tänava versioon) ideelises seostuses eraldada järgmised motiivid: 1) lõbutsemine (Mai tantsib Tarretu mäel), 2) rikkus ja rikkuseiha (Tuleb Jürje, "raha raksub rätikus"), 3) mehe ettekavatsetud tapmine (Mai paneb noad voodisse), 4) kuriteo salgamine (dialoog ämmaga), 5) põgenemine kättemaksu eest koos kaitse otsimisega loodusobjektidelt, 6) enesetapp (angerjaks merre).

Eesti rahvaluuleteosed koosnevad tihti ühestainsast motiivist (lüürilised laulud, muistendid, naljandid): orjal pole põldu ("Kus on orja odrapõldu"), või kahest: 1) mõisavargus, 2) põgenemine (laul "Mõisavargus").

Motiivil võib teoses olla erisugune osatähtsus. Võib kõnelda pea- ja kõrvalmotiividest. See sõltub autoripoolsest

rõhuasetusest. "Maie laulu" peamotiiviks on põgenemine, mille kaudu väljendatakse idee: kuritegu toob kaasa karistuse. Kõrvalmotiivideks on lõbutsemine, rikkuseiha, mehe tapmine, kuriteo salgamine, enesetapp. Nende osa on pinevust tekitada, tegevuses tõusu võimaldada, seega pinget ja kaasaelamise intensiivsust tõhustada ning lahendust anda. Muinasjuttudes on sagedaseks kõrvalmotiiviks maagiline põgenemine (vt. näit. "Suur Peeter ja Väike Peeter").

Motiivid võivad olla staatilised (loodus, psüühiline seisund) ja dünaamilised (mitmesugused sündmused), nad võivad olla püsivamalt mõne teoste rühmaga seotud või olla laiemalt liikuvad ja laiemalt kasutatavad - r ä n d m o t i i v i d.

Rändmotiiv on iseseisev mõiste kirjandusteaduses ja folkloristikas. Ka on paljud rändmotiivid rahvaluulelise päritoluga. Nii tunneme hädas antud tõotuse motiivi. Selle peamõte on näidata, kuidas pärast häda möödumist lubaduse andja püüab lubadusest mööda hiilida väiksema eseme andmisega. Motiiv esineb Georg Müllerl jutlustes ("Laevuri tõotus"), Koidula jutus "Loigu perenaine", Juhan Liivi jutustuses "Peipsil", pärineb keskaja suulisest traditsioonist ja kirjandusest. Rändmotiiviks võib pidada ka Fausti, Ahasveerust (neetud sihitu rändur) jm.

Motiive võib liigitada veel mitmeti: lüürilised motiivid (öö; lahkumine; üksindus; laulu võim; kodutu); ballaadimotiivid (surnud armsama ilmumine - Lenore-motiiv; mehetapja - "Maie laul"; naisetapja - "Tooma laul"; täitmatu lubamine - "Kalmuneid" jne.), muinasjutumotiivid (vaeslapsemotiiv - "Tuhkatriinu"; kaval sulane - Kaval Ants ja Vanapagan"), muistendimotiivid (hiidude kündmine jt.)

Motiivi määratlemine on siiski küllalt raske ülesanne. Teoreetiliseltki vajab see veel selgitust, eriti folkloristikas.

13. Kõige sagedamini esineb aga värsside või osade väljajätmist laulu- või proosatekstidest mitmesugustel põhjustel, kas tahtlikult või unustamisest. Meil on tegemist v ä l j a j ä t t e e. e l i s i o o n i g a. Enamasti kao-

vad vähem olulised värsid (näit. paralleelvärsid), temaatiliselt tähtsad värsid peavad aga püsima.

14. Lauludes või juttudes esinevad värsid või proosalõigud võidakse töötada mitmesugusel viisil ümber. Seda nähtust nimetame e m e n d a t s i o o n i k s .

15. Aja jooksul, eriti sattudes teise faasi või levikuareaali piirialale, võivad laulud või jutud kaotada kas temaatilise keskenduse või muutuda hajuvaiks, kusjuures temaatiline tervik on küll olemas. Kadunud on paljud iseloomulikud värsid, jäänud on mingi skeem. Sellisel korral on meil tegemist d i s p e r s i o o n i g a . Sama olukord võib tekkida funktsiooni muutumisel. Dispersiooni näiteid leidub küllalt, olgu üks lüro-eepilisest laulust "Kannel", mille teemaks on lehtpuudest või kalaluudest kandle tegemine, keelteks neiu juuksed. Mängijat on raske leida, kuni tegija ise või "hella vennake" manab pillist imehelid, mis kurbusega panevad nutma, kohati ülemeelikult tantsima. Halliste versioonis tuuakse ilma sissejuhatuseta ja meeleolusid süvendamata ainult konstateerivalt kandle saamine kuni mõisapoisist tantsijani. See on kõik. Variandis Vi 1 leiduvad kõige hädavajalikumad värsid "Laevasõidust" kuni noorte sõudmiseni, järgneb "Kannel", kandle tegemine ja mängimine venna poolt ning pisarate veeremine. Tekst pole fragmentaarne lõik, vaid mõned tähtsamad värsid tervikteemast ilma pildi väljakujundamiseta. See on katus, millest on säilinud sarikad ja latid, mis koos teevad veel katuse mulje. Siin on pealegi lüro-eepilist laulu kasutatud kiigelauluna (funktsiooni muutumine).

Hajutatud, üldsõnaliselt teemat edasiandvaid tekste leidub palju rahvajuttudes.

16. Selliseid ülestähendusi või suulisi esitusi, millest temaatilise terviku olulised osad on kadunud, säilinud on aga mõned üksikosad või ebaolulised järgud, nimetatakse k a t k e n d e i k s e. f r a g m e n t i d e k s . Laulu "Kannel" variandis Sa 1 kõnelevad ainult kaks värssi sellest, millisest puust kannel tehakse ja kandleheli paneb tantsima. Ca 30 värsist on ainult 5 värssi ka variandis Jä 3.

17. Rahvaluules toimivad koos kaks tahet - i n d i - v i i d i (üksikisiku) ja k o l l e k t i i v i tahe. Kollektiivsus on väga oluline tunnus rahvaluule tekkimisel, esitamisel ja levikul, seejuures üksikisik, kes võib olla esialgse teksti looja, on tihedasti seotud kollektiiviga. Kollektiivsus väljendub traditsioonis. Traditsioon toimib tihti konserveerivalt, vastupidi laulikule, kui see peaks tahtma muutusi teksti viia. Siin võib tekkida vastuolu lauliku või jutustaja muutmistahte ja kuulajaskonna säilitamistahte vahel (kui need tendentsid on olemas). Sellega selgitubki, et üksik laulik, kui suur ja autoriteetne ta ka ei oleks, ei saa vastu kollektiivi tahet midagi muuta. Leidub siiski laulikuid ja jutustajaid, kes suudavad oma tahte maksma panna, kollektiivi ümber veendes oma versiooni läbi viia. Siin peitub üks rahvaluulelise loomingu edasiarenemise aluseid.

18. Rahvaluules valitseb kui seaduspärasus nn. s t a - b i i l s u s , mida esmakordselt konstateeris W. Anderson uurimuses mõistatusmuinasjutu "Keiser ja abt" kohta. Selle järgi kollektiivi kontrolli tõttu püsivadki rahvaluuletekstid suuremate muutusteta. Seda on kinnitanud ka hilisemad uurimused. Nimelt pandi juba ammu tähele - kuigi tekstides leidub palju muutusi, püsib rahvajutt või laul oma põhikäibes oluliste muutusteta. Millest see on tingitud? Rahvaluuletekstide püsimist kollektiivi kontrolli ja muutuste tagasikorrigeerimise tõttu nimetas Anderson eneseõiendamise e. enesekontrolli seaduseks. Stabiilsuse põhialuseks on mitme allika printsiip: 1) iga jutustaja või laulik ei kuule oma juttu või laulu eelmiselt jutustajalt või laulikult mitte üks kord, vaid mitu korda, 2) mitte ühelt, vaid mitmelt isikult ja eri versioonides. Esimene tingimus kõrvaldab lüngad ja vead, mis võivad tekkida kuulaja mälu nõrkusest või jutustaja juhuslikud kõrvalekaldumised, teine korrigeerib vead ja põiked, mis on omased ühele allikale. Mitte ainult ühe jutu või laulu mitmekordne kuulamine ei aita teksti konserveerida, vaid ka selle paljukordne jutustamine või edasilaulmine. Enesekontrolli seadus ei eita siiski, et tugevad ja omapärased

Erand võib saada reegliks

laulikud või jutustajad suudavad muidugi tekste teisendada vastavalt vajadustele, soovidele ja maitsele ning luua oma koolkondigi. Rahvaluuletekstis iga kõrvalekaldumine näib algul veana, võib aga kuulajaile meeldida ja üha levida. Erand võib saada reegliks. Sellega oluliselt seletubki lokaalredaktsioonide tekkimine. Mõnikord ujutab muutus üle levikuareaali täiesti või osaliselt, tekib n o r m a a l r e d a k t s i o o n , mis ei ühti enam arhetüübiga. Sääraseid muutusi võis laulul või jutul ajaloo jooksul olla mitmeid. Seesuguste muutuste uurimist hõlbustab see, kui on säilinud kirjanduses küllalt vanu variante. Uue redaktsiooni levimist üle areaali nimetatakse ka p ö ö r d e k s , uus katab kihistusena eelmise, vana, mis oskuslikule uurijale võib selle kihi alt välja paista. Kollektiivsuse kõrval tuleb silmas pidada ka indiviidi osa rahvaloomingus, sest üksikisik on esialgse teksti looja. Laulikuid uurides õpime tundma ka nende stiili, huvisid ja erikallakuid, jutustajate juures paneme tähele ka jutustamismaneeri. Eriline osa näib olevat pulmalaulikuil, aga ka tugeva loova improvisatsiooniga jutustajail, nagu on Viru-Jaagupis Puu-Jaagup, omapärane improvisaator.

19. Rahvaluulelooming on individuaalse algatusega, aga muutus k o l l e k t i i v s e k s , kollektiivi ühisvaraks. R a h v a l u u l e o n i n d i v i d u a a l s e j a k o l l e k t i i v s e l o o m i n g u ü h t s u s. See ühtsus algab momendist, millal kollektiiv võttis kasutusele esimese algataja jutu, laulu vm. Kus rahvaluule on aktiivsel kasutusel, seal on loomingutraditsiooniga tuttav igaüks, ja iga vähegi loomisvõimeline isik võib oma mõtted selles vajaduse korral edasi anda, võib näit. itkeda, aga ka muid teemasid käsitleda. Määrav tegur rahvaluule elus on ikkagi kollektiiv. Sellepärast ei saa rahvaluuleks pidada kollektiivi poolt mitte omaks võetud loomingut, mis võib-olla ei vastagi kollektiivi huvidele. Kuigi mõnikord võib kogu traditsioon jääda ainukordseks (nagu itkude puhul), tähendab see ikkagi selle traditsiooni vastavust kollektiivi huvidele ja tema kommetele ega ole alati sugugi puhtindividuaalne.

Rahvaluule üksiklooming tekkis küll tervikuna, aga ta ei tarvitsenud siis veel olla täiuslik. Tsirkuleerimisel traditsioonis võis ta täiustuda, ja seda kuni aktiivse kasutamise lõpuni, kuni algas allakäik. Geograafilis-ajaloolise koolkonna uurijad pidasid just esimest varianti (arhetüüpi) kõige täiuslikumaks ja kõige loogilisemaks, iga järgmine variant pidi olema lünklikum või mõnes muus suunas muutunud. Et ei arvestatud faasilisust, oli selle meetodi esindajate peaviga.

20. Iseloomulik rahvaluule arenemises on f a a s i l i s u s. Rahvaluuleteos läbib kolme faasi: ta on 1) kas aktiivsel kasutamisel (1. faas) või 2) teda aktiivselt enam ei kasutata, on säilinud veel inimeste mälus, kust võib kuulda rahvaluulekoguja, 3) rahvasuust teda enam ei leidu, aga tema kunagist olemasolu kinnitavad andmed trükisõnas, varasemais käsikirjades, või ta satub asjahuvilise kätte kui haruldane fragment. Teises faasis esineb palju mittetahtlikke muutusi, mis on tekkinud unustamisest. Tuleb arvestada, et meie rahvaluule üleskirjutused on enamikus tehtud teises faasis.

21. Variaablusega seostub s t e r e o t ü ü p s u s - samade või samasuguste piltide, kirjelduste või struktuurivõtete kordumine analoogiliste situatsioonide või olukordade kujutamiseks. Stereotüüpsus tähendab sama sõnastuse, karakteristika, konstruktsiooni või sõnaühendi korduvat kasutamist. Muinasjutuvaeslapsed on kujutatud ühesuguste, üldistavate, tüüpiliste, skematiseerivate joontega, samuti võõrasemad, kuningapojad jt., nii et nende portreede päritolu oleks raske ära tunda, kui nad esineksid lahus kontekstist. Ka loomadele või elutuile olendeile on rahvas andnud püsiva tähendussisu: karu - kohtlane, hunt - rumal, rebane - kaval, linnud - targad jne. Lauludes leidub palju samasuguselt kasutatud või samu algusi, pöördumisi, konstateerimisi, üleminekuid jne. Samas sõnastuses algusvärsid: Läksin metsa kõndimaie; pöördumised: Peremees, peremehikene; konstateerimine: Nüüd on laulu lõppemine; üleminek: Uuest ütlen ümber jälle, jne. Tegemist võib olla üksikute värsside, värsirühmade või koguni motiividega.

Stereotüüpselt korduda võivad mõned värsid või värsirühmad kas täpselt või kontekstiga kohandatult:

Küsimus: Keg siin liigub liiva peale.
või siin astub haua peale?

Vastus: Mina siin liigun liiva peale,
mina siin astun haua peale.

Palju esineb ka mitmesuguste ehitusvõtete samasust (küsimus-vastus).

Parallelismis kohtame stereotüüpseid sõnaühendeid:

Hakkame laisad laulemaie,
vedeluksed vieremäie.
Kas siin vieras voineb laulda,
vieras laulda, vieras vierdä.

Mõlemad näited täiendavad siin üksteist.

Parallelismides esineb rohkesti sääraseid sõnaühendeid: laulma : veerema; laulma : paukuma; laulemaie : luulemaie; lipus : tropis : parmas; isa : ema; vend : õde jne.

Stereotüüpiliselt kasutatakse ka mitmesuguseid antiteetilisi sõnapaare, nagu järgmises laulutekstis mõiste "kunagi" väljendub kahe antiteesipaariga (pühapäev : argipäev; hommikul : õhtul):

Läksin metsa kõndimaie
pühapäeva hommikulla,
argipäeva õhta'alla.

Niisuguseid püsivaid antiteese leidub kõigis liikides. Näit. kass : hiir - kõnekäänd: mängib nagu kass hiirega, mäng: kass ja hiir, vanasõna: Mis hiirtel viga elada, kui kassi kodus ei ole; elama : surema - kõnekäänd: ei ela ega sure, lendsõna: Elu või surm; kuulama : vaatama - esineb mitmes laulutüübis, näit.: Küla kõik jääb kuulamaie, valda jääb vaatamaie.

Antiteesist võib kõnelda ka kui ühest kompositsioonili-

sest stereotüübist, nagu ka stereotüüpselt kasutatud gradatsioonist: metallid - kuld : hõbe : vask; värvid - kuldne: hõbedane : vaskne; punane : sinine : valge jne.

Stereotüüpiline epiteet: kurba lindu; kulda lindu; maa oli maksakarvaline. Need esinevad paljudes lauludes.

22. Dubletid ja võltsingud. Sama rahvaluuleteksti üleskirjutust on kopeeritud vahel rohkem kui kord eri isikute poolt, ja esialgsel vaatlusel näib, nagu oleks tegemist eri variantidega. Nii kirjutasid 19. sajandi alguse eesti folkloristid üksteiselt maha peamiselt laule, enamik kopeerijaid ei märkinud ärakirjutamise kohta ega ka seda, millal ja kellelt kopeeriti. Hurda ja Eiseni paralleelse tegevuse ajal saatis ca 160 korrespondenti sama materjali mõlemale kogujale, võib-olla küll mõningate juhuslike või tahtlike muutustega. Meil on ikkagi tegemist dublettidega, mille tekkimiseks võib olla teisigi teid. W. Andersoni lastelaulude kogus leidub hulgaliselt raamatutekste, sest tema õpilastest kaastöölised olid need õpikuist meelde jätnud või kopeerinud. Dublett on ka sama teksti ümberjutustus. Seesugused tekstid on uurijale üldiselt väärtusetu ballast, välja arvatud juhul, kui eeskuju on kaduma läinud, või sel korral, kui uurija valduses on mõne rahvaluulekoguja mustandkäsikiri, mille abil võib selgitada võimalikke kõrvalekaldumisi puhtandtekstist, kuhu ümberkirjutaja võis teha segavaid parandusi või juhuslikke vigu. Uurimismaterjali nimestikku sääraseid tekste ei saa võtta ega levikukaardile kanda, sest nad segavad levikupilti. Tänapäeva rahvaluuleuurija peab pidevalt arvestama kirjandusest (kalendrilisadest, kooliõpikuist, ajakirjandusest) pärinevate dublettide võimalikkust ning kirjanduslike mõjude allikaid ehtsa materjali eraldamisel ebaehtsast.

Rahvaluule käsikirjade ja trükitekstide hulgas leidub võltsinguidki, kas originaaltekstide parandamiste või individuaalsete täienduste näol, või otse müstifitseeritud tekste või andmeid. 19. sajandil püüti tõestada Taara, Vanemuise jt. pseudofolkloorsete nimede esinemist rahvasuus sel kujul nagu need esinesid Faehlmanni kunstilistes töötlustes.

Ka võltsingud peab uurija analüüsil eemaldama.

23. P s e u d o f o l k l o o r kuulub õieti isiklikku loomingu alale, materjal, mis on teadlikult või ebateadlikult võetud võõraist allikaist, kas teiste rahvaste varamust või andmete või tekstide andja enese fantaasiast või ka kunstlikest kokkuviimistest. Pseudofolkloori mõistesse kuulub 19. sajandi esimeste eesti folkloristide katse luua mingi oma eesti Olümpos, nagu oli olnud kreeklastel, kusjuures abiallikaks oli Gananderi teos "Soome mütoloogia". Pseudofolkloori hulka kuuluvad muidugi ka võltsingud. Pseudofolkloor võib traditsioonis levida, nagu teame Faehlmannist lähtunud Vanemuisega seotud muistendeist ja kujutelmadest.

24. Siiamaani oli juttu tahtlikkudest muutustest, millest paljude ajendiks on olnud kunstikavatsuslikkus. Selle kõrval tekkis j u h u s l i k k e , mis tulenesid peamiselt unustamisest, kusjuures unustamine ise võib olla ajutine või lõplik; unustada võis üksikuid värsse või terveid olulisi lõike, mistõttu tekst muutus fragmendiks. Muutused ei teki ainüüksi tekstide sisus ja vormis, vaid koguni terved rahvaluule liigid võivad kaduda (nagu kadusid pärisorjuse kadumise järel orjuslaulud), aga ka uued tekkida. Mõisaorjuse teema püsis veel kaua teises faasis. Kõigi laulikute ja jutustajate juures võib konstateerida mõlemat liiki muutusi. Ei ole päris õige arvata, et kirjaoskuse omandamisega rahvaluule korrapealt kaob, küll aga taandub, sest kunstilisi elamusi võimaldavad kirjandus, teater, kino jne., aga ka kirjatundjate hulgas levivad naljandid, vanasõnad, riimilised laulud, mängud, mitmesugused loodushäälitsuste imitatsioonid. Kirjandus avaldab oma mõju rahvaluulesse, nagu ajaloo jooksul mõjus piibel.

25. D a t e e r i m i n e . Rahvaluuleloomingus esimesed tekstid loodi juba õige kauges minevikus. Looming aga on pidev protsess - ühed tekstid, liigid või tüübid kadusid, teised taas tekkisid, ja nii on see voolanud läbi aegade. Üksiktekstide dateerimine on küllalt raske, tuleb arvestada sisulisi ja vormilisi võimalusi ruumis ja ajas. Tuleb hoiatada

vea eest kalduda anakronismi, s.o. otsustada liiga varase või liiga hilise tekkeaja kasuks. On olemas mõned kriteeriumid, ajamomendid, mis võivad aidata kätte juhatada umbkaudset tekkeaega. Niisugune on terminus a quo e. terminus post quem. Jutt telegrafeeritud saabastest võis tekkida alles pärast telegraafi kasutuseletulekut, laul "Eesti mees ja tema sugu" alles pärast "Pühajärve sõda" 1841. a. Teine on terminus ante quem ehk terminus ad quem. Mõisaorjusega seotud laule võis tekkida ikkagi enne mõisaorjuse kadumist. Need kriteeriumid ei võimalda muidugi veel mingit aega täpselt määratleda, see jääb ikkagi suhteliseks või ligilähedaseks. Pealegi tuleb arvestada veel nn. isetärkamist, generatio aequivoca e. generatio spontanca, s.o. sama mõtte, kujutelma, motiivi jne. iseseisvat tekkimist eri paigus, elutingimuste ja olukordade sama olles. P. Lafargue võrdleb: "Kiviajastu metslased Euroopas andsid oma nugadele, kirvestele ja teistele kiviriistadele täiesti samasuguse kuju nagu Austraalia pärismaalasedki. On võimatu oletada, et see kokkusattumus oleks põhinenud traditsioonil või laenul."

Tervete liikide või alaliikide dateerimine on kergem kui üksikute tüüpide dateerimine. Otsustada tuleb iga konkreetse juhu kohta eraldi.

Dateerimiseks pakub abi veel keel (eriti regivärsi keel), poeetilised iseärasused, levikuareaali ulatus, suhted teiste soome-ugri rahvaste või naaberrahvaste rahvaluulega, varasemad üleskirjutused, kirjanduse mõjud jne.

26. Rahvaluuleloomingu t e k k e p a i k j a l e v i m i s t e e d olid rahvaluule uurijaile üheks oluliseks probleemiks ja on ka tänapäeval, samuti levimisteede jälgimine. See on üldiselt raske ülesanne. Harva on suudetud kindlamal kujul tekkepaika määrata. Nii on paljusid Kalevala-ainelisi laule arvatud tekkinud olevat Eestis. Eestis laialt tuntud lüro-eepiline laul "Mehetapja" ("Maie laul") näib pärinevat Rakvere ligidalt. Geograafilis-ajalooline meetod kasutas aga peamiselt võrdlev-statistilist menetlust, mistõttu uurimiste tulemused ei ole eriti kindlad.

27. Rahvaluule tekkis rahva elust, neist ühiskondlikest ja majanduslikest tingimustest, milles rahvas elas, sellest siis eesti rahvaluules ka nii palju orjuslaule, laule, milles kurnatud ori väljendab vihkamist oma rõhuja - mõisniku, või kapitalistlikus ühiskonnas sulane kulaku, tööline vabrikandi vastu. Seega - 1) rahvaluule peegeldab klassivõitlust. 2) Töövii-sid ja tööriistad, mitmesugused kombed ja lõbustused, need kõik kajastuvad rahvaluules. 3) Kolmandaks: rahvaluule on seega selle keskkonna peegeldus, milles laulik või jutustaja elab, mida ta tunneb ja millest aru saab. Gorki väidab koos kultuuriajaloolaste ja etnograafidega, et rahva sotsiaalpoliitiline mõtteviis on kätketud muinasjuttudesse, legendidesse, vanasõnadesse ja kõnekäändudesse. Rahvaluule ei ole aga passiivne, konstateeriv, vaid tegelikkuse aktiivne peegeldus, mis olemasoleva kõrval näeb soovitavat, taotledes kehtivaid olukordi muuta, elu paremaks ja ilusamaks teha, vabaneda rõhujate meelevalla alt (vt. orjuslaulud, sulastelaulud). Seega - rahvaluule aitab kaasa ekspluateeriva klassi vastu võitlemisel.

28. Rahvaluule kuulub pealisehitusse. Laulud, jutud, kombed tekkisid ja kujunesid rahva majanduslikkude ja ühiskondlikkude suhete baasilt.

29. M i n e v i k j a o l e v i k r a h v a l u u l e s . J.M. Sokolov ütleb: Rahvaluule on mineviku vastukaja, aga ka oleviku hääl. Rahvalooming on enamasti küll minevikuline, ja paljud ained ning üksikud tüübid võisid selle tekkimise ajal olla aktuaalsed, seega ka arusaadavad ning esteetiliselt nauditavad. Hiljem, kui nende aluseks olnud sündmused tuhmusid, eriti veel, kui neil oli ainult lokaalne tähendus, muutus ka looming ebahuvitavaks, taandus ning kadus. Rahvaluules on palju üldinimlikke teemasid: orja võitlus oma rõhuja ülekohtu vastu, kangelaslikkus võitluses loodusega, siin leiavad hindamist headus, ausameelsus, tööarmastus jt. Neid ideid sisaldavad luuleteosed on olnud püsivalt mõistetavad ja esteetiliselt nauditavad.

Kuidas on siis ajaloo kajastustega rahvaluules? Eesti rahvaluules otseselt ajaloolisi sündmusi polegi, on ainult nende

reflekse. Temaatikas leiavad käsitlemist katk, sõjaröövlid, sõjad üldse, pole aga juttu mingist kindlast sõjast. Sakste sissetungist XIII sajandil kõneldakse Suure Tõllu muistendeis. Rahvaloomingus võivad esineda ka tähtsuselt mitmesugused ajaloolised isikud (Peeter Suur, Karl XII, Rummu-Jüri). Talupoeg ei küündinud ajaloolisi sündmusi vaatama laiemas perspektiivis, ta piirdus kitsamalt oma elukohaga. Sellepärast pole ka ajalooliste sündmuste tõepärasusest kinni peetud, vaid on antud neile oma valgustus, ja kujud on aja kaugenedes paisunud ning moondunud nagu varjud õhtupäikeses ning tihti segatud müütoloogiaga. Rahvaluules võib kajastuda ka tänapäev. 19. sajandi algul tekkis laul Napoleoni sissetungi kohta Venemaale ("Raamat Rantsuse sõjasta"), nõukogude tänapäeva kajastub Suure Isamaasõja luules või setu naiste lauludes kosmoselendudest.

30. Rahvaluule on k u n s t . Ta rahuldab inimese vajadusi tundmuste, mõtete ja meeleolude väljendamiseks. Pikkade aegade jooksul on rahvahulgad välja kujundanud oma kunstivahendid kõigi liikide jaoks. Sisu ja vormi ühtsus on rahvaluules täielikult olemas. Rahvaluule pakub esteetilisi elamusi ja rahuldab inimese kunstivajadusi. Suur nõukogude kirjanik M. Gorki ütleb: "Inimene on oma loomult kunstnik. Kõikjal püüab ta nii või teisiti tuua oma ellu ilu." See kehtib ka rahvaluule kohta. Mõtete, meeleolude ja tundmuste väljendamist ilusas vormis vajab iga inimene. Teemaks võtab looja ikka midagi tähtsat oma ümbrusest, vahendab neid tundmusi, mis ta intensiivselt läbi elab, annab edasi neid loodusemuljeid, mis talle tähtsaks said tema tegevuse jooksul. Selles ei ole mitte ainult passiivset vastuvõttu, vaid ka hindavat ja paremaks muuta tahtvat.

Rahvalaul või -jutt tähendas endisaegsele inimesele sedasama, mis tänapäevasele teater, kino, raadio, televiisor, aga ka kirjandus, ajaleht või kalendrisaba.

Rahvaluule on rahvalik kunst. Ta väljendab antud rahva võitlust parema tuleviku eest, tema "ootusi ja lootusi" (Lenin), tema maailmavaadet. Rahvaluule väljendub igale rahvale

omases vormis ja omaste vahenditega, kujutab iga rahva enda elu ja elutingimusi. See teebki teda rahvalikuks.

Rahvaluule on ühtlasi internatsionaalne kunst. Omavahelises suhtlemises on rahvad omandanud vastastikku üksteise loomingut. Nii kohtame rahvusvahelisi laene või mõjutusi muinasjuttude, naljandite, vanasõnade ja mõistatuste, rahvatantsude ning rahvamuusika repertuaaris, eriti uuemais ja lastelauludes.

31. Rahvaluule üheks iseärasuseks on s ü n k r e - t i s m , s.t. suulise loomingu (teksti) seos teiste kunstidega või teiste kunstide elementidega. Nii on laulutekstidega lahutamatult seotud meloodia ja mitmesugused esitamisvõtted, mängudega laulutekst koos viisi ja mõningais liikides liikumisvõtete või koreograafilise kunsti, s.o. tantsuga. Tekst ja meloodia tekkisid koos, eesti vana rahvalaulu viis on üks kollektiivse loomingu element, mida kasutati juba loodud laulude esitamisel, sedasama kasutati ka uute laulude loomisel. Ringmängud tunnevad tekstis nõutud tegevuse imiteerimist ja dialoogi. Imitatsiooni on palju lasteluules.

Mängudes ja kombestikus (pulma- ja põllunduskombed) esineb koguni draama elemente, s.o. dialoogi ja dramaatilist tegevust. Miimikat, žeste, üldse liikumistegevust on ka muinasjuttude ja naljandite esituses.

32. P i i r i n ä h t u s t e s t . On olemas vaheastmeid vana ja uue rahvalaulu vahel - uus tekkis kiiresti peale, vana ei kadunud nii kiiresti. Järsku piiri ei tekkinud kusagil, mõlemad elasid kaua paralleelselt. Seepärast segunes näit. vanade ja uute laulude võtteid, regivärssidesse tuli riimi. Näit. laul "Nekrutiks minek" Kuusalus sisaldab värsipaari: Mies pole loodud lomberdajaks, /kodu oues komberdajaks.

Piirinähtusi tekib ka rahvaluule kadumise ajal. Leidub näit. kindla autori loodud laule, see on juba nagu kunstiline kirjandus, aga loodud on nad rahvalaulu võtetega ja levivad rahvalaulu kombel.

33. I g a n d i d . Animistliku maailmavaate ja muude iganenud tõekspidamiste jälgi leidub peaaegu kõigis rahvaluu-

le liikides - juttudes, lauludes, kommetes ja väikeliikides. Igandid võivad aga olla kriteeriumiks nähtuste seletamisel ja dateerimisel.

34. T e r m i n o l o o g i a . Eesti keeles kasutatakse terminit rahvaluule ja rahvaluuleteadus, ka folkloor ning folkloristika. Termin folkloor pärineb inglaselt William J. Thomsilt 1846. a., tähendab rahva teadus, tarkus. Vene keeles kasutatakse samuti terminit фольклор ja фольклористика, viimasel ajal rohkem народное творчество või народное поэтическое творчество, soome keeles kansanrunous, saksa keeles die Volkskunde, die Volksdichtung, prantsuse keeles le folklore, les traditions populaires.

35. L i i k i d e v a h e l i s e d s u h t e d . Rahvaluules esineb küllalt eri liikide segunemise juhtumeid. Muinasjuttudes, kas tegelaste repliikides või ka teema arenduses muinasjutu jutustaja enda esituse kaudu kasutatakse laule. Muinasjutus "Vaenelaps ja vanapagan" laulab vanapagan sauna ukse taga vaeslapsele:

Ehi, neidu, jõua, neidu,
peigu ootab ukse taga!

Ka vaenelaps vastab lauluga, vanapagan käsutab lauluga oma abilist ja koergi kõneleb laulurütmis.

Tekkemuistendis "Pääsukese sünd" leiab kasutamist värsikujuline pääsukeselaulutähend:

Pügasi villu, kogusi villu,
tahi mehel särki tetä,
ämm võt's villa ära,
viskas tulle - katsärr!

Lauludes leidub rohkesti vanasõnu, aga ka vastupidi - paljud lauluväreid on muutunud vanasõnadeks (näit. Orjast saab osajagaja, / perepojast palgaline).

On olemas muinasjutte, kus mõistatus moodustab muinasjutu koe.

Liikidevahelistele suhetele juhtis tähelepanu Kaarle Krohn juba 1918. aastal.

36. Tänapäeval on r a h v a l u u l e t e a d u s juba iseseisev distsipliin teaduste süsteemis oma aine ja meetodiga; ta pole enam mingi allpeatükk ega abidistsipliin keeleteadusele, kirjandusteadusele ega etnograafiale, kõigi nendega on tal küll ligidasi sidemeid. Omaette haru moodustab kujunemisjärgus olev muusikaline folkloristika, mis uurib vokaalset või instrumentaalset rahvamuusikat.

37. Eesti rahvaluuleteaduse a i n e k s on traditsiooniline eesti rahva suuline kunstilooming, s.o. rahvalaulud (regivärsilised ja riimilised), rahvajutud (muinasjutud, naljandid, muistendid, pajatused), vanasõnad ja kõnekäänud ning mõistatused. Kogu see looming on seotud sageli aga ka kommete, uskumuste, muusika ja tantsuga, mõnevõrra rahvapillidega, seepärast peab rahvaluuleuurija oma uurimisülesannete hulgas neid arvestama ja koguni uurima oma meetodiga. Nii on ka see traditsiooniline looming rahvaluuleteaduse aineks, nagu ka rahvaluule kogumise ja uurimise ajalugu ning suhted naaberteadustega.

Kõik rahvaluule liigid koosnevad kahest või kolmest komponendist, sõltudes suulisusest ja traditsioonilisusest. Nii koosneb rahvalaul kolmest komponendist: tekstist, meloodiast ja esitusest, jutud kahest: tekstist ja esitusest, kombed kahest: tekstist (kujutelmast) ja teostusest, mängud kahest: tekstist ja teostusest.

Esitatud lähtekohtadest toimub ka eesti rahvaluule uurimine. Uuritakse üksikute liikide ja alaliikide kujunemist, poeetilise folkloori kunstilisi iseärasusi, sisu ja vormi ühtsust, üksikute liikide ja tüüpide või kommete ajalugu ja funktsiooni, nende liikide seost omavahel ja nende seost inimkonna kultuuri ja teiste teadustega. Rahvaluule on tihedas sõltuvuses rahva elust, tema mõtetest ja tundmustest, on tema olemise ja arenemise peegel. Uurimisülesannete hulgas on ka rahvaluule kasutamine kirjanduslikuks ja muusikaliseks loominguks. Rahvaluule ise annab ainet veel mitmesugustele kunstidele ja isetegevuskollektiividele.

38. R a h v a l u u l e a l l i k a d j a r a h -

v a l u u l e k o g u m i n e . Rahvaluule kõige tähtsam allikas on rahvas ise ja looming, mis tsirkuleerib suuliselt ajas ja ruumis, aga ka kirjapandud tekstid, sest uurija ei saa iga küsimusega rahva poole otse pöörduda, pealegi on rahvalooming pidevas tekkimises ja kadumises. Tekstid on koondatud Eestis kolme asutuse hoole alla, kes tegelevad ka kogumistööga, aga samal ajal ka uurivad. Need on Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektor, Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder, peamine kogumistöö toimub aga Eesti NSV TA Fr.R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi kaudu. Materjale koguvad kõige-

Joon.29. Pulmakommete filmimine Kihnus (veimede jagamine).

pealt uurijad vastavalt oma uurimisteemadele, materjalid säilitatakse aga ühes neist kolmest asutusest. Kvantitatiivselt kõige rohkem materjali kogutakse kohalikkude korrespondentide võrgu kaudu Kirjandusmuuseumi juures. Asutuste töötajad ja TRÜ üliõpilased kasutavad ekspeditsioonide vormi. Fikseerimiseks on kasutatud käsitsi üleskirjutamist,

joonistamist, fotografeerimist, fonograafi, magnetofoni, 1954. aastast peale kasutab TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder filmimist, hiljem on seda teinud ka teised asutused.

Ekspeditsioonide ülesanded on kolmesugused:

1) frontaalsed, s.t. ekspeditsioonist osavõtjaile on tehtud ülesandeks koguda kõiki liike süstemaatiliselt ja antud töökohal tühjendavalt. Muutuste jälgimise huvides on vaja sama ala mõne aja möödudes perioodiliselt taas läbi töötada;

2) monograafilised: ülesandeks on koguda täiendavaid andmeid või panna tühjendavalt kirja rahvaluulet kindla teema alalt. Nii on kogutud teadusliku väljaande jaoks hiiumuistendeid ja naaberalade muistendeid paljudes Eesti NSV rajoonides, Haljalas koguti andmeid sealsete laulikute ja korrespondentide kohta ning regiviise;

Joon. 30. Üliõpil. I.Madissoo joonistus Vanapagana kivist Ertu külas.

3) kontrollekspeditsioonide ülesandeks on andmete kontrollimine koha peal enne mingi ülesande viimistlemist (nagu tehti enne filmi "Kihnu pulmakombestik" filmima hakkamist).

Ekspeditsioone võib korraldada ka kompleksselt, mitme distsipliini esindajate osavõtul, näit. rahvaluule, etnograafia, dialektoloogia jm. Seesuguseid ekspeditsioone on korraldatud Setumaale, Kihnu ja mujale.

Juba alates Kuressaare Kirjanduslikust Ühingust katsuti koguda rahvaluulet vabatahtlikkude kaastööliste abil. Esimese avaliku eestikeelse üleskutse avaldas Kreutzwald 1843. a., Hurt aga arendas välja vabatahtlikkude kaastööliste võrgu, keda instrueeris vastavate üleskutsete, artiklite ja pidevalt

ilmuvate aruannetega. Rahvaluule kogumist korrespontentide võrgu kaudu teostas Eesti Rahvaluule Arhiiv 1928. a. alates, praegu jätkab seda edukalt Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond.

39. R a h v a l u u l e l i n e k a r t o g r a a f i a . Traditsioonis käibel olevad laulud, jutud jm. ei ole vastaval keelealal ühtlaselt levinud ega tuttavad. Iga loominguline üksus on omal viisil levinud, mis rohkem, mis vähem - territoriaalset kogupilti arvestades. Ühtlasi pole ka kõik territoriaalsed alad ühtviisi läbi töötatud, materjal pole ühtlaselt kogutud. Olemasolev andmestik kantakse kaardile, mille alusel on võimalik jälgida leviku ulatust, populaarsust, iseloomu, eriti kui kaardile on kantud andmed kompleksselt ja võrdlevalt mitu sugulaslikku või antonüümilist nähtust. Kartograafilist meetodit on võimalik kasutada kõigi rahvaluule liikide uurimisel, tihti on see järelduste väljatoomiseks ilmtingimata vajalik. Tervikpildi nähtustest annaks vastav atlas.

Kaardile saab andmeid kanda vajaduse ja otstarbe järgi. Võib esitada kõik faktid punktmeetodil (tingmärkideks punktid, jooned, ristid, kolmnurgad vm., vt. kaart lk. 67), igale faktile kindel märk kaardil, või levikuareaalid (joonviirutuse või värvidega). Erinevaid nähtusi ühele kaardile kanda võib eri märkidega (vt. kaart lk. 68). Värvid või joonte tihedus ning tingmärgi suhteline suurus võib tähistada täpset või umbkaudset hulka või mingit nähtust summaarselt. Märkide seletus tuleb kaardile juurde lisada (vt. lk. 67 ja 68).

Esitatud kaartidel leidub tühjade laikudega kihelkondi, mis ei tähenda, nagu seal poleks mingeid andmeid; sealt on nad võib-olla juba kadunud või kogumistöö on olnud puudulik. Vajaduse korral peab uurija oma tähelepanu pöörama sinna täiendavate andmete saamiseks.

Rahvaluuleliste nähtuste (jutu, laulu, väikeliigi, meloodia, kombe, tantsu jne.) levikuala nimetatakse a r e a a l i k s .

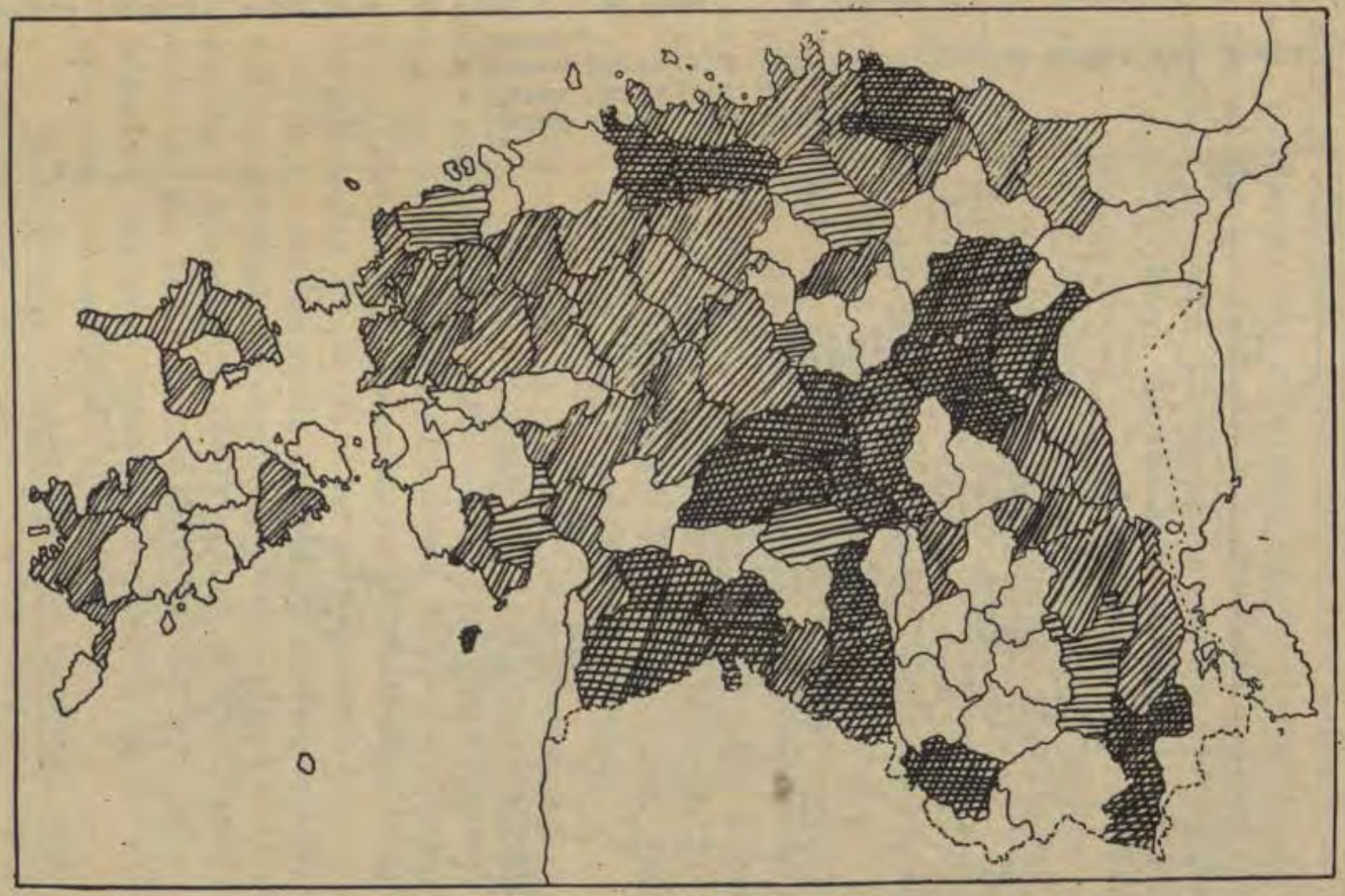

Joon. 31. /// Katkuhaldjas inimesena.
═ Katkuhaldjas loomana.

A. Abel 1964.

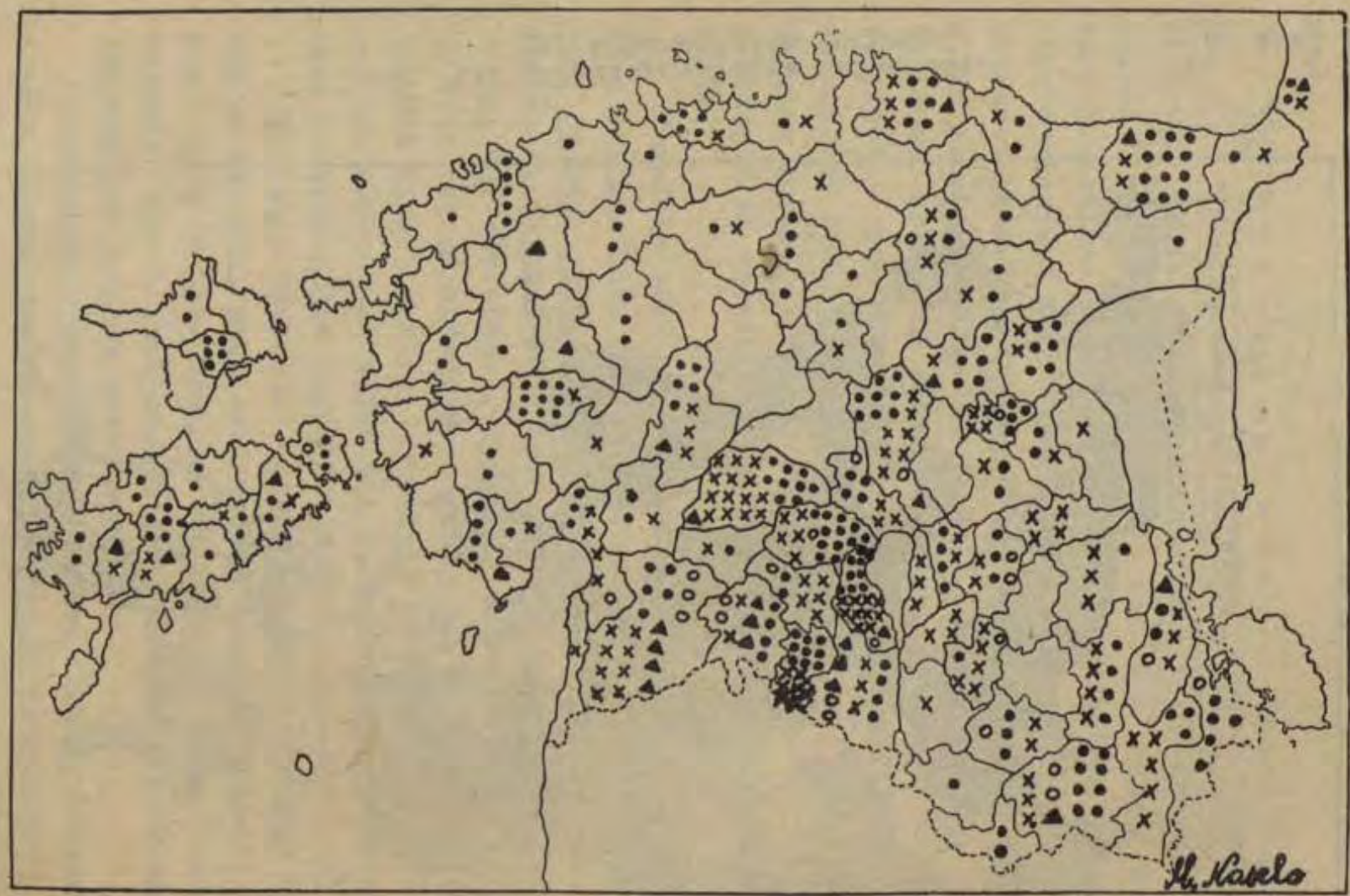

Joon. 32. • Parem karta kui kahetseda.
× Parem hoida kui ohata.
▲ Parem karta kui kahetseda, parem hoida kui ohata.
o Varia.

Kaardilt puudub: • Tartu 4 • Võru 3 x Võru 2 • Samara 1 ▲ Oudova 1 • Paldiski 2.

40. R a h v a l u u l e r a j o o n i d . Feodalismiajal kujunes naabrite omavaheline kokkupuutumine väga piiratuks. Talupoja liikumisraadius küündis üldjoontes külast mõisa ja kirikusse, erandlikult käisid mehed vahel ka kaugemal. Siis kujuneski kihelkond omaette kultuuriliseks üksuseks. Aga muidugi ka ligidastel kihelkondadel kujunes rahvaloomingu sarnasus suuremaks. Naaberrahvastest võime konstateerida ida pool slaavi, lõunas läti ja läänes skandinaavia mõjusid. Nähtuste suguluse alusel on võidud konstateerida omaette suuremaid rahvaluulerajoone. Neid piiritleb H. Tampere järgmiselt: Põhiliselt olid omaette kaheks suureks alaks kujunenud Põhja- ja Lõuna-Eesti, ajalooliselt juba e. m. a., kummaski ka oma dialekt.

Edasi võib jagada Põhja-Eesti järgmisteks alarajoonideks: 1) Viru-, Järva-, Ida-Harjumaa, lisaks Alutaguse ja Kodavere; 2) Kesk-Eesti: Tartumaa põhjaosa (Emajõeni) ja Viljandimaa põhjaosa; 3) Lääne-Eesti: Harjumaa lääneosa, Läänemaa ja läänepoolne Pärnumaa ja saared; 4) Lõuna-Eestis on omakorda mitu alarajooni: Mulgimaa, Lõuna-Tartumaa, Võrumaa, Setumaa.

See kõik on muidugi täiesti üldjooneline, iseendastmõistetavalt on kõigi rajoonide piirid hajuvad.

41. R a h v a l u u l e t e a d u s e a b i t e a d u s e d on 1) bibliograafia ja 2) tekstoloogia.

Bibliograafia registreerib rahvaluuletekstid, olgu need ilmunud teostes, perioodikas või omaette - publikatsioonidena, jooksvalt ja retrospektiivselt. Samuti registreerib bibliograafia ka artiklid ja eriuurimused.

Rahvaluuletekstide kasutamise hõlbustamiseks on koostatud rahvajuttude tüpoloogia ja sellele vastavalt hakatud välja andma materjalide tüüpkatalooge, kus on registreeritud nii trükitud kui ka käsikirjalised tekstid (vt. Aarne-Thompson, Andrejev, Höttges, Simonsuuri). Rahvaluule hoiupaigad ise on koostanud mitmesuguseid katalooge.

Tekstoloogia tegeleb tekstide lugemise, publitseerimise ja nendesamade tekstide autentsuse selgitamisega või indentifitseerimisega (kohad, laulikud jne.). Rohkem kui kirjanduses

leidub rahvaluuletekstide hulgas võltsinguid ja ümbertöötusi. Kõige tähtsam on tekstoloogia abi siiski tekstide publitseerimisel.

42. Rahvaluuleteaduse naaberteadusi on mitu. Raske oleks aru saada rahvaluuleloomingu sisust, kui me ei tunneks selle ühiskonna ajalugu, kelle rahvaluulet käsitletakse. Juttudes, lauludes, vanasõnades ja kommetes on palju minevikulist, et me vaevalt kõike mõistame ajalugu arvestamata. Suhtlemiste ja kolonisatsioonide tundmine on folkloristile niisama paratamatud. Rahvakommete uurimine eeldab ka etnograafia tundmist. Ka poeetilises rahvaluules leidub ühiskondlikke ja esemelisi mõisteid, mis kuuluvad etnograafiasse (tööriistad, liiklemisvahendid, elamu, rõivastus jne.), et tekstist aru saada, peab neid arvestama. Rahvaluules on oma kunstiliste vahendite süsteem, mida uurib poeetika ja stilistika. Järelikult on rahvaluuleteadusel vaja kirjandusteadust, aga ka ümberpöördult. Pealegi - rahvaluule on mõjutanud kirjanduslikku loomingut, niisamuti on kirjandus mõjutanud suulist luulet. Neidki vahekordi analüüsib kirjandusteadus. Keeleteadus aitab mõista rahvaloomingus leiduvate arhailiste keelendite olemust ja sõnade erinevaid tähendusi võrreldes tänapäevaga. Sõnavara, eriti laensõnad võimaldavad jälgida rahvastevahelisi suhtlemisi, toponüümika aitab selgitada levikut. Arheoloogia side on tihe eriti kombeloolisel alal. Psühholoogia aitab mõista rahva kunstilist loomingut, selle tekkimise ja levimise tingimusi ning avada mõningate motiivide sisu. Geograafiat tundmata ei saa uurida üksikute laulutüüpide levikut, eriti seda, mis on seotud füüsilise geograafiaga, inimese võimalusi suhelda ühe või teise geograafilise alaga. Muusikateadus on abiks rahvamuusika uurijale.

Vaja on tunda ka loodusteadusi, sest tekstid sisaldavad taimede või loomade nimetusi, mis võivad olla juba antud alalt kadunud või mida antud alal pole kunagi tuntud. Needki andmed on kasulikud tekstide ajaloo selgitamiseks.

43. Kirjanduse mõjust rahvaluulele. Juba möödunud sajandist alates on mitmesu-

guseid rahvaluuletekste ilmunud palju kasutatud raamatuis, nagu aabitsais ja koolilugemikes, mida vastuvõtlikus eas lapsed õppisid koolis või kodus, kalendreis, ajalehtedes või ajakirjades, üldtarvitatavais laulikuis, ja nende teoste kaudu on palju lastelaule, rahvajutte, vähem regivärsse läinud tagasi rahvasuhu, kust neid hiljem on üles kirjutatud või veelgi kirjutatakse ja segavad nüüd juba rahvaluuletekstide suulise levimise jälgimist, kirjandusest omandatuna on neil teine väärtus kui suulisest traditsioonist pärandatuna. Kalevipoja-muistendeis on tunda palju eepose "Kalevipoeg" mõjusid. Tavaliselt raamatust õpitud tekste üles ei kirjutata. Teaduslikus uurimistöös nad eraldatakse, järelduste tegemisel nad kaasa ei räägi.

44. Rahvaluule osast kirjanduses. Nõukogude kirjandusteadus ja folkloristika on rohkesti uurinud rahvaluule ja kirjanduse suhteid. Gorki väitis sõnakunsti alguse peituvat folklooris. Detailselt on analüüsitud vene klassikute ning kaasaja kirjanikkude teoseid suhtes rahvaluulega (Puškin, Gogol, Nekrassov, Gorki, Majakovski, Šolohhov, Issakovski, Prišvin, Maršak jt.). Eestis on analoogilisi uurimusi vähe. Vajadus tundma õppida rahvaluulet kui kirjandusliku loomingu alust ja allikat on mõistetav, sest rahvaluule õpetab rahvalikkust, lihtsust ja vormi õkonoomsust.

Nii rahvaluule kui ka kirjandus annavad kunstilisi elamusi, oma tekkimise ja eksistentsi poolest on nad aga oluliselt erinevad. Rahvaluule rajaneb kollektiivsusel, ta on individuaalse ja kollektiivse loomingu ühtsus. Rahvaluule elas ja levis suuliselt, kirjas fikseerimata kujul, ja iga rahvaluuleteksti omaksvõtja ning edasikandja suhtus sellesse küllalt meelevaldselt. Kirjaniku tekst on paberile pandud ja see ei võimalda variantide tekkimist rahvaluulele omasel viisil. Variandid kirjanduses puuduvad, on küll eri redaktsioonid. Suulisus tingib ka rahvaluule žanride lihtsuse, keerukad kompositsioonid puuduvad, sest need nõuaksid suurt mälupinget. Fikseeritus kirjas võimaldab kirjanduses aga keerukamat struktuuri.

Kirjanduse varasemail ajajärkudel said kirjandusest osa ainuüksi valitsevad klassid, massid olid kirjaoskamatud ja viljelesid edasi rahvaluulet.

Kirjanduse ja rahvaluule piirimail paiknevad eeposed, millel on ikka kaks autorit: 1) rahvas, kes on loonud eepose üksikteemad, ja 2) eepose koostaja, nende teemade koondaja ühe peatelje ümber. Vana-Kreeka kahe eepose "Iliase" ja "Odüsseia" autoriks peab antiikaja traditsioon Homerost, Elias Lönnrot koostas Karjala ja Soome aineist "Kalevala", Fr.R. Kreutzwald eesti rahvasuus tsirkuleerivaist Kalevipoja-muistendeist ja regivärssidest eepose "Kalevipoeg" jne.

Juba ammu töödeldi rahvaluulet kirjanduslikuks loominguks, nii Egiptuses juba ca 4000 a. tagasi. Vana-Kreekas kasutasid individuaalses loomingus müütide ainet Hesiodos ("Jumalate põlvnemine"), Aischylos, Sophokles, Euripides jt. Roomas Vergilius ("Aeneis"), Ovidius ja Apuleius ("Kuldeesel"). Viimane toob peale muu muinasjutu "Amor ja Psyche". Antiikmütoloogiat tuntaksegi peamiselt kirjanduslike töötluste kaudu.

Keskaja rüütliromaanidki sisaldavad folkloristlikke aineid. Kelti rahvajuttude alusel on loodud "Tristan ja Isolde", lugu traagilisest armastusest kuningatar Isolde ja rüütel Tristani vahel.

Palju rahvaluulet on Shakespeare'i teostes, Goethe "Faustis", Puškini, Gogoli, Nekrassovi, Gorki jt. loomingus.

Ka eesti kirjanduses on paljud autorid kasutanud oma loomingus folkloori, alates juba Kr.J. Petersonist, edasi Fr. R. Faehlmann, Fr.R. Kreutzwald, J.V. Jannsen, Mihkel Veske, Jakob Tamm, A. Kitzberg, A.H. Tammsaare, V. Ridala, G. Suits, M. Under, H. Raudsepp, A. Hint jt.

Rahvaluulelisi aineid on kasutatud mitmeti. On võetud rahvaluules esinev laul või jutt ja seda mitmesuguste puuduste kõrvaldamise või muude muutustega redigeeritud. Nii on oma muinasjuttudega toiminud Kreutzwald, ulatuslikult ka A. Jakobson rahvajutukogus "Ööbik ja vaskuss". Aga tekste võib ka variantidest laenatud motiivide või episoodidega täiendada, et saabuks ümmargune terviktekst. Seesugust mee-

todit on kasutanud Jakob Hurt "Kalmuneiu" või "Ilulaulu" tervikuks liitmisel, aga ka E. Peterson-Särgava rahvapäraste rebasejuttudega, mis tõepoolest küll juba rahvasuus on hakanud tsükliliselt liituma. Tekste võib täiendada ka mitme teose liitmise teel. Nii toimis V. Ridala poeemis "Toomas ja Mai".

Kaugemale on läinud need kirjanikud, kes rahvasuust on võtnud mingi motiivi ja selle mõne oma iseseisva teose loomiseks ära kasutanud. Väga mitmel viisil on kirjanikud ümber loonud ja tõlgitsenud Prometheuse motiivi: Hesiodos pidas Prometheuse karistamist õiglaseks, sest kangelane ju pettis jumalaid, Shelley asus aga Prometheuse poolele, näitas, kuidas jumalate kui rõhujate võim murtakse. Kreutzwaldi muinasjutu "Kuidas kuningatütar seitse aastat oli maganud" töötas ümber Rainis värssnäidendiks "Kuldratsu", lisades muinasjutu ainele episoode ja tegelasi.

Rahvaluule ainet võib kirjanik kasutada teoses aga ka ainult episooditi, nagu Kitzberg "Libahundis" rahvakombeid näidates või libahundi-uskumuste refleksi kujutades, eriti nende uskumuste negatiivset mõju inimeste elule. Meister on Aadu Hint rahvakommete kujutajana. Meisterlikult väljamaalitud kuju on rahvalaulik Pime-Kaarli. Rohkesti kasutavad kirjanikud rahvaloomingulist stiili, enamik eesti kirjanikest vanasõnu ja kõnekäände.

Rahvaluule vormivõtteid on üldiselt kasutanud paljudki kirjanikud, nii H.Chr. Andersen muinasjutu vormi ja muinasjutu aineidki. Kreutzwald, Mihkel Veske, Gustav Suits jt. regivärsi vormi. Palju on lauludes ja proosaski algriimi ja regivärsile iseloomulikke kordusi. Vormi kasutamine ei ole veel väärtus omaette, see peab toetama ja teenima kirjaniku loomingulisi eesmärke ega või olla vastuolus sisu ja vormi seose nõudega.

Kuidas rahvaluulet on kasutatud meil, selleks vaadelgem üht produktiivsemat rahvaluule kasutajat Jakob Tamme. Tema kasutab oma lüro-eepilise luule tähenduses mõistet lugulaul, mis sisaldab nii poeemi kui ka ballaadi sugemeid, milles on lisaks veel legendi ja naljandit. Tema 63 lugulaulust on 75%

folkloristliku sisuga. Nii on "Hundikarjus" loodud tapetud vallaslapse teemal. Uskumuste järgi pidid sellistest lastest saama hundikarjused. "Leib" kõneleb libahundile noa otsast leiva ulatamisest, sellega saab libahundist taas inimene. "Orjakivi" aineks on muistend, mille järgi kivi halastab, kui sundijad ei halasta, praegu on selle tunnistuseks kivi orja isteasemega. "Odavad orjad" on lugulaul ihnest peremehest, kes endale salapärase tundmatu mehe käest saab kolmeks aastaks orjadeks kolm poissi ja kolm tüdrukut. "Kuldkinga" aluseks on Tuhkatriinu motiiv. "Sõida põrgu" on kurja härra teemal, "Moksi Jõõva" annab aga kurja pastori. Lugulaulus "Ärkvel" on liitunud ajalooline ja mütoloogiline. Sõnajala õitsmise tunnil kerkib Kääpa jõest Kalevipoja mõõk ja Paala väljadele ilmub rivistatud malev Lembituga.

Ainet rahvaluulelisteks lugulauludeks sai autor mitmelt poolt: otse rahvasuust, kirjandusest ja teiste rahvaste loomingust.

D. RAHVALAUL.

I. Eesti rahvalaulude jagunemine.

1. Eesti rahvalaul jaguneb regivärsiliseks (vanaks) ja riimiliseks (uueks). Erinevus mõlemate vahel on 1) ajalooline (regivärsilised on vanemad, riimilised hakkasid tekkima alles 18. sajandil) ja 2) vormiline. Vormi poolest baseerub regivärss parallelismil, värsid grupeeruvad parallelismirühmadeks, kusjuures parallelismirühmade vahele on paigutatud üksikvärsse. Edasi on regivärsi oluliseks tunnuseks algriim ja värsimõõdu ühtsus (värsid koosnevad neljajalgseist kvantiteerivaist trohheustest, välja arvatud mõned lastelaulud, loodushääletähendid ja maagilised laulud). Regivärss sisaldab ka palju konserveerunud keelelisi arhaisme. Viis on lihtne lühike grupiviis. Rahvalaul on laulmiseks, mitte lugemiseks või deklameerimiseks, v.a. osa maagilisi laule ja lastelaule, näit. liisuvalemeid.

Riimilises rahvalaulus grupeerib riim värsid strooficideks, aktsentueeriv värss on mitmekesisem, neljajalgse trohheuse kõrval esineb daktülit, stroof koosneb kahest, neljast või rohkemast värsist, esineb paaris- ja ristriimi, mees- ja naisriimi, algriimi leidub hoopis juhuslikumalt, keel vastab 18.-20. sajandi kirja- ja murdekeelele (kui laul on loodud murdes), arhaisme on vähe. Meloodia on mitmekesine, rohkesti on individuaalviise. Lauludes leidub ka kirjanduse mõjusid.

Nii regivärsiline kui riimiline rahvalaul elasid kaua võistlevalt kõrvu, Kihnu saarel veel praegugi. Setumaal on kasutusel oluliselt ainult regivärss.

Põhiliikide järgi domineerib regivärsis lüürika (tööorjuse-, isikliku elu, tavalaulud jne.). Suur osa, eriti va-

nu laule, milles leidub mina-elamustega läbipõimitud jutustusi, kus sündmuste kujutamisele lisandub isiklikke mõtteavaldusi, meeleolude ja tundmuste väljendusi, on lüro-eepilised laulud. Siia kuuluvad perekonnaballaadid mehetapjast, naisetapjast, kuldnaisest, edasi laulud imetegijast, imekandlest, karja ja ehete kadumisest, orja kättemaksust, mõisavargustest, nekrutitest vm.

Lüro-eepiliste laulude hulka kuuluvad ka erineva vormiga korduslaulud.

2. T e r m i n o l o o g i a . Üle-eestiliselt levinud on vana rahvalaulu tähenduses regivärss ja laul, eri liikide ja alaliikide kohta leidub veel spetsiaalseid termineid: õlletamine ja aetamine märgib karjaste huikeid, kaasitamine pulma "võidulaulude" laulmist, leesitused lõikuslaule ülesrefrääniga jt. Lauluks nimetatakse ka uuemat rahvalaulu, neljajalgseist trohheustest värsipaari nimetatakse üsna üldiselt vemmalvärsiks.

II. L a u l u d e f u n k t s i o o n i s t j a k a s u t a m i s e s t .

1. L a u l u d e f u n k t s i o o n i s t . Rahvalaul on tekkinud reaalelus ja töös, nii ta ka oma sisus kajastab inimese elu kõiki külgi.

Laul pidi rahuldama inimeste kunstivajadusi, tihti aga oli kunstiline eesmärk seotud praktiliste nõuetega (näit. laulud kommete osana, maagilised laulud, mängulaulud, mõistatused jm.). Funktsiooni järgi võime laule jagada kolme rühma: 1) laulud eelkõige meelelahutusliku funktsiooniga, 2) laulud kommete osana (tavalaulud, mängulaulud, maagia, lasteäiutused) ja 3) laulud, mida kasutatakse lahus kombetäitmisest, mis aga võivad leida kasutamist ka seoses mõne kombega (lüroeepika kiigelauluna).

2. K u s l a u l d i ? Lauldi igal ajal ja kõikjal, kus inimesi oli koos ning töö laulmist võimaldas. Lauldi ka juhuslikel kokkusaamistel, üksioleku igavusest või mingit

praktilist eesmärki silmas pidades. Kõige sagedamini lauldi pidutsedes ning välisel ja tubasel tööl.

Sajandite jooksul meie maalt läbi sõitnud reisijad jutustavad laulmisest põldudel, eriti lõikusel. Viimasest kõneleb Chr.H.J. Schlegel oma reisikirjade I ja V köites, ja Sjörgen retsensioonis A.H. Neusi eesti rahvalaulude valimikule kirjutab:

"Möödunud sajandi lõpul ja käesoleva algul olid rahvalaulud üldiselt kasutusel põllutöödel eestlaste lõbustajana; nüüd kuulukse neid üsna harva, aga paljudes maakohtades on nad hoopis vaikinud."

Schlegel kõneleb ka kündjaist laulmas - üks laulnud ees, teine järel, tihti ka äestamisel ja heinaniidul. Laul olevat lihtne ja vaimustav.

Rohkesti on andmeid laulmisest mõisas teol, tööle minnes või töölt tulles, ka siis, kui kusagil seltsis öömaja peeti (kaugemal heina tehes). Teol on lauldud mõisnike ja sundijate vastaseid laule (mõisat nimetati põrgupaigaks), viimaseid rohkem salaja: "Hirmu on vist nende lauljad isegi salaja lauldes tundnud, sest nüüdki kartis üks vanaeit neid laulda, kartes ehk vahest härrade näppu võiks sattuda. Kui ta ka laulu ette ütles, tellis ta siiski, et mitte tema nime ei saaks sinna juurde kirjutatud."

Lauldi ka talgutel ja muudel kollektiivsetel töödel, nagu rannaäärsetel aladel ühistel võrguparandamistel.

Räägitakse laulmise keelust, kohati on aga laulma sunnitud, nagu on andmeid (G. Wilberg).

Suured laulupaigad olid pulmad, kus iga kombejärk nõudis oma saatelaulu ja kus peigmehe- ja pruudipoolsed kaasitajad püüdsid igati üksteist üle trumbata. Ka kaasitamine oli omamoodi lauluvõistlus, võidulaul, nagu üteldakse Mustjalas.

Palju lauldi ka kiigel. Lauldi enamasti kiikudes, millele ka maasolijad kaasa aitasid. Sellepärast ilmneb kiigeviisides ka kiigerütmi. "Lauldes on enamasti üks parematest lauljatest rea ette laulnud, teised temale "liegajust" tehes järele laulnud." Liegajus on esimese laulja rea viimase silbi kaasalaulmine kordamisel (G. Wilberg - Kuusalu).

Vaat siehe „Arbeit und Leben" laulude tähtsusest lõikusel mõisnikke on 40!

Mängulaulud on laulud mängude saateks, kas kogu mängu ulatuses või osalt. Laule kasutati ka tantsude saateks. Siia hulka võib arvata ka ringmängulaulud.

Laadad olid tähtsad kauplemise ja lõbutsemise kohad, sellepärast esines laatadel laulmistki, enamasti siiski kerjuste üksiklaulu, mille eest annetati raha. Lauljaid laatadel võis kohata veel ca 40 aastat tagasi.

Veelgi rohkem lauldi kõrtsides, kus käidi lõbutsemas, aga ka mitmesuguseid tehinguid sõlmimas, ja muulgi ajal. Seal käisid mehed pärast tööd, aga tantsuõhtuil oli seal naisi ja noori tüdrukuid. Üksilauljaile tasuti rahas ja viinas.

Kirmesed on setudel praegugi produktiivsed laulupaigad.

Kalamüügireisudel on Kuusalu taadid teel kõrtsides peatudes olnud kuulsad oma laulu poolest (Kuusalu. G. Wilberg).

Laulupaigaks tuleb pidada ka mitmesuguseid noorte ja vanade või noorte koosviibimisi, nagu on Kihnus "üläljõstmised", Põhja-Eestis "jäguehtud", edasi kildsaunad, mängutoad.

Lauluga saadetavad ühistööd olid veel maanteede lahtikaevamised ja sillutamised kevadeti pärast külvitööde lõpetamist. Maantee lahtikaevamine Haanja mäestikus nõudnud vahel kolm päeva (Rõuge. J. Gutves). Faehlmann kõneleb Kalevipoja-muistendite sissejuhatuses kevadisest teesillutamisest. Faehlmanni kirjelduses kõneldakse küll muistendite jutustamisest, aga võidi ka laulda.

Lauldud on ka teekäigul ajaviiteks. Üks Kuusalu mees laulnud kogu linnatee üht ja sedasama lühikest laulu:

Jäneksel on jäljed pikad.
Kui pikad jänekse jäljed?
Nii pikad jänekse jäljed.

Ja jälle algusest peale ning ikka edasi.

Peale selle kolmerealise "igavese laulu" on muidki selletaolisi lauldud (Kuusalu. G. Wilberg). Laul lühendab jalakäija või sõitja venivat aega.

Tüüpiline üksiklaul on ka karjaste helletamine, olgu siis karjane üksi või kontakti otsides naaberkarjasega.

Kindla otstarbega üksiklaul on hällilaul, hällitus, kus

ema last uinutab monotoonset häälitsust korrates või hällitades ise improvisatsioonis heietab oma mõttelõnga lapse tulevikust. Teda vaevab mure: mis lapsest saab. Puht uinutamiseks lauldud meloodiaga saadetud äiutusinterjektsioonidest koosnevat primitiivset laulukest võikski nimetada äiutusteks, väikelapse mängitamisel retsiteeritud laulukesi hüpitamisteks.

Kadunud omakse või sõbra surma puhul kasutati ja kasutatakse Setus veel praegugi itke. Needki on üksiklaulud, kus laulja jagab oma meeleolusid ja arvamusi kadunu kohta.

Laulude kujul on esitatud mitmesugust tõrjemaagiat (ussisõnad vm.) ja arstimissõnu. Neid enamasti retsiteeriti.

Lastelauludest kõige sagedasemad on laste mängulaulud (Tii-tii, tihane) või mängu alguse liisuvalemid, viimaseid lihtsalt loetakse.

Kutselisi laulikuid eestlastel pole vist kunagi olnud. Oli muidugi häid lauljaid, keda kutsuti pulmadesse, kes said osa veimedest, endastmõistetavalt süüa-juua, anti kaasavõtmiseks samuti toiduaineid ja õlut, mis kehtis kui tasu. Samasugust tasu said ka arstid ning targad. Ja paljusid laulikuid kasutatigi inimeste ja loomade ravijaina. Pärisorjuse olukorras saab kutselistest laulikutest vaevalt küll kõnet olla.

3. E e s l a u l j a j a k o o r i s u h t e d. Teksti ja meloodia kõrval on rahvalaulu kolmas komponent selle esitusviis. Kollektiivse lauluna esitati eesti regivärssi eeslaulja (eestvõtja) ja kaasalauljate (koori) koostoimel. Eeslaulja poolt esitatud värssi kordas koor järgmisel viisil: eeslaulja värsi laulis koor täpselt samas sõnastuses või mõningate väiksemate (traditsiooniliste) muutustega. Selline esitus kujunes välja praktilistest vajadustest: see võimaldas kaasa laulda ka sõnu mitte tundvail. Regivärsilises rahvalaulus on värsid vabalt ümbergrupeeritavad, laul on kergesti kontamineeruv ja varieeruv, seepärast on vaja eeslauljat, kes määrab kõigile kaasalauljaile kohustusliku variandi. Eeslaulja mõjutab ka viisi valikut ja esituslaadi. Koori laulmise ajal ei tarvitsenud eeslaulja kaasa laulda, võis siis mõtelda

järgmist värssi või tarbe korral laenuliselt omandatut kohandada või improviseerida. Eeslaulja võis ka kooriga pidevalt kaasa laulda, koor ühines eeslauljaga tavaliselt seitsmendal silbil (viimasel värsijalal) või varemgi, eriti kui värsi lõppu sattus kolmesilbiline sõna. Eeslaulja võis kooriga ühineda ka pikalt venitatud lõpphelil või refräänil, või koor viimaste silpidega. Ettehaaramine nii ühe kui teise poolt oli praktiliselt vajalik, see võimaldas kergemini õiget tooni tabada, et laulu katkestamatult jätkata. Koor oli ühehäälne, välja arvatud Setus, kus on kaks saatehäält.

On aga ka laule, mida imiteeriti vastavail eeskujudel (linnulaulude ja loodushäälitsuste, tööriistade ja kirikukellade sõnalised imitatsioonid), sugestiivselt esitatud maagilised laulud, enamasti ka muinasjuttude laululised vahetekstid.

Regivärsside esitajaiks on peetud domineerivalt naisi, nagu see viimastel aegadel eriti silma paistab. Varem näib meestel siiski olnud suurem osa, nagu on ka spetsiaalseid meestelaule. On mõningaid andmeid ka meeste kahelaulust. Instrumentaalsaadet pole rahvalaulude esitamisel kasutatud.

III. Eesti regivärsiliste rahvalaulude keel.

Eesti regivärsiliste rahvalaulude keeles on murdelisusi ja palju arhaisme, mida tundmata on võimatu laulust täiesti aru saada. Rahvalauludele iseloomulikke keelendeid esineb ka laulutüübiti või stereotüüpsetes väljendites ja vormelites, mida võib leiduda mitmes laulutüübis.

Rohkete arhaismide tõttu erineb regivärss mitmeti ka vastava maakoha murdest. Arhaisme kasutasid kõik laulikud, kes regivärsse laulsid, ka siis, kui nad improviseerisid, s.o. lõid uut. Arhaismide visa püsimine seletub meetrikaga, osalt ka stereotüüpilisusega, sest loodav pidi olema vanaga kooskõlas. Siiski on uuemais tekstides arhaisme hoopis vähem.

Kahe- ja neljasilbilised sõnad kaasrõhuga kolmandal silbil moodustavad kergesti trohheilise rütmi. Lõpukao tõttu

ühe- ja kolmesilbiliseks lühenenud sõnade massi oleks raske sobitada trohheilise värsimõõduga. Niisama ootuspäraselt nõuab kaheosalise rütmiga värsimõõt sisekaota sõnakuju, milles rõhulised silbid ei satu kunagi kõrvu, kaasrõhk asetseb kolmandal silbil (kündemàie, láulemàie), ja rütmi segamata ei saakski sobitada värssi kõrvuti asetsevaid rõhulisi silpe (láulmà, láulmine). See on aidanudki säilitada lauludes arhailisi keelendeid.

Aja jooksul siiski asendus vanu vorme uutega, nagu näitab vanade ja uute vormide esinemine kõrvu.

Eesti regivärsiline rahvalaul on vana, mõned laulutüübid ja motiivid on kandunud meieni põlvest põlve, sajandist sajandisse juba varase feodalismi ajastust, mõni laul võib pärineda juba 11. või 12. sajandist ("Kannel", "Loomine" jt.).

19. sajandi regivärsi sattumise tõttu üha rohkem teise faasi leiame selles juba väärvorme, ebaõigeid analoogiatuletusi ja kontaminatsioone, mis näitab keeletunde nürinemist arhaismide kasutamisel ja arhailiste vormide sisu tuhmumist, nagu vana laul taandus uue ees.

Riimiline rahvalaul tekkis 19. sajandil, kui arhailised keelendid ühiskeelest olid kadunud. Riimiline rahvalaul kasutab kaasaegset murdekeelt või kirjakeelt.

Selle teema all käsitletakse järgmisi küsimusi.

F o n e e t i k a . Sisekao puudumine. Regivärsilistes rahvalauludes ei ole kolme- ja rohkem kui kolmesilbilistes sõnades teise algupäraselt lahtise silbi vokaal kadunud ka siis mitte, kui esimene silp on pikk. Näit.: Kui lähed sõtta sõitamaie (= sõitma, ka: sõitemaie). Teise silbi a ~ e on püsinud: Ilma eide teademata; Rehavarred vaidelevad. Varasema a asemel esineb tihti e (laulamaie : laulemaie). Teises lahtises silbis on algupärasest diftongist kadunud vahel ainult järelkomponent, kirja- ja kõnekeeles kogu diftong: Sajaks raudaista raheta. Võib esineda ka raudasta. Kuldane (algselt kuldaine) tähe kädeje. Saaremaa lauludes võib olla kadunud diftongi eelkomponent: Kuldine koja põranda; Rahvas raudise südame.

Sisekadu on eesti keeles toimunud 13. ja 16. sajandi va-

hepeal, ühes murdes varem, teises hiljem.

Lõpukao puudumine on regivärsi keele põhiline iseärasus. Rahvalauludes on lõppvokaal püsinud üle-eestiliselt mitme käände lõpul. Vokaal sõna lõpul eesti keeles kadus siis, kui kahesilbiliste sõnade esimene silp oli pikk. Mitmesilbilistes sõnades on algupärase lahtise silbi lõppvokaal kadunud esimese silbi pikkusest hoolimata. Rahvalauludes, kus see värsilistel põhjustel on tarvilik, säilis vokaal üsna üldiselt nimetava, osastava, seesütleva, seestütleva, alalütleva, alaltütleva ja saava käände lõpul.

Lõpukao juhtumeid on märgitud juba 13. saj., millest peale dateeritakse ka selle nähtuse tekkimise algust.

Nimetav (nominatiiv): Võtke nõmmest nõrka vitsa (= nõrk vits); Hobu alla kui see ahju; Karjub teine raudakambris. Osastav (partitiiv): Metsan mõnda murdijada (= murdjat). Pika esimese silbi järel võib esineda lõpp -da (maada, tööda). Ida-Eesti rahvalauludes, sporaadiliselt mujalgi, on osastava lõpp -da: Tuba luudada küsikse; Tule ja tunne omada (= oma); Kas on pikkida pühida? Seesütleva (inessiivi) lõpp on tavaliselt -ssa, mis esineb ka infinitiivides: Käisin pulmassa mõnessa (= pulmas mõnes); Sängiaset seademassa. Või Lõuna-Eestis ja Kodaveres -na, -ne: Tõine latern laudanegi (= laudan); Läksid mäele mängidessa (= mängides). Seestütlev (elatiiv): Salme hüüdis saanistagi (= saanist); ma-tegevusnime seestütlev: Suure hoole hoidemasta (= hoidmast). Alalütlev (adessiiv): Kuld oli katus koja peallа (= peal).

Käänded võivad rahvalauludes vahel olla segi aetud, näit. alalütlevas mõnikord olla katukselle. Kääne selgub kontekstist. Alaltütlev (ablatiiv): Härga orjalta küsiksi; Vieretin vitsa lõikajalta (= vitsa lõikajalt). Saav (translatiiv): Isa mind hüüdis hiljatseksi (= hiliseks); Ärgem võtkem see vihaksi. ksi-lõpuline translatiiv ongi kõige sagedasem. Põhja-Eesti rahvalauludes, Kreutzwaldi kodukoha Kadrina, Rakvere ja Haljala ümbruses, sealt edasi kuni Kesk-Eestini ja lääne poolt Pärnuni esineb lõpp -ksa, nagu on ka "Kalevipojas": orjaksa, sulaseksa, isaksa. Laialt esineb lõpp kse: Suand see laeva valmi'ekse või assimileerununa -sse: Ää tie

põlle põrmutsesse; -ssa. Sugu mind soovis soldatissa (= soldatiks); -ssi: Mees mul mõtel mõrsijassi; -si: Siis võib arvata omasi. Erinevaid saava lõppe esineb vahel samas laulus ka kõrvu. Ekstsessiiv: Ilma vüöndä, vüö oll peon. Vt. ka: Tua taganta; kodunta.

Lõpukaota on tihti ka kompratiiv, lõppvokaalina esineb i või a (parembi paremba).

-des: võttadessa.

v-kesksõna: Kiik pole kirve raiutava.

-vat: Kes mind kuuleb laulevada.

3. pööre, peamiselt ühesilbilistest pikavokaalilistest tüvedest: tegebi, saabi.

Hilisemates rahvalauludes väheneb arhailiste vormide hulk ja arhaismidest vabanemiseks teisendati vahel värsse. Arhaismide kadumise tõttu kadunud silpe tuli kuidagi asendada. Mõnes Märjamaa laulus on näit. värss: Tuleb väljasta väsinud muudetud - väljast ta.

Lääne-Eesti rahvalauludes leidub rohkem värsi viimase sõna lõppvokaali kadu. Laulus "Uppunud vend" on värss: Pani aga sõle sõudema(ie). -ie kadumisega jäi üks silp puudu ja laulik asendas selle nii: Pani aga sõle sõudema ja. Sissetoodud uus sõna ja pandi asendama kadunud silpi. See võte võib ulatuda ka värsi sisse: Tooge tä'nd tuppa tantsima ja / tantsima ja valtsima ja.

Kontraktsiooni puudumine. Iseloomulik on ka kontraktsiooni puudumine. Kontraktsiooniks nimetatakse kahe naabruses asetseva järgsilpi kuuluva kas eri või sama vokaali kokkutõmbumist üheks vokaaliks või diftongiks pärast klusiilide nõrkade vastete või pärast h kadumist. Pärast vahekonsonandi kadu ei ole selle kao tõttu kõrvuti sattunud vokaalid veel kokku tõmbunud, vaid püsinud eri silpi hääldatavate vokaalidena. Seda märgitakse rahvalauluväljaannetes enamasti apostroofiga kadunud konsonandi kohal, näiteks: kauni'ella, assimileerunult - kauni'illa. Konsonandi kao järel esinevad vokaalid eraldi kas assimileerimata või assimileerunult: Puges kiige keske'elta; Agu aiateiba'esse. Assimilatsioon võib olla ka regressiivne: Toise luigast taeve'esse.

Kontraktsiooni puudumine on mõjutanud ka rea analoogiavormide tekkimist: tulle'enna, juusse'ele.

On juhtumeid, kus klusiilaines või selle asendaja, hilisem siirdehäälik on püsinud teise ja kolmanda silbi rajal, s.o. nõrgarõhulise silbi järel: Tihane tigeda lindu; Alla haigedad halatsen. Kirde-Eestis ja vahel Lõuna-Eestis kahesilbilistes esmavältelistes sõnades: Rikkale rahada palju; Tundsid viia mu õdeda; Tuba luudada küsikse. da-infinitiivis: Küla alla kündadessa. nud-partitsiibis: Jäin ma muile jäänudeksi. δ > ø > v: Kuule kalgi kaasuvani; Osta minu orjuvesta; Oh mu sirgeve sõsare; Alavessa alla õue; Sai ma muide saanuvesse.

Velaar-palataalse klusiili nõrka vastet asendab j ja h: Arvusteli andehit; mõttejed.

Dentaalspiranti asendab j: Too mulle keni kaluja. Harva ka des-vormis: nuttejessa.

Kontraheerunud noomeneis esineb h (< *Z) nõrgarõhulise silbi järel harva veel kagu-eesti murdes: armahani. h > j: hernejed.

Vokaalharmoonia on vokaalide assimilatsioon. Siin järgsilpide vokaalid oma liigilt sõltuvad esimese silbi vokaalist. Kui esimeses silbis on eesvokaal, siis tingib see ka järgsilpide eesvokaalsuse. Esimese silbi tagavokaal tingib järgsilbi tagavokaalsuse: Ütle tütär tüötegija; Allep lehib seegi leppä. ä-harmoonia: Voia kätte voidaleibä. Võru murdes, samuti selle rahvalauludes leidub ka ü-harmooniat: Mia olet tennü naine nuori.

Kuna vokaalharmoonia on kaduv nähtus, on tema esinemises ebajärjekindlust.

Mõningaid häälikulisi iseärasusi sõnatüvedes, mis rahvalaulude keeles vahel veel esinevad, on näiteks ts-(ne-sõnades) ja ks-ühendid (s-sõnades), kus kõne- ja kirjakeeles on lihtsalt s: Vanad nurjatud nõgeksed; Kisu kiilud künnüksesta; Läbi leinatse südame; Urmatsed udupalakad.

Sõnaalguline h on eesti keeles üldiselt kadunud tõenäoliselt juba enne 16. sajandit, säilinud ainult kagumurdes ja kitsalt Kirde-Eestis ning Pühalepas. Seepärast oleks õige kirjutada rahvalauludes sõnu h-lise algusega ainult nendelt mur-

dealadelt, nii on vahel tehtud. Üldise kirjatraditsiooni mõjul on rahvaluulekäsikirjades h paigutatud sõna algusse sealgi, kus see murdepäraselt puudub.

Murretes ei ole algupärane järgsilbi o enam elav, aga rahvalauludes võib seda kohata: Vennäle sõjahobosta; Mõisavanem vaimokene.

Rannamurdeis ja Kagu-Eestis on püsinud vahel ka algupärane i vokaali ees mõningais sõnades: vainiulta; mõisia.

Morfoloogilisi iseärasusi. Käänetes on järgmisi vananenud vorme, mõnikord selle kõrval ka väheesinevaid murdejooni.

Omastav. Ühesilbilistest pika vokaaliga sõnadest moodustatakse vahel lühemaid, nn. e-mitmuse vorme: Ära nuta muie nähes (= muude). Lühikeste kõrval esineb ka pikemaid vorme: Kirvevarside varalla.

Osastavas on -da säilinud: sõnuda, isada, sildada; da-lõpu kõrval vahel -ja või -je: Ma söön putkeja pajusta (=putkesid); Tee sa Riiani rügije.

Varasemate n-lõpuliste sõnade osastav on saartel, rannikul ja Lõuna-Eestis ikka -nd: kastend; hapund. tu-adjektiivide tud-partitsiip on -tunda vormis raisatunda.

Asesõnad minuda, sinuda annavad ka lühemaid vorme: minu, sinu: Kuida ma sinu avitan.

Sisseütleva lõpu -sse kõrval esineb rõhuta kahesilbilise tüve järel -je, -ie liitub kolmesilbilisele tüvele kaasrõhulise silbi järel: Kuldane tähe kädeje, Kes toob muldaje õluta; Pika põllu peenderaie; -ja esineb vahel Põhja-Eesti lauludes: Läksin lakkaja magama.

-je on vahel liitunud ka illatiivsele vormile. Näiteks koju - on koo, sinna liidetakse -je: Mind tuldi kooje kutsumaie või illatiiv + -se: Tuli siis ükakord kojuse.

Sisseütleva lõpp on vahel -ssa, s.o. inessiivikujulisena (arossa, nõmmessa, Viiburissa).

Kõrvuti võib vahel samas laulus esineda vorme -sse ja -ssa: Kui viitsid Virusse minna, / Üle palgi Paide'essa, -je ja -sse: Anna mul käsi kädeje, / Pista mul põial pihusse.

Algupärane h on Lõuna-Eesti murretes säilinud, nõnda ka rahvalauludes - laulumahe (mitte laulemaie), laskemahe, kohe (kuhu), toomistuhe.

-ie-line vorm esineb muidugi ma-infinitiivi sisseütlevas: Kui mina hakkan laulemaie. ma-tegevusnime sisseütleva lõpp -ie kipub kergemini ära jääma pikemates sõnades, kus juba ilma selleta on värsimõõduks vajalikud neli silpi: Suvelinnu liigutama.

Lääne-Eestis ja saartel on -sse kõrval ka lühike -se: Tegi tule tuulikuse (Põide).

Kagu-Eesti rahvalauludest leiame järgmisi vorme: Imä mul kuoli väikohna (Lutsi); Imäl ol rüpehn rüga põimah (Lutsi).

Ida- ja Lõuna-Eesti kaasrõhulise silbi järel esineb -nna: kammerinna, nõrgarõhulise silbi järel -na: Pessä es pere seana (= seas); Kui see kuu taevaenna, või määrsõnades: Sul om man'na maahaisu (man = juures).

Seestütlev. Kodavere lauludes on murdepärane -st assimileerunud ss-ks: Ma tegin heenussa hobose.

Seestütlev on vahel alalütleva funktsioonis: Mis one värvusta (= värvul) väsida. Võib esineda ka tegijat väljendav seestütlev konstruktsiooni omastav = poolt asemel: Juo tuli kiri keiserista (= keisri poolt).

Alaleütlev ei erine oma vormilt kirjakeelest, ainult kaasrõhulises silbis on käändelõpp -lle: Küla tõuseb künnikselle; Vennad vase vaagijalle.

Alaleütlevas on mõnikord e asemel a - põrandalla, vormilt alalütlev, sisult alaleütlev. Alaleütleval on rahvaluules tähenduslikke funktsioone, mida praegune rahvakeel ei tunne: Andke viina veeringile (s.t. veeringite eest). Siin on tegemist instrumentaalse alaleütlevaga. Alaleütleval on veel teine, praegu harva esinev tähendus - kellegi juurde minema: Sõit, sõit sõtsele (s.t. sõtse juurde). Tütardel kävvä emäle, / emäl kävva tüterille. Kaasaütleva funktsioonis: Vägevila värssidela. Vahel tähendab ka mingi otstarbe täitjaks olemist, näiteks kosjalauludes, kui tüdruk on tugev, siis öeldakse: Kas om tukev toor(i)jale (= toobrit kandma); Kas om vokile usine (= vokil töötamiseks).

Alalütleva lõpp kaasrõhulise silbi järel on -lla: Istub seal muremäella; Suure soo keske'ella. Alalütleval oli varem

ka tähenduslik lisafunktsioon: Neidu kullal kaalutakse (s.t. tal on kulla väärtus). Ma viin pillil su magama (s.t. pilliga).

Saava käände lõpud on -ksi, -ksa, -kse, -sse, -ssa, -ssi, -st, s.

Kaasaütleva lõpp on praegu -ga, vorm esineb ka rahvalauludes, selle kõrval tuleb ette aga ka analüütilist vormi: omastav + kaasa. Kääne ise on tekkinud võrdlemisi hilja ja seetõttu Põhja-Eesti lauludes esineb mitmes laulutüübis veel: Ilu tõin enese kaasa (≡ enesega); Õhtu tuleb õnne kaasa. Õige piiratud ulatuses kirde murdealal tabame ne-list komitatiivi: Üks oli päiva poiginessa (= oma poegadega); Üks oli kuu sulasenessa.

Rajav on rahvalauludeski üldiselt samasugune kui kirja- ja kõnekeeles. Lõpp on -ni või -nni: Meie põllud mereni pikad; Neiu vanne valge'enni (= vandus valgeni). Lääne- ja Lõuna-Eestis esineb vahel ne-vorm: Täis olen päine, / täis olen suine. Võib olla ka segatud sisseütlevaga: Tuba oli põlvi põhku täis, ootaksime - põlvini.

Ilmaütlev ei erine oluliselt ühiskeelest, ainult adjektiivatribuut võib ühilduda peasõnaga: Ilma noorita mehita. Ka kahekordne -tta: Oma kaas on kutsumatta, oma neid nimetamatta.

Rahvalauludes esineb muidki arhailisi vorme küll ainult veel rudimendina.

Ekstsessiiv on üldine mõningais sõnades ja esineb piiratud alal Põhja-Eestis ja Vadjas, näit. Minnessa isakodunta. Adjektiivis: tagant.

Instruktiiv kõne- ja kirjakeeles on kadunud, rudimente on aga rahvalauludes rohkesti: Lähme rinnu Riia poole; Lätsi siis jalu minema; Tukuksin tulitse silmi; Saksad servi seisamaie.

Deminutiiv. Õlut teeb minule sooja. t on deminutiivsufiks, täh. õllekene. Veel: neitsit, kätkit.

oi: põrsukesed, u on deminutiivsufiks, algselt olnud oi. Praegu on -ke ja mõnikord lisaks veel -ne: koerukene, madalukene, punasikene, seega kolm deminutiivsufiksit, mõnikord esineb lihtsalt -ne deminutiiv: Naerab neidune külasse.

Mitmuse märkimisel esineb nii murdejooni kui ka arhaisme. Lõuna-Eesti mitmuse nominatiivis puudub mitmuse tunnus d: Ninda lauldi meie velle (= velled). Lõuna-Eestis esineb aga ka mitmuse tunnuse -d asendamist tunnusega -de või -se (analoogiaks vt. ne-sõnad: vaene : vaese, nii ainsuse genitiiv kui ka mitmuse nominatiiv), näit. kanase.

i-mitmust esineb kõigil murdealadel palju laialdasemalt kui kirjakeeles: Ilma noorita mehita; Minda piitsul pekseti.

e-mitmust leidub üle-eestiliselt: Vii naine puie vilule; Teeme silda soie pääle.

Kahekordne mitmuse tunnus: Ei ta hirnu heinusida.

Possessiivsufiks on nimisõna lõpul omanikku tähistav liide. Algselt oli igal pöördel oma sufiks, hiljem eraldusfunktsioonid redutseerusid. Rahvalauludes kohtame järgmisi possessiivsufikseid:

ni- võib esineda ainsuse kõigi kolme isiku ja mitmuse esimese isiku tähenduses: Ema armas haudujani (= minu hauduja). - Ema polgis polvestani (= oma põlvelt).

na, nna - võib esineda kõigi kolme isiku tähenduses: Eite hüüdis nurgastana (= oma nurgast).

si - ainsuse kolme isiku tähenduses. Tere teelta tullessasi.

sa - kolmanda isiku tähenduses. Ole terve tehtudasa, varsti vaeva nähtudasa.

Võrdlemine (komparatsioon). Omadussõna keskvõrde (komparatiivi) lõpp on -mbi: Kirevambi kui see rähna.

Superlatiivi väljendamine komperatiivi + kõige abil on tavaline, selle asemel kasutatakse aga ka reduplikatiivsõnu.

Reduplikatiivsõnad on seesugused liitsõnad, mille eelkomponendiks on kas iseseisva tähenduseta partikkel või poolkustunud tähendusega sõna, mis koos põhisõnaga intensiivistab selle tähendust: võhivõõras, uhiuus, piripardani täis, küdikülm, purupurjus, marunaljakas. Neid leidub adjektiivide, adverbide, aga ka pronoomenite hulgas. Seesugust sõnakasutust leidub kõigis rahvaluule liikides.

Tegeviku kindla kõneviisi oleviku 1.pöörde lõpp on n, lõuna-eesti murdes, kohati laiemaltki, on see kadunud; samuti murdes 1. pöörde vormides: Käed ma raiu randmest maha.

kse-olevik esineb laiemalt kui kirjakeeles. Kui kana muna munekse; Kelle see oma olekse; Tuba luudada küsikse. ksi: Härga ohjalta küsiksi. ks > ss: See minu oma õlesse. Lõuna-Eesti -ksi -ssi, -sse, -ssa, -si, -se: Mis mul vastu või tulessi; Kus see kuri minesse; Näio kirstule minesi; Kelles ni kodo nähuse.

Minevik. Üldiselt esineb i-minevikku koos isikutunnusega, kohati aga ilma: Eite kasvatis minuda.

Mineviku tunnus on üldiselt i, see aga on võinud Ida- ja Lõuna-Eestis kaduda ja säilida palatalisatsioonina: Maha jätt ta marja suuru.

Sagedane on rahvalauludes i-minevik: Orud künnin, odrad kasvid; Kõrbi tagant kosteli.

Umbisikuline tegumood. Minevik. Mulle halgu annetiie; Külla minust küsitie. Lõuna-Eestis (Kagus): Kes säält kotost kulleli'e.

Olevikus langevad need vormid vahel ühte isikulise tegumoe infinitiivi vormidega. Seda nähtust esineb Põhja-Eesti idaosas: Kus teda ilulla juua (= juuakse); Siis sind hüüeta hüvaksi.

Käskiv kõneviis. Mitm. 1. pöörde pikem lõpp -me: Leikageme, hõigakeme.

Tingiv kõneviis. Lõuna-Eestis ks > s: jääs (= jääks).

Potentsiaal (oletatavat, kaheldavat väljendav kõneviis). Kogu kõneviis praegu arhailine, rudimente leidub murdeis: Süda teaneb / oletatavasti teab / süüda palju; Ei mina päevale menne.

ne-potentsiaali vormis leidub vahel assimilatsiooni ln > ll: Kas sie õlleb (= õlneb) pulma juotu; Parrekene paugatelle.

Impersonaali potentsiaal: Astelalla annetanne.

Hiljem on selle kõneviisi funktsioon ununenud ja teda kasutatakse oleviku asemel. Tihti esineb koos kse-olevikuga: Kuda orjaks oldanekse. -neie: Kuda orjast oldaneie.

Debitiiv, kohustav kõneviis, esineb praegu veel ka soome ja liivi keeles: Nüüd on loo lõppemine (=lugu peab lõppema); Hunt on püssil püüdemine.

Eitav: See ep ole noa noolimine; Ega pole põlluks põlgamine.

Eitust väljendatakse ei, ep jt. abil, sageli liidetud eitussilbi kujul sõna külge: Ma'p taha süüa, ma'p taha juua; Miks ep norkus noored mehed; Juvva-i kutsu kurgukene; eitussõna vokaal on assimileerunud: Jõvva-a /jõvva ei/ sõkku sõa leibä.

Jälgi on säilinud eitussõna pööramise kohta: En tuld söömata kodunta; Mis sa laulad, kui et mõista.

Frekventatiiv. Sufiksi -ele, -skele abil tuletatud korduvat tegevust tähistavate vormide hulk on rahvalaulukeeles suur: Ehiteli hella venda; Suu mul seadeles (= kestvalt seadis) sõnuda. Hiljem on frekventatiivsuse funktsioon tuhmunud ja vormi kasutatakse lihtsalt oleviku asemel: Tütar vastu kostelekse (= kostab).

Käändelised muuted. nud-kesksõna saav kääne: Ütel mo pallo söönuvesse; Sain mina sinna saanudeksi.

ma-tegevusnime seestütlev tähendab vahel ka "millegi eest": Anna mul lammas laulemasta.

Püsivat, pikka aega kestvat, ühest olekust teise aeglaselt üleminevat tegevust tähistav infiks -ne- esineb rahvalauludes ulatuslikult: Kaokeseks kasvanesin.

M u i d m o r f o l o o g i l i s i j a d e r i v a t s i o o n i l i s i n ä h t u s i .

Genitiivne liitumine: Siis tuleb kaubamees külaje.

Nominatiivseid liitumisi: Viherpuust teeks viiulpilli; Kannelkeeli kinnitama.

Kinnitavad partiklid (või sufiksid). Veelap mul vana emagi (= kindlasti veel); Mul pole venda ühtedana.

Samuti: miksep; ütsep; paljuks (= kas palju, palju siis).

Tuletusliiteist võiks märkida mõningaid:

-ik (-äk): kühmik kühmäk /küürak/; saarik; vitsik /= võsastik; toidunõu/.

-ik: Viska maha mantelikku.

-ak (-äk): vanak; emäk /= võõrasema/; paljak /paljas, varanduseta inimene/.

-ar: Ärä juhtu joomarille.

-i(m): nabutimed; jalustimed.

-kond: Tubakond oli tütterida.

-line: Varaline vankerista.

-ng: tule poleng.

-ur: nälgur, vingur.

-us: Edus etta lõikamaie.

-(s)tu: haavistu, lepistu.

-(s)tik: Rägastikku raipenema.

-rik: sigurik; kadarik.

S ü n t a k t i l i s i k ü s i m u s i .

Kõige ulatuslikumaks arhailiseks nähtuseks on kongruentsi puudumine atribuudi ja põhisõna vahel, mis esineb mitmesugustel aladel: Marid märja lainetesta; Iga vennal isi kirves; Tõuske üles, noored rahvas; Võiet valge hammastele.

Lauselühendeist tuleb tihti ette nn. absoluutset genitiivi: Kohisid-kahisid kuused / kõrvikese kõndidessa. deslauselühend: Ära tema sõidaks soonurmed / oma hella otsidessa.

Kaassõna või asesõna ebatavaline paigutamine poeetilistel põhjustel (inversioon): Tuli aga haugi alta vetta; Kümme mul kitsi kaasikita.

S õ n a v a r a .

Regivärssides on esemete, tööriistade ja suhete märkimiseks palju praegusest keelest kadunud sõnu. Mõisteid ja sõnu, mis on kadunud koos esemete, tööriistade või suhetega, nimetame historismideks, teisi aga, kus eseme või suhte tähistamiseks on hakatud kasutama uut sõna, nimetame arhaismideks.

Rahvalauludes leidub muudki spetsiifilist sõnavara õige kaugetest aegadest, kas genuiinseist lademeist tõusnud või laenulised (balti, slaavi ja germaani keeltest). On ka iseseisvaid sõnu mõistete tähistamiseks, mida praegu enam ei eraldata eri mõisteteks: Hoostes on minu omane /= hobustekarjas/, sius on minu silmakene /= seakarjas/.

Enamik selliseid sõnu tähistab kunagi kasutatud tööriistu, töid või tarbeaineid (historismid): astel - teravikuga kepp härgade tööle sundimiseks; haspel - lõngakerimise vahend; ike - spetsiaalne veopuu härgade rakendamiseks; kolbits ~ kolgits - linaluude purustamise vahend käsitsi töötlemisel; kehik - puunõu terade ja jahu jaoks, sisaldus ca 25 kg; vaks - pikkusemõõt; Küünar kinga tal jalassa, pasmas paelu tal järele, vaks oli taga tallukaida.

Värvimiseks kasutati taimi ja taimenimed isegi iseloomustavad värvi: See neidu punela /= värvitaim/ käinud, / madaraida /= värvitaim/ maiastanud. Värvitaimi oli muidugi hoopis rohkem. Vajadus nende kasutamiseks värvimisel praegu puudub, nõnda on muutunud nimedki arhailisteks värvinimetusena.

Kadunud ühiskondlikke suhteid märgivad: kubjas, saks, vaim /= naisteoline/ jt.

Uskumusi ja kombeid: arbuja /= ennustaja nõidusvahendite abil/, kapetjalg /= naissoost libahunt/, linutama /= pruudile pulmas naisetunnust, linikut e. tanu pähe panema, selle kaudu abiellumisakti kinnitama/, mardid jt.

Arhailisteks on muutunud samuti mõned omadussõnad (omadussõnaliselt kasutatud sõnad), mis iseloomustavad isikuid ja olukordi: Helme tuuas hellingile /= hellitatuile/. Mõned

iseloomustavad omadussõnad on moodustatud võrdluse alusel: paat (e. paatjas) - võik (kollakas), helepruun hobune; hiirjas - hiirekarva, jt. Mantelid maksakarvalised.

On ka sõnu, mis erinevad tähenduse poolest praegu kasutatavaist: Kas on meie vääriline, kaasikute karvaline /=sarnane, taoline/. Küll sünnib /= sobib/ meie süleje. Võta hõlped /= kaelkoogud/ õlale. Kui tuled omale käima /= külastama/.

Lausek.

IV. Eesti regivärssside poeetikast, stiilist ja kompositsioonist.

Regivärss on omapärane nähtus sõnakunstis, mis mitmekesise kunstiliste võtete süsteemi vahendusel pakub esteetilist elamust. Vorm pole mingi rahva normatiivse poeetika alusel loodud, vaid sajandite jooksul tuhandete laulikute kaasabil selliseks lihvitud. Vastuoluline näib, et meloodialt ja esitusviisilt on laul küllalt primitiivne, tekst aga kõrgel kunstilisel tasemel.

Rahvalaulu iseärasuste käsitlemist alustagem parallelismiga.

1. Parallelism on seesugune eesti ja soome regivärsi konstitutiivne nähtus, kus värsirühmad on grupeeritud sisu ja vormi kokkukuuluvuse alusel mõtteliseks tervikuks. Parallelismis 1) üksikud värsirühmad koosnevad sümmeetriliselt ehitatud värssidest, 2) eri värssides on oluliselt samad lauseliikmed, 3) igal värsil on peaaegu sama sõnajärjestus. Kõik värsid on niisiis samasuguselt konstrueeritud. Struktuurilt koosneb parallelism veel peavärsist ja paralleelvärsist või -värssidest. Peavärsiks on ikka parallelismirühma esimene värss, millele järgneb üks või mitu paralleelvärssi. Mõte väljendub juba peavärsis, see leiab kordamist, nüansseerimist või süvendamist parallelvärssides. Sisuliselt võib paralleelvärssidega peavärsi mõtet korrata, peavärsi kõrvale reastada üksikpilte või peavärsi mõtet analüüsida. Paralle-

lism võib esineda ka ühes värsis nii, et värss jaguneb paralleelseiks poolteks, näit.: Tõuse, taati, ärka, taati; Laulemaie, luulemaie.

Paralleelseiks poolteks jagunenud värss võib esineda teiste paralleelvärsside hulgas või olla seotud kordusega, näit.:

Ehi ruttu, neitsikene,
ehi ruttu, jõua ruttu.

Parallelismi aluseks võib olla värsipaar:

Lätsi ma aida lävele,
iki aita nõstijat;
lätsi ma koa lävele,
iki kotta nõstijat.

Leidub koguni kolmikvärsiparallelismi:

Kui läheb kallis kaare peale,
siis sina karga katsumaie,
kas on kaare kaunikene;
kui läheb lindu leikumaale,
siis sina viisa vihkudesta,
kas on vihud viisakamad;
kui näed reie peksamaie,
siis sina karga katsumaie,
kas see lööneb valjust varta.

Mõte ei tarvitse piirduda parallelismirühmaga, vaid võib mõnikord siirduda üle kahe või rohkem kui kahe parallelismirühma, predikaat tõuses on mõlemale ühine:

{Külä siis tõuses künnikselle,
{vald mind tõuses vaatamaie,
{kuulama minu sõnuda,
{lapse hullu laulusida.

Poeetiline pilt kujuneb tervikuks alles parallelismi kaudu. Nii väljendub mõte - mis teeb õde põllumaaga - eesti regivärsis järgmises sõnastuses:

Mis teeb õde õuemaaga,
põlleline põllumaaga,

neiukene naerimaaga,
tanuline tatramaaga?

Kes tahab saada teoliseks, kuulukse rahvalaulus järgmiselt sõnastatuna:

Kes tahab orjasta asuda,
teulisesta tõuseneda.

Paralleelvärssides kasutatud mõisted on ligidalt omavahel seotud, nad on kas sünonüümid või samast mõistete rühmast.

Parallelismirühma moodustavate värsside arv kõigub ühe ja kümne vahel, kõige rohkem on siiski kahe- ja kolmevärsilist parallelismi. Üldiselt sõltub parallelismi värsside arv laulu liigist. Lüro-eepilistes lauludes on paralleelvärsse märksa vähem kui lüürikas. Aga ka lüürikas omakorda pole kõik temaatilised rühmad ühesugused. Laulud laulust, orjus- ja kiigelaulud moodustavad laulurühmad, milles paljuvärsiliste parallelismirühmade esindus on suhteliselt suurem, sest ka oma sisu poolest on nad staatilisemad. Suurte parallelismirühmade suhteliselt vähemat esindust leiame Lõuna-Eesti lauludes, seega ka lokaaltraditsioon näib tingivat värsside arvu. Eesti vanem rahvalaul on ülekaalukalt lüüriline, mis oma temaatikas rõhuvas enamikus käsitleb argielu, see aga oli aastasadu püsiv orjus, ilma oluliste muutusteta. Ja et laulikuiks olid enamikus naised, käsitleb see ka naiste elu.

Nagu ootuspärane primitiivsele luulele, annab regivärss oma parallelismis kõrvutatuna üksikmõisteid, mitte aga üldistusi, laul seega liigub üksikult üldisele. Parallelism pealegi näitab inimese psüühilist kalduvust peatuda juba omandatud mõtte juures, ja aeglaselt nihkub mõttelt teisele, tegelgu ta siis sünonüümidega või samasse mõisteringi kuuluvate mõistetega. Sel puhul muidugi iga kordusrida aitab täiendada pilti, lisab alguspildile (peavärsile) mõne joone.

Konkreetne mõtlemine on rahvale omasem, sellepärast ka abstraktsed mõisted vahendatakse konkreetsete piltide abil (hool, mure, lein):

Heidan õhtaje magama,
viskan hoole õrre pääle,
mure musta parre pääle.

Regivärsis enamasti iga värss (olgu pea- või paralleelvärss) on lauseline tervik, harva läheb mõte üle meetrilise rea, moodustub anžambmaan.

Arvestades parallelismis kasutatud sünonüümikat, võib jagada eesti regivärsi parallelismi

1) sünonüümiparallelismiks, kus mõtteterviku moodustatakse sünonüümsete mõisterühmade alusel, paralleelvärsid korduvad peavärsi mõtet sünonüümsete vastsete kaudu:

Pisut /peab ori/ magama,
Vähe unda uinutama.
Vii /sa/ tüttered vedeje,
kanna halvad allikalle,
loobi lapsed laine'esse.

Esitatud näites on kolm sünonüümide rida: vii : kanna; loobi; tüttered : halvad : lapsed; vedeja : allikalle : laine'esse.

Sünonüümiparallelismiks võib lugeda ka järgmist näidet, kuigi rehed on sisult erinevad:

/Ma lään/ reiele rebane,
odrareiele orava,
kaerareiele kanane,
rukkireiele räägukene,
ahukselle ainekene

rebane : orav jne. on kõik neiu perifraasid.

2) analoogiaparallelismis kuuluvad sõnad paralleelvärsides ühte mõisterühma, pole aga sünonüümid, näit.:

Küla alla kündadessa,
arulla äestadessa,
nõmmel marju noppidessa,
soossa loogu võttadessa,
seal mina seadsin sõnuda.

Sõnalised vasted analoogiaparallelismis võib koondada ühe peamõiste alla. Peamõiste "töökoht" moodustavad järgmised sõnad parallelismis - küla alla: arulla : nõmmel : soossa; "töö" - kündadessa : äestadessa : marju noppidessa : loogu võttadessa. Seega: mõtteterviku moodustatakse analoogiliselt sünonüümiparallelismiga mõistete alusel, mis kuuluvad samasse mõistete ringi, näit tööd (kündmine jne.), töökohad (arul jne.).

Analoogiaparallelismi iseloomulikumad vormid on loetelu:

/Juba/ lehib lehte puussa,
lehte puussa, rohtu maassa,
haljendab arulla heina,
nõtkub nõmmella pedakas,
hirnub hiiessa hobune,
karjub varssa kauge'ella,
naerab neidune külassa.

Järgmises näites antakse edasi mõte "kaugelt toodi vett" järgmise loeteluga:

Mehed /tõid/ meresta /vetta/,
poisid Pohlamaa jõesta,
naised Narva allikasta,
tüdrekud linaleosta.

Antitees -

Rehe pessi, see uneti,
laulu lauli, tõist muretsi.
Rehe /ma/ pessi Riidalis,
Tõise ati Hallistes.

Loetelukujuline parallelismirühm, kus sõnavalik toimub algriimi alusel, värsid koosnevad paralleelseist pooltest (sidesõnaga ühendatud sõnapaaridest) ja kõik värsipooled on omavahel paralleelsed, on järgmine:

Mis neil kasvis haua pealla?
Koeraputked, kobrulehed,
ohakad ja orjavitsad,
kadakad ja karjakepid,
nõeksed ja nõmmemarjad.

Analoogiaparallelismi struktuuris saab eristada mõningaid suhteid peavärsi ja paralleelvärsside vahel, need on 1) osa ja terviku suhe (kiik : aisad, sambad, põhilaud), 2) naabruse suhe (riided : kuub, hame, sukad, kindad), 3) liigi ja üksiku suhe (lind : pääsuke, ööbik, lõoke), 4) ajasuhted (pühapäev : argipäev; esmaspäev : teisipäev : kolmapäev jne.), 5) kohasuhted (Riia : Pärnu : Tallinn), 6) arvud (1 : 2 : 3; 1000 : 100 : 50); 7) antitees (noored : vanad).

3) segatüübiks võib nimetada seesugust parallelismirühma, kus osale mõisteist vastavad sünonüümid, osa on aga ehitatud kindlatele mõisterühmadele, näit.:

Peremees /oli/ mulle kurja,
perenaine mulle valju.
/Kägu/ kukkus karjatselle,
helkis heinaniitijalle,
lõksus loovõttajalle,
paukus paemurdijalle.

Niitis heina, helkis metsa,
/ / / /
võttis loogu, lõksus metsa,
/ / / /
raius paju, paukus metsa.

Sissejuhatav värss (peavärss) on harilikult parallelismirühma algul, aga vahel siiski ka lõpul:

Eru sõrvas Tammispea rannas,
Nahkru Madisse majassa,
Kuusiku Tooma kojassa,
tua taga tuomingassa,
reie taga remmelgassa,
seal seda nälga pekseti.

Selles näites on raske peavärssi leidagi.

Viimane värss oma erineva rütmiga aitab vahel lõpetada parallelismirühma:

Lääme läbi kolme mõtsa,
läbi kolme kurja mõtsa,
läbi halva haavamõtsa,
kate me kasevariku.

Või:

Ette need heinad ilusad,
ette need kaerad kaharad,
ette roka roosilise.

Parallelismiga ligidalt sugulased on jätkuvärsid. Need moodustavad pikema kompositsioonilise ühiku muu laulu sees või nad kujundavad iseseisva lauluterviku. Vastavalt nende iseloomule võiks neid jagada 1 loeteludeks, 2 ahelateks ja 3 karpideks.

Loetelu oleks näit. järgmine laul laulust:

Ei mina laula teie vasta
ega teise mieste vasta
ega teie naiste vasta
ega teie laste vasta.

Linatööde loetelu laulus "Lina elulugu":

Kaalapidi kakutasse,
päädpidi pillutasse,
varjupidi haaratasse,
vikatille viilitesse,
siss su likku viidavesse,
leost välja võetasse, jne.

Ahelvärsside iseloomulikkudeks näitajateks on "Kits kile karja" ja "Liiri-lõõri lõoke". Ahelvärsse leidub muidugi rohkem, selline ahellaul on "Lauliku soost":

Mina laulan oue onne,
oue sisse huonesida,
tua taha tallisida,
tallidesse latterida,
laterisse lauki ruuna,
ige ruunale sadula,
sadulalle saksa mieka,
ige miegale ihuja,
ige mihele kübärä,
kübärälle kümme linti,
ige lindile kuduja,
kudujalle kuldamieka,
ige miegale tegijä,
tegijälle teräv kirves,
ige kirvele ihuja,
ige ihujal ilma kaiki.

Stuktuurilt on ahelvärsse üsna mitmesuguseid.

Kolmas rühm jätkuvärsse on karbitaolisi, kus iga järgmine värss paikneks nagu eelmise sees, rida liigub suuremast väiksema suunas:

Põld oli kolmenurgeline,
igas nurgas kolmi napra,
igas nabras kolmi vihku,
igas vihus kolmi kõrta,
igas kõrres kolmi peada,
igas peas kolmi ivada.

Paralleliismil on tihe seos laulu sisuga, see lähtubki õieti mõttest. Ta annab laulule ilmekust, sest rahvalaulik laulu luues on parallelismi kui traditsioonilist vormielementi arvestanud ja kujundab oma muud kunstilised võtted sellele vastavalt. Peavärsi sisu ligilähedane kordamine parallelismis suurendab juba ise ilmekust, kordus ise on juba kunstivahend. Parallelismiga on seotud palju kujundeid (kordusfiguurid, mitmed metonüümilised kujundid, algriim jne.). Paralleelvärssideta suudetaks küll laulu mõtet edasi anda, aga esteetiline mõju jääb poolikuks.

2. Ü k s i k v ä r s i d . Regivärsi igale värsile ei tarvitse vastata paralleelvärss, leidub ka üksikvärsse, milleks on enamasti apostroofilised pöördumised, üleminekuvärsid (Õde kuulis, kostis vastu), retoorilised küsimused (Mis ma metsast eesta leidsin?) või anžambmaaniga seotud värsid (Läksin metsa kõndimaie / pühapäeva hommikulla) või värsid veel mitmesugustes muudes funktsioonides.

Üksikvärssidega algab ka suur hulk laule. Esimestes värssides on ikka laulu ekspositsioon (sissejuhatus), vahel ka selle motivatsioon, kuulaja viiakse laulu teema juurde:

Emä / ehtis / poegasida,
mõtel / mõisa / nad minevä
saksa / asjasid ajama.

Antiteetilise kompositsiooniga lauludel paikneb üksikvärss kummagi osa algul. Tavaliselt on sellised laulud täiesti sümmeetrilised kuni värsside arvuni.

Peremees kündis põllul,
paar olli härgi tal iessä,
teene paar olli täkkusida ...
Sulane kündis suossa,
paar oli parte tal iessä,
teine paar olli tetresida.

3. Vastupidine parallelismile näib olevat a n ž a m b m a a n , mida tuleb pidada siiski normaalseks regivärsi struktuuris. Anžambmaan on nähtus, kus intonatsioonilis-sün-

taktiline mõtteteravik läheb üle meetrilise rea, teiste sõnadega: mõte kandub läbi kahe või mitme värsi, ühe lause liikmed on kahel või rohkem kui kahel värsireal. Arvesse tuleb ka põimlause. Sõltuvalt liigist on anžambmaaniga värsse 8-15%. Eesti rahvalaulus läbib anžambmaan peaaegu ainult kaht värssi.

Lahku on viidud subjekt predikaadist:

Maiekene neitsikene
võttis väitselta küsida.

Objekt põhisõnast:

Seäl sulle süüa annetasse
su oma hani lihakesta.

Adverbiaal põhisõnast:

Ei või sinda lunastada
sõjasta, sõja seesta.

Võrdlus:

Saagu so lehed lõdima
nagu mo süda lõdiseb.

Lauselühendid:

Muida puida raiutasse,
minda jälle jäetässe
suurte tuulte tuigutada.

Kõrvallause anžambmaanid.

Tingimuslause:

Mis maksab minu muregi,
kui minu isa ei muretse.
Küll saab suul siiski seista,
keelel vaesel olla vaita,
kui saavad ohjad mehe hoida.

Anžambmaan võib olla terves laulujärgus:

Kus nutab poega isata,
sinna kaevu kaevetakse;
kus nutab tütar emata,
sinna uhkab allikas;

kus aga nutab orjakene,
sinna tehtaks tiigikene, jne.

Anžambmaan leidub ka kahe parallelismirühma vahel:

Olin ma Ubakalussa,
käisin ma Käbiküläst ä
humalaida otsimaies
või villu vahetamaies.

Kui parallelism mõjub staatiliselt, on anžambmaanil edasiviiv osa, mõte ei kütkendu paralleelvärssides.

4. K i a s m. Kõrvutised värsid ei tarvitse alati olla lauseliselt samas sõnajärjestuses üles ehitatud, vaid järgmine värss (või värsid) võivad olla äravahetatud, ristamisi sõnajärjega. Vahetuses võivad olla lause pealiikmed või sõltuvad lauseliikmed (vrd. vormelit a+b : b+a):

Kõik piiad pühal ilusad,
kaunid kallilla ajalla.
Raiu kuuski kuusi sülda,
kadakaid kaheksa sülda,
tuhat sülda turgi leppa,
sada sülda sangileppa.

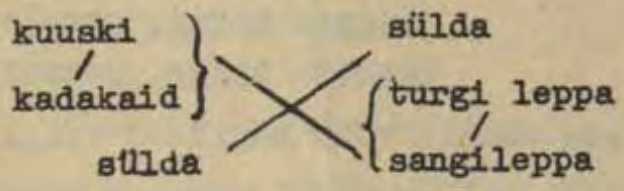

L a u s e f i g u u r i d.

5. K o r d u s on kõige sagedasem lausefiguur. Parallelism on mõttekordus, algriim häälikkordus, peale selle esineb veel episoodide kordusi (korduslaulud, ka laulud, mis on üles ehitatud küsimusel-vastusel) ja värsikordusi või sõna- ja sõnaühendite kordusi.

Korduse liike on eesti regivärssides väga palju, mis kõneleb eesti regivärsi suurest vanusest. Kordus on esimene sõnakunstivahend, mis muudab asjaliku suhtlemise kõne kunstikõneks. See ilmneb paljude primitiivsete rahvaste rahvaloomingust. Juba lihtne rõhulise sõna kordamine afekteeritud kõnes teeb selle tundetoonistatumaks. Nii on siis juba kordamise kaudu saadud tundetoonistatud väljendus kunstivahend, seda kasutatakse ka igapäevases suhtlemises, nagu järgmises näites kannatamatuse, kiirustamise väljendamiseks: "Tule, tule juba!" "Tule" on ses lauses viidud rõhulisse asendisse.

Kordussõna paigutamine värsirühmades on mitmekesine, sõltudes sõnade rõhutamise kavatsusest ja värsirütmist. Kordussõna asendil on stiililine ja emfaatiline funktsioon. Korduste liigid on ka tihedas omavahelises sõltuvuses. Kordused väljendavad hulka, sagedust, kestvust, intensiivsust, üldse superlatiivsust eesti keeles.

Kõige lihtsam ja eesti rahvaluules väga produktiivne kordus on sama(de) sõna(de) lähedane või kõrvutine kordamine värsis, epitseuksis. See on tundelise tähelepanu peatamine, intensiivse soovi või kategoorilise otsuse või nõusoleku väljendamine. Sellega seostub ka vastav intonatsioon, mis laulmisel väljendub jalapõrutuses lauliku poolt, ja tugevamale liikumistegevusele lisaks tuleb meloodia varieerimine.

epitseuksis.

Paras, paras, peremeesi,
paras, paras, perenaisi. (Ori taevas.)

Korduvate sõnade vahele võib mõnikord tulla üte või "ja".

Kuluge, tsuvva, kuluge.

Kui kõrvutistel või ligidastel värssidel (või lausetel) on samad algussõnad või samad sõnaühendid, siis on anafoor. Selle korduse esteetiline mõju on eeskätt sõna ilmumine rõhulises asendis uue värsi algul taas nagu kustumatu kaja. Eesti rahvaluules on anafoor väga produktiivne:

anafoor

Harvast Marti maale tuleb,
harvasti Marti, ei alati,
harvast Marti: aasta pärast.

Alta sõba, alta sõle,
alta hallaste rahade.

Ülevärsiline kordus:

Mis oli külge vastu kulda,
see oli külge külma külge;
mis oli külge vastu vaipa,
see oli külge sooja külge. (Kuldnaine)

Epitseuksis ja anafoor esinevad vahel koos:

Tantsib, tantsib Mardikene,
tantsib seinad sitke'eksi.

Kui rõhuline korduv sõna (või silp) asetseb kõrvutiste või ligidaste värsside lõpul, on meil tegemist epifooriga:

Mina laulan, lauda notkub,
tua taga tammi notkub,
pellulla pedajas notkub.

Epifoor võib esineda üsna tihti ka värsipaarides, eriti kui värsipaar sisaldab lõpetatud mõtteterviku:

Küll sai päini tehjä tüõda,
ei saand pähä pärjäkestä;
küll sai kaelu tehja tüõdä,
ei saand kaela helmekorda.
Otsitie, leietie,
ouna lohki leigatie,
seemejed seesta leietie.

Sagedase esinemise tõttu mõjub lõpusilpide kordus riimillusioonina. Üks vaheastmeid riimi mõistmiseks ja riimile üleminekuks võib peitudagi siin, kuigi leidub ka lõppriimi meenutavaid sõnakooskõlasid:

Mind küll toitsid venna härjad,
venna härjad, venna orjad.
Kurjaste seal kõnnitakse,
vahel selga vommitakse.

Alati ei tarvitsegi riimilised sõnad asetseda värsside lõpul:

Süötis Jürje, juotis Jürje.
Kata ei kardane kasukas,
mata ei manteli alune.
Veersin kui muna murulla,
keersin kui kana kesalla.
Sõudke, jalad, jõudke, jalad.
Olet et esi vaene,
refrään ole ei vesi vaene.

Epifoor tuleb lahus hoida refräänist, mis tegelikult tuleb lisandina värsi juurde, ta on ka funktsioonilt erinev. Ajalooliselt ei ole refrään kujunenud tekstiilustusena või lisandina, vaid tekkinud iseseisvalt, mingi hüüe, virgutus, komando, ka omaette mõtteavaldus, millele hiljem ühe võimalusena on liitunud seletav tekst lauluteksti näol.

Anafoor ja epifoor koos moodustavad sümploki:

Oleks püssi, püüaks neidu,
oleks võrku, võtaks neidu,
oleks noota, nopiks neidu.
Algriim seob värsi kaht poolt.

Kui eelmise värsi lõpul esinev sõna või sõnarühm kordub kõrval seisva värsi algul, on meil tegemist epanastroofiga (epanafooriga). Epanastroof on küll välja kasvanud korduva rõhutamise tarbest, aga vahel ka praktilisest vajadusest: kui mõte ei mahu ühte värssi, korratakse sel puhul olulisi lauseliikmeid järgmises värsis ning viiakse mõte lõpule:

Kui ei lõpe, siia jätan,
siia jätan sirgu süüa.

Mõttetervik moodustub kahest värsist.

Samavõrra sagedane on struktuur, kus järgmine värss jaguneb ühtlasi paralleelseiks poolteks:

Ma olen vaene teedekäija,
teedekäija, maademarsja,
saksa asjade ajaja.

Teisele värsipoolele järgneb seda sisult kordav värss võrdlusena:

Valge lammas, lahke villa,
villa kui see luhtaheina.

Kordamine peatab kuulaja tähelepanu sõnal "teedekäija", järgnev analüüs täpsustab teekäija ülesandeid.

Eesti rahvalauludes on epanastroof üldiselt poolvärsiline, s.o. eelmise värsi teine pool kordub järgmise värsi esimese poolena. Epanastroofilisi värsipaare võib kõrvu esineda ka mitu, kumuleerituna.

Sõnade või sõnarühmade kordust naabrus- või ligidaste värsside keskel võib nimetada sisekorduseks.

Kosjakirjad kinnastessa,
naokirjad narmastessa,
küükirjad küünedessa,
sõdsekirjad sõrmedessa.

Nagu ootuspärane, esineb regivärsides mitmesuguste korduskiguuride põimumist, nii anafoori, epifoori, epanastroofi, epitseuksise jne. Seda nähtust nimetatakse kompleksiks:

Tegin tüödä, tüttär nuori,
tegin tüödä, nägin vaeva,
nägin vaeva, vaenelapsi.
Tegin tüödä, ei tänätüd,
nägin vaeva, vannuti'e.

Siin esineb kahekordne anafoor, mis on läbi põimitud epanastroofiga.

Korduda ei tarvitse ainult terve sõna ükskõik mis vormis, vaid korduda võib ka ainult osa. Rõhuline sõnatüvi võib anda ühes värsis ühe, teises teise sõnaliigi. Seesugust rõhuliste sõnatüvede kordust nimetatakse annominatsiooniks.

Perepoeg on pettelikku,
pettelikku, pekselikku,
petäb pallu, peksäb pallu.
Lehmal lehmane vasikas.

Kordust, kus jääb samaks sõnatüvi ja sõnaliik, teisenevad ainult muutevormid, kutsutakse polüptootoniks:

muutevormid.

Meil on hulgas uksesepad,
ja saajas sagarasepad,
kes teeb meile uued uksed,
uued saarised sagarad.
Sõidupoisile kübara
kübaralle kulda puari.

Seesugust kordust ei leidu üksnes alternatiivseis värsipaarides.

Kordusfiguuris võivad esineda kõik sõnaliigid. Sidesõnade sagedast ligidast kordumist nimetatakse polüsündetoniks:

Kus on kullalla koduke
ja hellal eluaseke
ja marjal magaduspaika, jne.

Esitatud näites seob sidesõna ja värsse, järgnevas grupeerib omadusi kahekaupa:

Oli priske ja punane,
oli valge ja väleda,
oli terve ja terane,
oli kärme ja käreda.

Suuresti sõltub korduste iseloom ja ulatus parallelismist, kuigi kordusfiguure leidub ka üksikvärssides. Nagu mõtteterivik võib siirduda üle ühe parallelismirühma, nõnda ka kordused, mis mõtteterivikuga on otseselt seotud.

Sagedane on ka värsikordus. Seejuures võib taoti mõnes värsis varieeruda ainult küsimus- või muu suunav sõna. Harilikult on niisugused värsid stereotüüpsed üleminekuvärsid, mis samas situatsioonis võivad korduda ja kohaneda:

Olgo nõnna, neitsikesed!
Olgo nõnna, jäegu jälle.

Või:

Nüüd on lusti lõõritada,
paras põlv on heitä nalja.

Esimene värsipaar leiab kasutamist laulu lõpuvärssidena, teine nooruselauludes.

Reas lauludes kordub terve värsirühm või episood, nii korratakse korduslauludes põhisündmust taasjutustuses. Episoodide või värsirühmade kordumine ei ole ainult lüro-eepilistele lauludele iseloomulik, vaid seda võib kohata rohkesti ka lüürilistes, eriti kompositsioonitüüpides, kus sisaldub küsimus-vastusosi. Vahel on erinevad ainult küsimussõna ja otsene vastussõna sellele:

Kus on kullella koduke
ja hellal eluaseke
ja marjal magaduspaika
ja taimel talutoake?
Seal on kullalla koduke
ja hellal eluaseke
ja marjal magaduspaika
ja taimel talutoake ...

Hulgaliste kordusvärsside kaudu saavutati esteetiline elamus, mis vastas mineviku inimese maitsele. Lühike mõttekäik - puude keskel on laulikneiu kodu - tuuakse sel kombel välja 16 värsi kaudu, sellest 16 värsist on 12 korduvaid värsse.

6. Sagedane rahvalauludes on ka p e r i f r a a s, s.o. mõiste, eseme, omaduse või tegevuse ümberütlemine teiste sõnadega või pikemalt, piltlikult, mõnd omadust alla kriipsutades, nagu selliseks näiteks olgu antonomaasia koos metafoorilise epiteediga, mis kujutab naist ja ühtlasi õilistavalt naise tööd:

/Naine on/ hõbelõnga lõksutaja,
vaskivarva veeretaja,
paberisse paugutaja.

perifraas - ümberütlemine

Perifraasiks tuleb pidada ka eufemismi (vt.), mis tähendab õieti ebasobiva, ebameeldiva või mütoloogilistel põhjustel keelatu nimetamise asendamist peitenimetusega. Perifraasina kasutatakse veel irooniat, hüperbooli ja litootest.

7. Regivärssides leidub küllalt juhtumeid, kus eitust on väljendatud jaatavas vormis. Seda nähtust nimetatakse a n t i f r a a s i k s :

Kes meil peseb peene särgi?
Vihm meil peseb peene särgi,
lumi vaalib valge särgi.

Tähendab: pesijat polegi.

8. Nagu üldse rahvaluules, esineb ka lauludes rohkesti pidevat samaliigiliste nähtuste tõusustamist või reastamist langevas suunas. Me kõneleme g r a d a t s i o o n i s t, mille liikumist tõusujoones nimetame kliimaksiks, langevas - antikliimaksiks. Järjestus võib olla tehtud nähtuste tugevuse, suuruse, hulga, tähtsuse, väärtuse ja intensiivsuse järgi.

Kliimaks:

Virus on need mehed mustad,
mehed mustad, naised laisad,
poisid poolemeelelised,
tüdrukud tulitigedad.

Õiesti liiguvad siin isikud alanevas, omadused tõusvas joones, võime kõnelda kahekordsest gradatsioonist.

Nõnda sinu laulemine
kui see koera haukumine,
vareksete vaakumine,
haraka sagatamine.

Viimases värsis avaldatakse kõige negatiivsem.

Vastu tuli kümme kündijada,
sada saadu rookijada,
tuhat tuki korjajada.

Ka värvid on rahvas reastanud nende väärtuse järgi:

Üks oli sinine põõsas,
teine on punane põõsas,
kolmas kullakarvaline.

Antikliimaks:

Ehk tuleks tuhat hoosta
ja saaks sada saajanaista,

viiskümmend vennanaista,
kuusi kuldasta odeda -
siiski ei-n jätä eidekestä.
Vii vetta vilja pealta,
roostet rohuladva pealta,
härmatust ädala pealta.
Luuad kuldased käässa,
obedaised luua oksad,
vaskised luua varred,
siidised luua sidemed.

9. Inversioon. Afekteeritud, tundepärane väljendus võib tingida normaalset sõnajärjestust, mis igal keelel on isesugune ja omapärane vastavalt tema struktuurile. Sõna, mis on välja viidud tema normaalsest asendist, muutub kuulaja tähelepanu tulipunktiks, saab suurema rõhu. Nii jääb afekteeritud kõnes küsimusest "Kas said aru?" välja küsimussõna ja muutub sõnajärg - "Aru said!?". Elliptilises lauses on tihtigi sõnajärjestus muutunud, nagu kõnekäänus: mõeldud - tehtud. Selliselt tekivad juba igapäevasesse suhtlemiskeelde, selle lausestusse kujundid, mis siirduvad ka lauludesse ja ka kõnekäändudesse.

Inversioon tähendab kõigepealt

1) subjekti ja predikaadi vahetamist:

Hulkusid unisulased,
käisid rammad käskujalad,
pisut oli olgija pihusa.
Ei lõppend tuli tuasta.

2) atribuudi asetamine peasõna järele:

Kelle muile kui minule,
lapsele isatumale,
lapsele ematumale,
oetselle vaevatselle.

Tähtsam mõiste asetseb ees, atributiivne epiteet kui vähem tähtis aga järel:

Hakkame kannelt tegema
õunapuusta õige'esta,

sarapuusta sirge'esta,
toomingasta toore'esta.

3) adverbiaali paigutamine verbi ette:

Eite hauasta kõneli.

4) postpositsiooni toomine oma põhisõna ette:

Mis säält paistab päälta ladva,
mis säält jookseb alla juure?

Inversioon näib vahel toimuvat paisumise seaduse (vt. lk. 141) tõttu:

Küülla kingad küüsilised.
See minu mini madala.

Inversiooni tekkimise üheks põhjuseks võib olla ka algriim, algriimilised sõnad püütakse seada kõrvu:

Vähendelen välja laia,
Lõikame vihud vägevad.

10. E l l i p s . Vanasõnade, kõnekäändude ja laulude lauselises struktuuris on eriline koht ellipsil. Elliptiline lause pole lihtsalt ebatäielik lause, millest mõni lauseliige on välja jäetud, vaid nähtus omaette, kasutatud kiirustamise, erutuse, seesmise pinge, afekteerituse väljendamiseks (hoiatus, käsk või muu tundepärane väljendus), aga ellipsit leidub vahel ka rahulikuma olukorra kujutamiseks. Elliptilisel lausel on oma väljendusväärtus:

Vesi /on/ viinud multa vennad.
Saksad /on/ sandid, majad /on/ madalad.

11. Küsimus ei ole alati esitatud otsese vastuse saamiseks, vaid küsimuse kujul väljendatakse arvamusi ja suhtumist, seepärast ei vaja just viimast laadi küsimused alati vastust, see selgub küsimusest endast. Tegemist on r e t o o r i l i s e k ü s i m u s e g a , millel on küll küsimuse vorm, pole aga enam otsest küsimuse funktsiooni.

Kuhu pean mustaga minema,
tõbisega tõttamaie?

Küsimuses sisaldub otsus: tõbisega pole midagi peale hakata.

Kes tõi sõjasõnumeida?
Harak tõi sõjasõnumeida.

Kuigi ilma küsimuseta oleks vastus selge, teritab küsimus kuulaja tähelepanu, paneb teda intensiivselt kaasa elama ja mõtlema.

Muidugi esineb lauludes küllalt ka otseseid küsimusi, nii mõistatuslauludes (Mis on üsna ümmargune? Hernes üsna ümmargune), mängulauludes (Kes see tahab läbi minnä, värävä? / Sant tahab läbi minnä, värävä) või ka lüürikas ja lüro-eepikas (Mis sa nutad, tütar nuori?).

12. Analoogiline on ka r e t o o r i l i n e h ü ü a t u s , millest tuleb lahus hoida tavaline pöördumine.

Oi,oi,oi, oi, orjapäevad!
Oh surma, sina sõgeda!

13. Rahvalauludes leidub ka pöördumisi mütoloogiliste või kujuteldavate isikute ja olendite või elutute objektide poole nagu oleksid need kõnetaja ees ja mõistaksid teda või otsitakse pöördumise objekti kättesaamatust kaugusest. Seda nähtust kutsutakse a p o s t r o o f i k s .

Oh surma, sina sõgeda!
Oot, oot, külma, no, no, külma!
Mis sa iked, ehtekene?
Tere, tuba, tere, turba,
tere, uued ukselingid,
tere, saarised sagarad!

14. Mõtte ja otsuse või eelistuse selgemaks väljatoomiseks kasutatakse lauludes palju a n t i t e e s i , s.o. üksteist eitavate mõistete vastuseadmist:

Suuremalle toodi tooli,
paremalle pandi järgi,
mulle anti halukene,
pandi pakuotsakene.

Antiteesi võib leida ka sellisel kujul, kus igale värsile tuuakse kõrvale vastandav värss;

Õdang tule - õnne tule,
hommik tule - hooli tule,
õdak tõi õle tarele,
hommuk hoole põrmandule,
õdak meid kokku korjas,
hommuk lakka laoti.

15. P l e o n a s m on samasisuliste sõnade kõrvutine kordamine samas värsis või naabervärssides:

Pikad odrad, paksud odrad,
lülised, jämedad odrad.
Ei mina teadnud muud kui seda,
mis mina nägin silmaga.

Sisu - nüüd võib vabalt kõnelda - antakse järgmises sõnastuses:

Nüüdap meile meelevalda,
meelevalda, keelevalda,
suuvalda, süämevalda.

Mõnikord sõnade kuhjumise kaudu rõhutatakse kujutatava negatiivsust, kusjuures mõni laulu jooksul tekkiv assotsiatsioon aitab värsirida üha edasi venitada.

Mind on loodud kündijässe,
kündijässe, külväjässe,
musta mulla püöräjässe,
seemenda sisse segäjäs.
Siit on hüvije teinud,
et oli luonud vaisedlapsed
siledamad, sirge'emmad,
punasammad, puhta'ammad,
et on mieste mielta müöda,
sulasmieste suuda müöda.

16. K a l a m b u u r on mõistete sisuliselt ootamatu või koomiline kokkuviimine (sõnamäng):

Kust neid aegu arvatasse
ja neid tunda tuntanesse,
kui põle kuuda taeva'asse,
kui põle päeva peäle ilma.

Kalambuuride hulka tuleb lugeda ka mitmesuguseid ebaloogilisi kokkuviimisi, permutatsioone, nagu järgmine iroonilisel käsitletud lohaka küla või talu pilt:

Kaelkoogud kannid vetta,
kerilauad keedid leenta,
siga sõtkus taigenada,
naine tuhnis tuhnermaada,
kubjas haukus hange otsas,
siga sõitis, sõlg oli rinnas,
lehm oli laudas, laps oli süles,
lammas läks laudile munele.

17. Rahvalauludes esineb ka p a r a d o k s i :

Mehele läheksin, mies ei võta,
koju jääksin - poiss ei jätä.

Paradoks sisaldab ju tavalisele arusaamisele näiliselt vastupidist, ja selle stiilielemendi kuulaja teritab tähelepanu just vasturääkivale (ei tahaks mehele, aga poiss ei jäta; eelmises värsis üteldi - mees ei võta). Seesugune vastakate mõtteväljenduste kombineerimine dissonantside alusel kutsub esile koomilise elamuse, huumori või iroonia.

18. N i m e d . Lauludes antakse tegelaste nimesid üldiselt vähe, kuigi esinevad ka nimedega märgitud tegelased (Salme, Mai, Jürje jne.). Konkreetseid isikuid regivärssides ei ole.

Kohanimesid kasutab rahvas ka kindlate kohtade märkimiseks, millega mingi sündmus või olukord on seotud. Enamasti kasutatakse kohanimesid suhtelises tähenduses, väljendades ebamäärast kaugust, erakorralisust, erilist väärtust või tähtsust. Kui sõjalaulus üteldakse sõjas olevat tähtis kangepea hobune, kes päästab mehe sõjast, Poolamaalt, siis lei-

dub siin vihje sellele, et paljud nekrutid viidi väljaõppeks Poolamaale. Suhted Poolaga olid ajaloo jooksul laiemad. Kindlatest kohtadest on juttu ka lauludes, kus kõneldakse rikkast ja vaesest vallast ning mainitakse neid nimepidi, palju on kohanimesid ka laevandusega seotud lauludes ("Laevasõit"). Samal ajal kalduvad konkreetsed nimed lauludes asenduma teiste nimedega, kui laul levib teise ümbrusse. Kubjas võib ühes laulus tulla küll Kiima kõrtsi poolt, aga teises versioonis juba Loodi kõrtsi poolt. Suurt mõju kohanimede valikule avaldab ka alliteratsioon:

Ühed ollid targad Tarvastista,
teesed viksid Villändista,
kolmandad oma külästä.

Alliteratsiooni mõjul võib konkreetne kohanimi muutuda üldistavaks.

Kohanimede kaudu võidakse laulus väljendada ebamäärast või suurt ja defineerimata kaugust ja seeläbi omakorda viidatakse kaugelt pärineva objekti suurele väärtusele:

Kiik on toodud kauge'elta,
kiige aisad Haljalasta,
kiige sambad Saksamaalta,
põhilauad Põltsamaalta.

Kohutav mõisapeks leiab järgmist kujutust, kus löögiplakse kuulukse väga kaugele:

Piitsa plaksub Paide'esse.

Nimed ligemast ümbrusest on sagedamini konkreetse sisuga. Nimesid on kodu- ja välismaalt, huvitavad on laulikule just nende kohtade nimed, kus ta pole iialgi käinud.

Õuna kirjelduses, kus kirjeldatavat on vaadeldud mitmest aspektist, esineb järgmine olukord:

Riia poolt oli ristiline,
Narva poolt oli nastiline.

Riia kaubalinnana oli rikkuse sümbol, sealt oodati rikkaid kosilasi või hangiti rikkaid mõrsjaid.

"Meie laulus" kujutatakse meeleheitlikku põgenemist tagaajajate eest varju otsides:

Mai jooksis tükki Türgi teeda,
poole versta Pohlamaada,
natukese Narva teeda.

19. A r v u d . Tähelepandavad on rahvalauludes ka arvudeseadused. Arve kasutatakse lauludes otseses ja ülekantud tähenduses.

Absoluutse arvu tähenduses kasutatakse arvu siis, kui ta aitab kirjeldada kindlat objekti:

Neli nurka on toassa,
kõik sa nurgad nutustasid.
Kats kätt, nie velitse,
kümme sõrme, nie sõsare.

Arve on grupeeritud väikeste arvude (1-12) ja suurte arvude (kümned, sajad, tuhanded) järgi ja neid kasutatakse kindla seaduspärasusega. Sellepärast on õige kõnelda 1) väikeste, ja 2) suurte arvude seadusest.

Esimene funktsioneerib ülekaalukalt neis laulutüüpides, kus kõneldakse inimestevahelistest suhetest, s.o. perekonnaelu-, orjus- ja teolauludes või lauludes laulust ja laulikust. Enamasti väljendatakse nende arvude kaudu mõisteid palju ja kõik.

Tükk oli sööti, tõine sooda,
kolmas nurme nukukesta,
nellas söödi siilukesta,
viies halva haavikusta.

Järelikult: kõik künnitükid olid halvad.
Ilma arvuta "üks":

Uks on tulla, teine minna,
kolmas põllule pugeda,
neljas arule ajada.

Neiu ootab kaugelt rikast kosilast, kes tuleb ja kellel on palju hobuseid:

Kuus on hobusta eessa,
seitse seisjad täkukesta,
kaheksa karimärada,
üheksa hüva hobusta,
kümme künniruunakesta.

Nii muinasjuttudes kui ka lauludes kõige sagedasemaks arvuks on kolm, sest kolme kaudu võimaldub juba kõige tüüpilisemat, aga ka kõnealuse nähtuse tendentsi välja tuua. Kolm võimaldab ka gradatsiooni, kaks selle kõrval on seotud sagedamini antiteesiga. Arvuga kolm on rahvalauludes välja kujunenud rida stereotüüpseid pilte: kolm venda; kolm kosilast; kolm halba jne.

Suurte arvude seaduse väljenduslikuks funktsiooniks on märkida erakordseid väärtusi, suurusi, hulka või kaugusi, ja seda esineb tihti koos hüperboolidega.

Kiitleja petis kosilane ütleb oma varandusest:

Tuhat seesäb tünderissa,
sada seesäb salvessagi.

Struktuurilt võib see esineda gradatsioonis.

20. K õ n e k u j u n d i d . Kõnekujundeist kasutab rahvalaul metafoori, statistika järgi on see kõige levinenum kõnekujund. Metafoor tekib kahe nähtuse võrdlemise alusel, tavalisest võrdlusest eraldab teda aga see, et ära on jäetud põhisõna ise ja tema asemel esineb põhisõna selgituseks toodud asekujutelm. Eseme tegevus või omadus on väljendatud teise eseme, tegevuse või omadusega nende sarnasuse või ka kontrasti alusel. Sõna on siin kasutatud ülekantud tähenduses.

Nüüd sain mari muile maile,
ani muule allikalle,
tetre teisele esile,
part sain teise paiga peäle.
Kuule, kus kukub kuldalindu,
Laksuteleb lahke lindu.

Tantsijat kujutatakse järgmiste metafooridega:

Meie tamm lääb tantsimaie,
kõre kuusk lääb kõndimaie.

Ka abstraktseid mõisteid võib sel kombel teha elavaks, nähtavaks, nagu järgmises näites und:

Hulguvad unisulased,
käivad rammad käskujalad.

Verbaalne metafoor:

Raius paju, paukus metsa.

21. Metafooriliste kujunditę hulka kuulub ka p e r s o n i f i k a t s i o o n , s.o. inimese omaduste ülekandmine elutuile asjadele. On võimalik, et personifikatsiooni rohke esinemine rahvalauludes on relikt animistlikust uskumusest, sellest ka inimeste omaduste ülekandmine loodusele ja abstraktseile mõisteile (pime juhus).

Teolise soov saada päikese loojumisega tööst vabaks avaldub hellitavas ehatähe personifitseerimises:

Ehatähte, hella tähte,
see viib värvud välja pealta.

Tantsuiha kantakse üle põrandale:

Tare tahab tantsimista,
põrand tahab põrutamista.

Kohad, kus neiu tööl käis, nutavad pärast tema lahkumist talust noorikuna:

Nüüd jäävad nõmmed nuttemaie,
põllud silmi pühkimaie.

22. E p i t e e t pole ainult kaunistav meeleoluline lisandsõna substantiivi juures, vaid tal on olemas ka loogilis-asjalik sisuline tähendus. Epiteet peab vaatlusaluse eseme, olendi, nähtuse või olukorra mingi temas peituva ja lauliku poolt rõhutamiseks vajalikuks peetud omaduse esile tõstma. Omadus võib ka ainult antud momendil tunduda kuuluvana vastavale olendile või esemele. Kui näit. peretütrest üteldakse, et ta heast toidust hoolimata on "silmis-

ta sinine", siis pole siin ainult värvimulje, vaid nähakse elutervet näojumet ning väljendatakse halvustavat suhtumist talutütresse. Epiteedi valik, positsioon ja väljendusjõud annavad tekstile oma mündi, autori suhtumine tõuseb selles selgesti esile. Täiesti erapooletut suhtumist rahvaluule epiteetides on harva.

Vastavalt kasutamisviisile ja temas peituvale autori suhtumisele võib jagada epiteeti kaunistavaks ja kirjeldavaks. Kaunistav on adjektiiv "suur" järgmises värsis: Kui oli suuresta soosta ja kirjeldav: Tuli suureje külaje. Kaunistav epiteet on ühtlasi tüpiseeriv, individuaalset epiteeti rahvaluules peaaegu polegi.

Epiteet on substantiivi mõistmiseks küll vajalik, mitte aga temast lahutamatu. Esineda võib ta kõigis žanrides, ka igapäevases kõnes. Epiteet kui substantiivi mõne tunnuse esiletõstmine võib väljenduda mitmesugustes süntaktilistes vormides; täiendina, apositsioonina, öeldistäitena või kogu lause kujul.

Eesti rahvaluules tõstavad epiteedid olulisemalt esile visuaalseid muljeid:

Enne päeva pääsukene,
enne valget valge lindu.
Kased valged kaasanaised.
Kuldakroöni prouakene.
Siiski silmista sinine,
kõrva äärest kolletanud.

Rahvalauludes on palju mitmesuguseid tundepäraseid suhtumisi väljendavaid epiteete:

Emakene hellakene.

Paljusid epiteete võib rühmitada metafoorseiks, s.t. epiteet ise on tekkinud võrdluse alusel:

Võta kätte kuldsed käärid,
hõbedased piirerauad.

Käärid nagu kuld, piirerauad nagu hõbe.

Silmad siidituttidessa,
kõrvad kullarõngastessa.
Kasvasid vana varaksi,
vana õunapuu omaksi,
vana tamme tarbe'eksi.

"Vana" all on mõeldud vana meest, metafooriliselt õunapuu või tamm.

Rohkesti leidub püsivaid epiteete, mis koos oma põhisõnaga moodustavad püsivaid ühendeid, näit. sõnadega kuld, hõbe jne. Püsiv epiteet ei tarvitse olla muidugi igas ühendis püsiv, juttu võib olla ikkagi ainult kindlast sõnaühendist (kuldraha, sinisalu, maksakarvaline maa).

Epiteedid on vahel tingitud algriimist:

Kasel kardane kasukas
pajul pikad põllepaelad.

23. Nagu kirjanduses, nõnda ka rahvaluules esineb substantiivi kui põhisõna ja tema juurde kuuluva näiliselt vastandliku adjektiivi (epiteedi) vaimukat puänteeritud kokkuviimist (valge vares). Sellist näiliselt vasturääkivat epiteeti nimetatakse o k s ü ü m o r o n i k s .

Tuleks või tulista lunda.

Seesuguse vastuseadmise kaudu suurendatakse siis ka mingit vastuolulist omadust, siin intensiivistatakse lume ebameeldivust, selle kaudu minia raskest elu, kelle elu iseloomustamiseks see värss on loodudki. Oksüümoron "valge vares" rõhutab kõnealuse mittekuulumist kuhugi, kuhu teda kuuluvaks peetakse.

24. V õ r d l u s on ühe nähtuse kõrvutamine teisega, tundmatu kõrvutamine tuntuga, niisuguse tuntuga, mis on püsivate, kõigile ühesugustena näivate omadustega, üldiste, väheindividuaalsete joontega (muna, lind, uba jne.). Võrdlus on kaksliige, kus esineb võrreldav ja teine pool, millega võrreldakse (tamm - tugev; jänes - argus jne.). Viimast nimetame võrdlusaluseks. Nende kahe liikme vahel on võrdlussõ-

na kui, nagu vm. (mõnes ühendis võib võrdlussõna ära jääda).

Kuigi on eeldatud, et võrdlusalus peab olema tuttav, et võrreldavast saaks selge ettekujutuse, eriti kui võrreldakse midagi abstraktset (julge nagu lõvi), ometi võib võrdlusaluseks olla ainult kujutletav olend (tugev nagu Kalevipoeg) või koguni midagi ebamäärast, võib-olla ununenut (äkiline nagu Rakvere kohus; tuleb kui Vändrast saelaudu), siiski saavad kõik kuulajad ja kasutajad enam-vähem ühesuguse pildi.

Neiu isakodus:

Veersin kui muna murule,
keersin kui kana kęsale,
õunakene peale õue.

Ühiskonnas allasurutute kohta mõningaid kumuleeritud võrdlusi:

Nõnda halba leskinaine
kui halba hagune aeda,
kui on hoone katuksetą,
kui on aita harjamata.
Jäin kui muna murule,
kägu kännaste vahele,
püüpoeg jäin põõsasse,
käuke jäin karjamaale.

25. M e t o n ü ü m i l i s e d k u j u n d i d .

Metonüümia tähendab ümbernimetamist, ühe sõna asendamist teisega, mis esimesega seisab kuidagi otseseis suhteis või kontaktis, olgu ajalises, ruumilises, kausaalses, loogilises, või moodustab osa sellest (aine valmiseseme asemel - raud oda asemel; kehaosa isiku asemel jne.). Regivärsis olulisel kohal on selline ümbernimetamine, kus laiemast nähtusest kõneldes tuuakse esile laiema mõiste või kogumõiste alla kuuluv konkreetne üksikmõiste, mõni selle üksik külg või tunnus, mis esindab tervet mõistet. Nii tähendab leib (vili) toitu üldse või kõiki elatisvahendeid kokku, sai suurt jõukust, vesi vaesust, toidupuudust, samuti koorik; pajaase eluaset jne. Vaesesse tallu naitud noorikule lauldi:

Ära viiakse vilja päälta,
saadetaks su saia päälta,
viiakse su vee varale,
kuiva kooriku nõjale.

Riietusesemed kandja asekujutelmana leiame järgmisest värsipaarist:

Miksep norkus noored mehed,
torkus need kõrge'ed kübarad.

26. Metonüümilistest kujunditest esineb rahvalauludes väga tihti s ü n e k d o h h , mille sisuks on terviku väljendamine osa (pars pro toto) või osa väljendamine terviku kaudu (totum pro parte), samuti ainsuse kasutamine mitmuse või mitmuse kasutamine ainsuse asemel.

Nii esineb inimese kehaosi (kurk) inimese tähenduses järgmises värsirühmas:

Kus on kurku kuue pannud,
kõri karratud kasuka.

Joodiku asekujutelmaks sobib hästi kurk.

Sünekdohhide hulgas leidub rohkesti stereotüüpseid väljendeid (pea panema = elukohta leidma):

Kuhu pean mina minema,
kuhu pean pea panema.

Kõik, terve esineb osa asemel:

Küla kõik jääb kuulamaie,
valda jääb vaatamaie.

Arvulistest sünekdohhidest vt. arvude seadused.

27. Väga ligidane sünekdohhile on a n t o n o m a a - s i a , s.o. tuntud pärisnime ümberkirjutamine iseloomuliku epiteedi või omadusega, isanimega (patronüümika - Kalevi poega), rahvusse kuulumisega (etnikum), kutsesse kuulumisega, ja perifraasiga. Võib ka mõnd iseloomulikku liiki tutvustada mingi selle liigi kuulsa esindaja nime nimetamisega (Kalevipoeg - tähenduses kange mees jne.).

Rahvalaulus võiks sellesse liiki paigutada näit. neidude asendamist nende hellitusnimedega:

Siin on kullad kiikumassa,
hõbedased õõtsumassa,
vaskivirved veeremassa.
Peretütar neitsikene,
talutütar taimekene.

Hobuse asemel:

Heinasõõjad heitelevad,
rokasõõjad rappelevad,
kaerasõõjad kargelevad.

28. H ü p e r b o o l on väljenduses liialdus suurendavas või vähendavas suunas objekti või mõne omaduse iseloomustamiseks või võrdlemiseks. Vahel on seda arendatud võimatuseni, nagu rahvaluules üldse (näit. lauludes "Suur tamm", "Suur härg", Kalevipoja kündmine ja künnivaod; Vana Idamaade hüperboolne väljendus "palk silmas" jne. jne.). Stiilivääртuseks on meeleolusisu intensiivistamine ja kaemuslikkuse suurendamine. Väljendab tõsiste fantaasiate kõrval koomilisi kujutelmi ja irooniat (näit. laul "Rikka ja vaese söök - rikas tapab suure härja, söönuks ei saa keegi). Rohkesti on ka stereotüüpseid hüperboole (olen sulle 1000 korda ütelnud).

Järgmises näites kujutatakse, kuidas põld annab head saaki:

Põld oli viie viiruline:
igas nurmes kuusi napra,
igast nabrast kuusi koormat,
igast koormast kuusi rehte,
igast rehest kuus säitset,
sealt saab süüa, sealt saab müüa,
sealt saab viia Viljandisse.

Eriline poeetiline fantaasia on seotud suurte loomade ja suurte puudega, mille taustal üksik kangelanegi osutub ülivõimsaks. Kas pole neiul põhjust uhke olla oma viie venna peale, kes raiuvad suure tamme, mille

tüvist tehti tünderida,
ladvast laeva ankurida,
poolest hoostetallisida,
pinnast piimapüttisida,
koorest koorekirnusida.

Sedaliiki laule on õige mitmeid, kus on kasutatud laialdast poeetilist fantaasiat, nii näit. "Imetegija".

29. Kõrvuti hüperbooliga kõneldakse l i t o o t e s e s t . Litootes on vähendav liialdamine, eitusjaatamine, harilikult teadlik vähendamine tähelepanu äratamiseks, nagu vaeslapselauludes:

Maha jäi ma marjasuuru,
kivi pääle kirbusuuru,
läbe alla läätsälaiu.

Vahel kasutatakse eitavat lisandsõna asja tähtsuse rõhutamiseks.

Mustust inimese juures taunitakse järgmise antiteetilise värsirühmaga:

Olet et esi vaena,
ole ei vesi vaene.

Vähendamine võib olla ka irooniaks, nagu on teoleminekulaulus:

Ise ma istsin hiire selga,
kotid panin koera selga,
kirve kirbu kõlgu peale,
siis läksin tunniksi teole.

30. E u f e m i s m ehk peitenimetus on metonüümiline kujund, mille kaudu väljendatakse 1) ebasündsat pehmemas, sobivamas sõnastuses, 2) antakse mütoloogilise sisuga mõisteile igapäevasem, indiferentsem nimetus. (Vt. lk. 37 jj.).

Rohkesti on eesti rahvalauludes humoristlikke ja satiirilisi kujundeid, viimaseid eriti ühiskondlikke vahekordi iseloomustavais lauludes ja pulmalauludes.

31. H u u m o r tähendab mõistvalt naljatlevat, hea-

tahtlikult kaasaelavat suhtumist:

Sestap hääleke hädane,
sestap viisike vigane,
eit ep ole võidnud võila,
silinud ei sealihala.

32. I r o o n i a on pilge, kus vastupidises mõistes sõnadega naeruvääristatakse mingit puudust või tuntakse sellest valu, nagu näit. kujutatakse minia olukorda suhtes ämmaga:

Tuli lukuta toassa,
kaev on kaaneta mäella,
see on minia meelevalda,
pojanaise põllupaika.

33. S a r k a s m on kibe pilge, mis võib üle minna mõnitamiseks, sajatamiseks, needmiseks:

Mis mina suoban rääkijälle,
tühja jutu tostajalle?
Matil mustija maduja,
külimitul kirjavaida.
Ussid tema kielellä ujugu,
maud kielellä magagu!

Kubjast kujutatakse järgmiselt:

Paeke, parre, taeke, tarre,
jo tule tuline kurat,
veerünes verevalaje.

Sõimulaulude mõju suurendatakse anafoori ja arvulise gradatsiooniga:

Jüri viiesta vigane,
Jüri kuuesta kõbera,
Jüri seitsmesopiline,
Jüri kahessamakandiline,
Jüri ühessama ümmargune,
Jüri kümne künnapaga.

34. A l g r i i m . Algriimi mõistesse kuuluvad alliteratsioon ja assonants. Alliteratsiooniks nimetatakse samade konsonantide paiknemist ühes värsis iseseisvate tüvede (ka liitsõna mõlemate osade) pearõhulises silbis, s.t. sõna algul, või nende puudumist üldse, nii et sõnad algavad eri vokaaliga (viimast võiks nimetada null-alliteratsiooniks). Algriimilisi sõnu võib esineda värsis 2-5, asetseda võivad nad kõrvu või eraldi:

Tetre tiuksub aida päälla
Raual nüril roogitakse
Vend läks sauna vihtlemaie
Meil põllud mereni pikad
Tehke ruttu rukistele
Venda kuulis, vasta kostis
Iga aasta odrad kehvad

Värsi kummaski pooles võib asetseda erinev alliteratsioon:

Piki pihta, servi selga.

Assonants märgib samade vokaalide esinemist sõna algul samas värsis. Assonantsiks tuleb pidada ka diftongide esinemist pikkade vokaalide asemel: Mitu vetta vieretavad; Ei minu tüö tüüta, samuti murdepäraselt kõrgenenud või madaldunud vokaale (kirves:kerves). Assonants on ka seal, kus erinevate konsonantide järel paiknevad samad vokaalid. Sõnaalguline h jääb assonantsi puhul arvestamata, sest murdeti seda ei hääldata (peale Kagu-Eesti).

Udu rikub uue kuue.
Sie lääb talle süüa viema.
Heinasõõjad heitelekse.

Leidub ka assonantsi ja nullalliteratsiooni segaesindust:

Õde alla õpetama.

Suhteliselt kõige sagedasem on alliteratsiooni ja assonantsi koosesinemine (38 %), seejuures kahetüvelist 35,5 %:

Pisu piima lähkerissa
Oleks minu põldu põrmandalla
Saavad otsa munne saared
Jäta koju kolmed kombed

Kahe sõna algul võib olla konsonant + vokaal, ühe algul ainult konsonant:

Kanged kangasta kuduma.

Kahe sõna algul konsonant + vokaal, ühe algul ainult vokaal:

Suits on mennud suurest uksest
Maada maksakarvalista

Kahekordne alliteratsioon + assonants:

Kolmed kombed, viied viisid.

Algriim võib minna ka üle ühe värsi, eriti küsimus-vastus konstruktsioonis moodustab ahela: Muile mukid annetie, / mulle musta ja rumala.

Sõltuvalt laulu liigist ja laulurajoonist leidub algriimita värsse 5-20 %.

Alliteratsioon on 5-6 korda sagedasem assonantsist.

Algriimil on tähtsust küll kõlafiguurina, aga ta seob tihedamalt ka mõtte poolest tähtsamaid sõnu, ühtlasi aitab kaasa värsside meelespidamisel. Alliteratsiooni ja assonantsi hulgaline esinemine mõjutas omalt poolt sünonüümide valikut värsis, seega ka üldpildi kujunemist. Aluseks võttes mõistet "rikas", kujunevad selle sünonüümidele vastavalt kohad, kust "rikas hüüab":

Rikas jo reesta hüüab,
rahaline ratta'asta,
varaline vankerista.

Samuti kujunevad häälitsused vastavalt häälitsuste tegijaile:

Härrad jäid härisemaie,
mölderid mörisemaie,
tohterid torisemaie.

Kiige toomise paigad:

Kiik on toodud Kirjalasta,
kiige aisad Arjumaalta,
põhilauad Põltsamaalta.

Tavaliselt on värsis ikka üks (harvem kaks) sõna, mis determineerib teise algriimilise sõna (või sõnad). Determineeriva sõna mõju võib olla 1) progressiivne, kus värsis eespool seisev sõna kutsub välja algriimilise sõna kaugemal värsis või 2) regressiivne, kus värsis kaugemal asetsev sõna mõjutab algriimilise sõna esinemist värsi algupoolel.

Progressiivne:

Lõikame vihud vägevad.
Mene koju kiire'este.
Ei tohi toeste laulda.

Regressiivne:

Pisu piima lähkerissa.
Punasila pullidella.

Viimase nähtuse ühenduses tuleb arvestada ka algriimiliste sõnade omavahelisi seoseid, mis võivad olla mitmesugused.

Kõige tihedamalt on seotud lause pealiikmed, põhisõnad ja omadussõnalised atribuudid, verb ja objekt, üte, parallelismides värssi paralleelseiks poolteks jagavad sõnad, sõnapaarid ja paarissõnad (ripsitakse-rapsitakse), sõnamängud, paronomaasia (Ma käsin oma käsida). Paljud stereotüüpsed sõnaühendid on selliseks kujunenud algriimi alusel. Leidub ka juhuslikke tähesamasusi, mida muidugi ei saa pidada algriimiks. Algriimi süntaktilistes suhetes tuleb arvestada ennekõike sõnade loogilist rõhku.

Subjekt + predikaat (Sõrmeotsad sõitelevad); kaks predikaati (Vottagemme, tommagemme); predikaat + objekt (Sõitlen sõrmeotsasida); predikaat on otseses suhtes adverbiaaliga, see tingib objekti (Lähvad lehmi lüpsamaie); predikaat tingib adverbiaali ja ütte (Käi koju, karjakene). Omadussõnali-

ne atribuut on suhteliselt iseseisev ja seotud peaaegu ainult oma põhisõnaga (Oma hällla härgadella); ühendverb predikaadina (Ütlen uuest ümber jälle); predikaat + subjekt, viimasele lisati atribuut (Arvab armas Antsukene).

On võimalik, et algriim sunnib vahel peale inversiooni-gi:

Välja laia laamidessa
Sallivad savised väljad
Pere piimada küsikse

Nimi- ja tegusõna algushäälikute kordusi esineb kõige rohkem, nimisõnal seejuures tihedamalt kui tegusõnal. Nimisõna koos tegusõnaga esineb ca 19,8 %, nimisõna nimisõnaga ca 13,4 %, nimisõna omadussõnaga 9,4 % jne.

Algriimi ei esine üksnes regivärssides, vaid ka kõigis väikeliikides ning proosaski, riimilises rahvalaulus, kuigi seal vähem kui regivärsis, ja seda kasutab ka kunstluule. Kõige rohkem esineb algriimi vanasõnades, kus ca 2 % vanasõnu on ilma algriimita.

Kompleksnähtusena tuleb arvestada algriimi seost korduste ja parallelismiga:

Oma kodu, oma kulla,
oma maja, oma marja.
Võine võõras, Rannu rahvas.

Seoses algriimiga võiks regivärsis kõnelda, küll tinglikult, siseriimist:

Ihen ole meiste, ihen naiste.
Kus on härga, seal on sõrga.
Sõua, kiige, jõua, kiige.

Kõlakujundite alla on paigutatud algriim ja mitmesugused häälikukordused. Muidugi pole neil ainult kõlaline, vaid ka sisuline funktsioon, mis ei puudu muidugi ka onomatopoeetilistel ja deskriptiivsõnadel. Nii kujutavad sellised sõnad mitmesuguseid häälitsusi:

Suga lööb suhva-sahva,
niied löövad nika-naka.

Olukordi:

Viis olli aita viirastikku.

Müra:

Kivid kilksid, kannud kõlksid,
toobid tillud tõllitäsid.

Hobuse liikumine:

Apsi, apsi, hallikene.
kõpsi, kõpsi, kõrvikene.

35. Eesti regivärsiliste rahvalaulude kompositsioonist. Eesti rahvalaul üldiselt loob miniatuurpilte. Ülesehituselt on see võrdlemisi ühtlane ja kõiki rahvalaule võib üldiselt grupeerida kindlaiks kompositsioonitüüpideks.

Kõige sagedasem on ühesuunaline mõttearendus, mida omakorda võib vaadelda analüütilise või sünteetilise kompositsioonina. Analüütiline jutustus esineb siis, kui laulik algab laulu mingi teesiga, mida laulu põhiosa peab kas põhjendama, tõestama või koguni tagasi lükkama. Nii algab laul "Kupja (´kiltri) surm" keelitamisega: Ära kipu kilteriksi. Laulu järgnev osa vastab sellele, miks on kiltril kibe surm. Algusvärsid aktiviseerivad tähelepanu ja kutsuvad kuulama. Need värsid võivad olla väga mitmekesise sisuga: didaktilised, nõuandvad ("Orja õpetus"), hoiatavad (Ei tohi laulda. Kuulajad on kurus ja laulust võib tulla ainult halba), halvustavad (Oh teie odrad õelad! Miks kasvasite viletsad, halb on lõigata + Sajatus), sajatavad, võrdlevad. Analüütilise kompositsiooniga on ka "Mõisast pääsmine": algul laulik konstateerib, et ta pääses mõisast, järgneb kujutus, kuidas ta mõisast pääses.

Sünteetilise kompositsiooniga laulud algavad jutustuse, kirjelduse, loetlemise või seletamisega; antakse algul mingi elamuslik pilt kujutatavast olukorrast, lõpul on sünteesiv hinnang, põhjendus, kusjuures sageli väljendatakse hukkamõistu või heakskiitu. Näit. "Saks sõidab": kujutatakse saksa rikkust tema sõidu taustal. Kokkuvõte: Teomees on töötegija - tema künnab ja külvab.

Vahel võib didaktika väljenduda vanasõnas: Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki. Sünteetilise kompositsiooniga laulud on väga varieeruvad.

Järgmine kompositsioonirühm on antitees. Antiteetilise ülesehitusega laulud on väga ilmekad, neid on palju ja neid esineb rohkesti ühiskondlikke suhteid käsitlevate laulude hulgas, neis on antitees muidugi ka väga terav, sest nad kujutavad ju vastuolusid ekspluateerija ja ekspluateeritava vahel. Nad on harilikult sümmeetrilise struktuuriga, laulu teises pooles kõneldakse sellest, mida laulik heaks peab.

Antiteetilise kompositsiooni näiteks sobib "Peremees ja sulane põllul":

Peremees kündis põllul,
paar olli härgi tal eessä,
teine paar olli täkkusida,
kolmas künniruunasida.
Ait sai harjani aganid,
kirst sai kiilutud kivida.
Sulane kündis soossa,
paar olli parta tal eessä,
teene paar olli tetresida,
kolmas olli kukkesida.
Ait sai harjani teridä,
kirst sai kiilutud rahada.

Laulu kaks antiteetilist poolt on konstrueeritud kolmekordsele kontrastile: tööriistad, töö tulemused ja laulu ajendanud peremehe ja sulase vastuasetamine.

Laia maailma külmust ja lapsepõlvekodu soojust on vastandatud laulus "Endine elu". Ka loodus aitab kaasa vastandamise piltlikustamisele ("Eha ja koidutäht"). Antitees võib seotud olla groteskiga: rikkale ei piisa suurest härjast, vaene lepib ka vana varesega.

Tagasihoidlikku pilget leidub poisse ja tüdrukuid vastandavais laulutüüpides.

Küsimus-vastus-kompositsioonitüübis arendatakse peamõte välja küsimuste ja vastuste kaudu. Laulutüüpi on moodustatud

mitmel viisil. Võib olla üks küsimus parallelismirühma kujul ja samal viisil ehitatud vastus ("Orja põld"), mitu küsimust ja mitu vastust või vaheldumisi küsimus ja vastus (mõistatuslaulud ja muidki laule):

Kuhu see kupja magu sai?
Magu sai tondi torupillist.
Kuhu need kupja sooled said?
Need said jaama ooste trengist.

Enamasti on needki laulud sümmeetrilise ehitusega.

Pikema küsimusega laul (mõistatus) on üles ehitatud nii: küsimus (x värssi) + vastus (1 värss) + kordus (x värssi, nagu küsimuses):

Kesse joob meresta vetta,
haisub vetta allikasta,
katsub vetta kaivudesta,
mekib mitmesta jõesta?
Vikerkaar, minu vennikene,
see'p see joob meresta vetta,
haisub vetta allikasta,
katsub vetta kaivudesta,
mekib mitmesta jõesta.

Selle ülesehitus aitab aktiviseerida kuulajat, paneb kaasa mõtlema, selles seisab oluliselt küsimuse tähtsus, ilmestab sisu väljendamist.

Rahvalaulu ülesehituse aluseks võib olla ka võrdlus: Mis maksab maahobune saksa sälgude seassa? Nõndap minagi see vaene muude mukkide seassa.

Üsna hulgaliselt leidub laule eeldus-järeldus-kompositsioonitüübis (kui - siis) ja soov-põhjendus tüübis (tee nõnda, sest). Laulu algul esitatakse mingi tingimus, järgnevas kõneldakse, mis sellise tingimuse olemasolu korral oleks: Oleks minu olemine, ma paneksin saksad saagima jne. ("Kättemaks sakstele"). "Laula, suukene": Laula, suukene, küll hauas saab vaikida.

V. Eesti rahvalaulu värsimõõt.

1. Rütm on terviku ruumilis-ajaline liigendus meeleliselt tajutavaiks osadeks, see on akustiliste, optiliste või motoorsete tajuühikute kordumine harmoonilises reastuses.

Rütmiliigenduse põhjuseks peetakse vastavat dispositsiooni inimese psüühikas ja füsioloogias, mis vajab rõhulise ja rõhuta, pika ja lühikese, heleda ja tumeda, pinge- ja lõtvumisseisundi vaheldumist. Selle taustaks on rütmilisus vereringes, hingamisel, käimisel, aga seesugune ajavoolus ühtlastena tunnetatavate muljete rida realiseerub ka kõnelemisel, paljudes tööprotsessides, öö ja päeva vaheldumises, merelainetuses, veetilkumises ning teistes loodusnähtustes. Sellisena on rütm sarnaste ning sarnaselt reastatud osade perioodiline kordumine, kusjuures rütmiühikud ei tarvitse oma seesmiselt struktuurilt sugugi kattuda.

Rütmist tuleb lahus hoida takt, mida me kõige ilmekamalt tunnetame muusikas ja mille moodustab matemaatiliselt ühemõõduliste ja ühtviisi korduvate osade rida. Taktist erinevalt saab rütmiühikuid sisustada nii intensiivsuselt, kvantiteedilt kui ka kvaliteedilt erinevate elementidega, toonidega; sel viisil kujuneb rütmile omane vaheldus ühtluses ja ühtlus vahelduses.

Organiseeriva sisulis-vormilise põhikomponendina kuulub rütm iga kunstiteose olemusse, aga liigendab samuti kõnevoolu, iga ilmekalt vormitud lauset selles.

2. Meetrum ja rütm. Kui kõne on üles ehitatud mingile rütmiskeemile, kus rütmiühikud korrapäraselt vahelduvad, on tegemist seotud kõnega. Väikseim rütmiühik on värsijalg, mis koosneb kindlais suhteis liigendatud tõusust (arsis) ja langusest (teesis). Värsijala tõusu moodustab üks pikk (või rõhuline) silp, languse üks või mitu lühikest (või rõhutut) silpi. Värsis moodustab rütmi rütmiühikute (värsijalgade) perioodiline kordumine.

Kuidas mõista rütmiskeemi?

Nn. kvantiteedikeeled (näit. klassikalised keeled) arvestavad luules silpide pikkust ja lühidust (väldet), nende meetrum baseerub kvantiteedil. Värsijalad moodustuvad seega lühikestest ja pikkadest silpidest mitmesuguses korrastuses. Üks pikk silp värsijala tõusus (arsises) ja lühike värsijala languses (teesises) annavad trohheuse (– ˘), vastupidises järjestuses on jamb (˘ –), ühest pikast värsijala tõusus ja kahest lühikesest silbist värsijala languses saab daktüli (– ˘ ˘) jne.

Aktsendikeeled ei arvesta luules silpide pikkust, vaid sõnarõhku. Nad eraldavad rõhulisi ja rõhutuid, raskeid ja kergeid silpe. Siingi võib kasutada samasuguseid värsijalgade skeeme: üks rõhuline (raske) ja üks rõhuta (kerge) silp koos annavad trohheuse (–˘), üks rõhuline ja kaks rõhutut* daktüli (– ˘ ˘) jne.

Värsirida e. värss on kahe või rohkem kui kahe värsijala ühtum.

Värsijalad võivad olla sisustatud eri viisil, kuigi värsiskeem on sama. Värsijalgu moodustavad silbid ei ole ühepikkused:

Sööge, / langud, / jooge, / langud *
2 1 2 2 2 1 2 2 / 14

See tul/gu mi/nult kü/sima
3 2 1 1 2 1 1 1 / 12

Ja mi/nu mi/ni ma/dala
3 1 1 1 1 1 1 1 /10

Värsistruktuur määrab teksti rütmi. Võime kõnelda trohheilistest, daktülotrohheilistest jt. värssidest.

3. R ü t m i t e k k i m i s e k o h t a l u u l e s pole veel üksmeelset seletust. Pole ilma pikemata mõistetav, kuidas esimesed luulerütmi kasutajad hakkasid räägitud silpe nende pikkuse järgi mõõtma või raskuse järgi kaa-

---

* Numbrid märgivad silpide pikkust: ülipikk silp märgitakse numbriga 3, keskpikk – 2, lühike – 1. Pikkussuhted järgsilpides on ebamäärased (eriti teises silbis). Need ei vasta täiesti esimese silbi 1. ja 2. vältele.

luma. Primitiivsete rahvaste uurija K. Bücher tuletas luulerütmi tulemusena töörütmi. Enamik tööliigutusi toimuvad perioodiliselt, kindlas korras reastatud liigutuste vaheldumisega, näit. käsikivi keerutamine, puukoore kloppimine, sõudmine jne. Seejuures nõuab tööperioodis üks liigutus suuremat pingutust kui teine: pingutus vaheldub lõtvumisega. Töötamisel tekkiv töömüra (sepalöögid alasile, kooditamine, tõlvaga pesupesemine) soodustab rütmitunde tekkimist. Tööpingutusega võivad seostuda ka inimese vastavad häälitsused. Reeglipärane töömüra omakorda ergutas jäljendama, tekkis töörütmi liigendatud laulujorin, millele hiljem, eriti koos kultusliku tegevusega, lisandus sõna kui meloodia kandja. Eriti õnnestunud improvisatsiooni korrati. Kunagi tekkinud töörütm säilib selles, paljud tantsud imiteerisid tööprotsesse. Tants võis jääda ära ja laul iseseisvaks saada. Seega on Bücheri järgi rütm tulnud luulesse tööst ja tantsudest. Ühed rahvad väärtustasid silpide pikkussuhteid, teised rõhusuhteid.

Bücheri seletust rütmi tekkimise kohta võib võtta kui võimalikku, mitte aga ainuvõimalikku.

4. R e g i v ä r s i m e e t r u m on ühesugune hoolimata laululiigist või tüübist (välja arvatud mõned lastelaulud ja loodushäälitsuste imitatsioonid). Riimilise rahvalaulu värsimõõt on mitmekesisem.

Regivärss on tavaliselt 8-silbiline, värsi moodustab nelja trohheilise värsiga ühtum. Regivärsi värsirütmis on oluline kvantiteet, mõnel määral tuleb arvestada sõnarõhku, tõenäoliselt ka helikõrgust. Viimase osa ja olemust meetrikas on vaja veel uurida.

Läksin / metsa / kõndi/maie*
Poisi/keseed / puie / alta
Sööge, / langud, / jooge, / langud

---

* - märgib värsijala tõusu, v langust.

Kas on / peigu / peeni/kene

Kündi/jaksi, külva/jaksi

Vares / vahtis / vahte/rassa

Värss omakorda võib jaguneda kahte poolvärssi e. dipoodi.* Igasse värsijalga (rütmiühikusse) kuulub tavaliselt kaks silpi. Värsis võib olla aga ka 10-12 silpi, nii võib mõnes värsijalas olla üle kahe silbi. Sellisel korral on eelistavalt esimeses ja kolmandas värsijalas kolm või neli silpi:

Vana / vaipa / varekse/kirja

Nüüd sünnib / orjal / uhke / olla

Küll mina / teaksin, / mis mina / teeksin

Ühe pani /kuuksi / kullen/dama

Panna ei / pangi/le võ/ruda

Silpide arv värsis suureneb vahel lisasõnade või -silpide vaheleasetamisega:

Viru aga / eite / hella/kene

Sagedasti on ka ainult kolmas värsijalg kolmesilbiline:

Laala / nõnna / kui mina / laalan

Muistsin, / muistsin,/ mis mina / muistsin

Harva on teises kolm silpi:

Hara/kast mina / ottin/ naise

Vahel on esimeses (ka kolmandas) värsijalas üks pika vokaali või diftongiga silp, siis on värsis vahel ainult 7 silpi. See ülipikk tooniliselt murduv silp moodustab siis terve värsijala:**

---

* dipood tähendab kaht ühesugust värsijalga kõrvu: - ˇ / - ˇ või - ˇˇ / - ˇˇ , jne.

** Tooniliselt murduvaks nimetatakse silpi, milles on ülipikk vokaal või diftong ja moodustab terve rütmiühiku.

Käe/varred / vahte/rased

Kee / kakk oli / kasvandikku

Esimese värsijala võib küll moodustada toonilt murduv silp, aga kolmandas värsijalas on kolm silpi (daktül):

Oe/lale / toid sina / orja

Keeleajaloolise arenemise tulemusena on mõned värsid lühenenud tänapäeva mõttes viiesilbilisteks: Tuassa, tua iessä. Igas sõnas on olemas hilisdiftong, mis moodustab tooniliselt murduva silbi ja värss on ikka 8-silbiline.

5. K v a n t i t e e d i r e e g l i d . Sajandite jooksul on kujunenud regivärsilise rahvalaulu värsimõõt, mis vastab keele varasema arenemisastme kvantiteedi suhetele ja mis on säilinud koos arhailiste keelenditega kuni tänapäevani. Värsimõõdu kohta on teadlased formuleerinud viis statistilist kvantiteedireeglit.

1. Värsijala tõusus ei või olla lühikest pearõhulist silpi:

Ehk oleks / issa / ilma/rikas

Tule / tule / tuule/kene

Teine värsijalg on vigane, sest sattudes värsirõhulisse asendisse ei muutu laulmisel pearõhk markantsemaks, vaid oluliselt pikeneb selles lühike vokaal (muutub kvantiteet), millega kaasneb vahel sõna tähenduse muutumine, siis esimene silp kuulukse lauldes meie kõrvale kui ii(sa), tuu(le). Esimese värsijala kohta vt. 5. reegel.)

Oleks / minu / ole/mine

Selles näites on vigane ka kolmas värsijalg.

Veel näiteid:

Siis lähen / üle / viie / välja

2. Värsijala languses ei esine normaalselt pikki pearõhulisi silpe, kus neid esineb, on tegemist veaga:

Oli / mul üks / ainus / venda

Saba / nii kui / tuule/vihta

Viga on teises värsijalas, sest teesises on pikk pearõhuline silp üks ja kui.

3. Neljasilbiline sõna moodustab kas 1. + 2. ja 3. + 4. värsijala, mitte aga 2. + 3. värsijala:

Toiti/jada, / täiti/jada

Viisin / hella / heina/maale

4. Värsi lõpul ei või olla ühesilbilist sõna, s.t. ühesilbiline sõna ei või moodustada tervet viimast värsijalga (või olla värsijala languses). See on erandita reegel. Kus seesugune olukord esineb, on tegemist ebatäpse üleskirjutusega või üldse ebakorrektse värsiga:

Mu o/ma ha/nede / luist/a/

Selle kõige rangemagi reegli vastu leidub eksimusi:

Võeras / memm mul on / võegas / memm [e]

Ilmselt dikteerimise (mitte laulmise) järgi üleskirjutatud tekst on ligindatud kaasaegsele kõnekeelele, sõna "memm" tehtud lõpukaoliseks ja teine värsijalg deformeeritud. Seiliseid ligindamisi on tavalisemalt tehtud ikka viimases värsijalas. Õieti on reegli mõte küll selles, et värsi lõpul ei esine algupäraselt ühesilbilist sõna.

5. Esimest värsijalga võib vabalt täita. Seal ei tule veaks lugeda lühikest pearõhulist silpi värsijala tõusus ega ka rohkem kui kahe silbi esinemist. Võib esineda daktül (-vv) või esimene peoon (-vvv): Mina aga /meelta / mõtte/lema. Kui esimene värsijalg on kolme- või neljasilbiline, ei või need kolm või neli silpi kuuluda ühte ja samasse sõnasse.

Värsside struktuuri kohta on tehtud veel mõningaid tähelepanekuid.

1. + 2. värsijalg ei tohi koosneda sõnadest silpidega 1 2 1. Vigane oleks seega värss:

Õed põlg/sid ja / vennäd / põlgsid.

Üsna range on järgmine reegel: kui värss koosneb sõna-

kombinatsioonist 2 3 3, peab teine sõna algama meetriliselt pika, kolmas meetriliselt lühikese silbiga:

Valge / lauda/de va/hele

Regivärsilise rahvalaulu rütmilist monotoonsust muudetakse vahelduvamaks mitmesuguste korduste või lisakiilsõnade ja lisakiilsilpidega. Näit. esitab laulik vahel "Tule, tule, tuulekene" asemel korduse: "Tule, tule, tule, tule, tuulekene".

Vahele on paigutatud kiilsõnu:

Põvva-nüüd-/paaki / pauga/teli
Olin mina / eide / hiire/kene
Kahe-aga-/jalgne / kassi/kene
Hakkas aga / varsti / vandu/maie

Eesti prosoodia uurimisel on W. Anderson veel märganud, et neljasilbiline sõna moodustab pigem 3 + 4 kui 1 + 2 värsijala: Hääled oma häälitseda. Ka on värsistruktuur 2 2 4 hoopis sagedasem kui 2 2 2 2 (vt. p. 7).

6. S k a n d e e r i m i n e . Eesti regilaulu värsimõõt baseerub kvantiteedil (vältusel), oma osa on ka dünaamilisel rõhul (vt. näit. 1. kvantiteedireegel). Tihti langevad värsis sõna- ja värsirõhk kokku:

Võõras / taati / valju/ taati

Oh minu/hella / eide/kene

Kui värsi koostises on ühe- ja kolmesilbilisi sõnu, tekib sõna- ja värsirõhu lahkkõla. Kui siis laulik esitas laulu vastavalt värsirõhule, võis langeda värsijala tõus (arsis) rõhutule (teisele) või kaasrõhulisele (kolmandale) silbile, värsijala langus (teesis) rõhulisele (esimesele) silbile. Tekib skansioon:

See tul/gu mi/nult kü/sima

Võtan / hõlpe/med õ/lale

Külla / ma pa/nin si/nusta

S k a n d e e r i m i n e t ä h e n d a b s õ n a r õ h u a l l u t a m i s t v ä r s i r õ h u l e .

Skandeerimisel võivad värsijala tõusus olla kõik silbid peale lühikese pearõhulise.

Soome värsse, kui sõna- ja värsirõhk kokku ei lange, on laulmisel skandeeritud, retsiteerimisel aga (nagu see esineb loitsude esitamisel) püsib loomulik sõnarõhk omal kohal.

Kuigi rahvalaulikud on skandeerinud ainult laulmise puhul, on eesti rahvalaulu värsi lugemisel proponeeritud samuti skandeerimist ja seda koolipraktikas harrastatudki. Lugemise ilmekust silmas pidades laseb see end mõneti õigustada.

Kas värsijala tõus võib asetseda rõhutul (teisel) silbil?

Värsijala tõus teisel silbil on lubatud, sest et eesti keeles on teise silbi vokaali pikkus suhteline: kui esimene silp on lühike, võib teise silbi vokaal olla keskpikk või pikk, kui aga esimese silbi vokaal on pikk, on teise silbi vokaal lühike. Teise silbi vokaali võib hääldamisel ka venitada, ilma et tekiks sõna tähenduse muutumist, nagu see tekib esimese silbi vokaali pikendamise korral (vrd. tule - tuule). Afekteeritud kõnes on tihti teise silbi vokaal venitatud (mine(e) ome(e)ti mine(e)ma). Kuna eesti värsirütmi põhiliseks aluseks on keele kvantiteedisuhted, siis võib ka lühike teise silbi vokaal värsirõhulises asendis pikeneda, ja saame skansiooni:

Veeres / vemmal/de a/lu(u)ne

Trohheilisest skandeerivast rütmist võib kõnelda ainult laulmisel, deklameerimisel on olukord keerukam.

7. Sõnasilbistatistika põhjal on värsside sõnapaigutuse kohta tuletatud nn. p a i s u m i s e (raskenemise) s e a d u s . See tuleneb tähelepanekuist, et raskem, pikem sõna esineb värsi lõpul (tüüp 224 on soomlastel 15 korda sagedasem kui samatüveline tüüp 422, tüüp 35 on 5 või 6 korda sagedasem kui 53). 224 peetakse kõige ideaalsemaks regivärsi värsitüübiks. Kergemad ühe- või kahesilbilised tüved on ikka värsside algul

"Vana Kannel" 1 + 11 on 224 - 21,9 %; 422 - 2,7 %.

Hääled / oma / häälit/seda.
Päevi/lisel/ peale / käia

233 on 5,8 %, 323 aga 1,7 %.

Valge / lauda/de va/hele.
Ime/väid e/rä sü/lestä.

Inversiooni uurimisel võis täheldada:
Kui normaalses sõnajärjestuses 4-silbiline sõna satuks värsi keskele, kasutatakse inversiooni, et 4-silbilist sõna viia värsi teise poolde:

Küüle tekki küüsilista.
Tagant naine naastuline.

8. On mõningaid rahvalaulutüüpe, mille värss koosneks nagu kolmest trohheilisest värsijalast. Selliseid laule leidub lastelaulude hulgas:

1. Tsuu, tsuu Riiga,
too latsel saia!
2. Kits kile karja,
üle mere marja.

Ka siin on tegemist ikkagi neljajalgse värsiga, kusjuures pikad tooniliselt murduvad silbid moodustavad terve värsijala:

Tsuu, / tsuu / Rii/ga ♪♪|♪♪|♩|♩
too / latsel / sai/a

Sellises rütmis hällitati ka lapsi.

Kuuesilbilised on ka torupillihäälte imitatsioonid labajalavalsi taktis, siingi silpide arvu vähenemisest hoolimata võib liigendada värssi põhiliselt neljaks. Selle värsimõõdu eeskujusid leidub muudeski lauludes:

Mina / panin / pae/la,
kõitsin / kupja / kae/la.

Mitmesugustes imitatsioonides imitatsiooniallikale vastavalt, s.t. olenevalt sellest, kas imiteeritakse linnulaulu, torupillilugu, lehmakella või vankri liikumise häälitsust, kujuneb ka värsilaadilise sõnastuse rütm; näit. vank-

rirattad:

Tulgu, mis tuleb,
saagu, mis saab.

9. R i i m i l i s e r a h v a l a u l u v ä r s s on individuaalselt erinev, sõltudes laulust. Palju laule on küll loodud nn. vemmalvärsi rütmis, s.o. neljajalgses trohheilises paarisriimiga värsis:

Suve ajal peremees
vihtus niita kõige ees.

Juba 19. sajandi lõpu poole muutub mitmekesisemaks ka riimilise rahvalaulu värss ja varieeruvaks strooflehitus:

Kus käisid sa, kus käisid sa, mu pojake?
Kui viimist eesti vanemat siit rüütli mõõk viis hauda,
siis rõõmustasid sakslased ja istsid pidulauda.
Kuressaares, Roomassaare väljal,
merekaldal kruusamägedes.

E. VANASÕNAD.

1. O l e m u s . Igapäevase kõne piltlikustamiseks, selle mõjujõu tõhustamiseks, ümbritseva elu nähtuste hindamiseks ja kogemuste kokkuvõtteks kasutas rahvas piltlikke otsustusi, vanasõnu.

Vanasõnades kätkeb elutõde, mis on vormi saanud kauaaegseist tähelepanekuist, on võrsunud kindlaist sotsiaalmajanduslikest ja looduslikest tingimustest ning nende kaudu väljendabki rahvas poeetilises vormis oma elukogemusi. Vanasõna on iseseisev žanr, terviklik otsustus, lühike, tihendatult ning tabavalt sõnastatud poeetiline, didaktilise sisuga mõtteavaldus, kondenseeritud ühteainsasse lausesse. Vanasõna kui mitmete põlvede elukogemuste kontsentraat, üldistus üksikkogemustest, reast üksiksündmustest, jagabki sellisena õpetusi tema kasutajaile. Väliseks vormiks on tal rütm, algriim, parallelism, kõne- ja kõlafiguurid, seesmiseks - piltlikkus, hingestatus. Gorki ütleb: " Vanasõnad ja kõnekäänud vormistavad eeskujulikult kõiki töötava rahva elu- ja sotsiaal-ajaloolisi kogemusi, ja kirjanikule on hädavajalik tutvuda materjaliga, mis õpetab talle sõnu nagu sõrmi rusikasse kokku suruma ja harutama teiste poolt kokkusurutud sõnu, harutama neid lahti nõnda, et paljastuks neis peidetu, mis on ajastu ülesandeile vaenulik, surnud." On eluline väljendada otsustusi kokkuhoidlikus sõnastuses, nagu õpetab vanasõna. "Just vanasõnad ja kõnekäänud väljendavad rahvamassi mõtteviisi eriti õpetlikus täiuses" (Gorki).

Kondenseeritud lõõgijõu saab vanasõna ka sellest, et ta toonitab mingis nähtuses kõrvalekaldumatult ainult üht külge.

Vanasõnadel, üksiktähelepanekute üldistustel on kaks sisu: see, mida otseselt väljendatakse antud sõnastuses - verbaalne sisu, mis aga pole peamine. See aga tuleb peamise kättesaamiseks lahti mõistatada. Teine, allegooriline (üldistav) sisu avaneb otsese sõnastuse tagant. Vanasõna "Kuidas kokk, nõnda rokk" on küll välja kasvanud kogemustest toiduvalmistajatega, aga ta paisub üle esialgsete piiride kõigi töötegijate kohta. See ongi peamine. Eriti kaheosalistes vanasõnades

võib teine pool tähendada otsest üldistust, seda, mida ütelda tahetakse: "Ilma kita ödaku, peremiist aasta lõpul." Alati ei tarvitsegi vanasõnades allegooriat leiduda, üldistus sisaldub juba otseses sõnastuses, verbaalne ja allegooriline sisu langevad kokku: "Parem hilja kui ei kunagi." Vanasõnadel ja kõnekäändudel on praktiline funktsioon võrreldes muude rahvaluule liikidega sootu erinev. Vanasõnu ning kõnekäände kasutatakse otse igapäevase kõne sees, selle ilmestamiseks sellepärast on nad ikka olnud väga püsivad liigid minevikus, on seda ka olevikus ning küllap tulevikuski.

Peale igapäevase kõne kasutab rahvas vanasõnu teisteski rahvaluule liikides, nii ka juttudes ja lauludes. Rahvasuust on kasutanud neid kirjanikud, aga kirjanikkude loomingu kaudu on neid taas rännanud rahvasuhu.

2. H i s t o r i o g r a a f i a . Eesti vanasõnu on üles kirjutatud juba 16. saj. lõpu poole, H. Gösekeni grammatikas (1660) on trükitud üle 60 vanasõna ja paarkümmend kõnekäändu. 1732. a. toob Anton Thor Helle grammatika 525 vanasõna ja kõnekäändu, mida kordab tartumurdeliste vastete lisamisega A.W. Hupel 1780. a. oma keeleõpetuses. Käsikirjalistest teostest annavad vanasõnu ja kõnekäände S.H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja Clare grammatika, kummaski leidub üle saja ühiku. Rosenplänteri "Beiträges" I-XX on lisatud 160 vene-, ladina- või saksakeelset vanasõna. Schlegeli reisikirjade V köites on 26 vanasõna. Mõned vanasõnad leiduvad Neusi eesti rahvalaulude III köites. Kreutzwaldi kogu 1050 tekstiga jäi käsikirja. 1875. aastal avaldas V. Stein eri raamatu 1261 vanasõna ja kõnekäänu tekstiga "Üks kubu vanasõnu", 1876. a. Wiedemanni teoses "Aus dem inneren u. äusseren Leben" on neid 3000, selleaegse süstematiseerimispraktika kohaselt tähestikulises järjestuses.

M.J. Eisen publitseeris kaks kogu: 1913. a. "Meie vana hõbe" ca 4000, ja 1914. a. "Eesti vanasõnad" ca 2000 tekstiga. Viimasest avaldas ta 1929. aastal veel teise täiendatud trüki.

Ulatusliku kogu eesti vanasõnu noteeris möödunud sajan-

di keskel sakslane J. Altmann ja avaldas need saksa keeles. Sajandi lõpul pani lutsilaste vanasõnad trükki O. Kallas. Kõige suurema tekstivalimiku "Valimik eesti vanasõnu" ilmutas 1955. a. E. Normann.

Palju vanasõnu leidub kalendreis, C.R. Jakobsoni, A.Grenzsteini jt. kooliõpikuis, paljudes ajalehtedes ja ajakirjades ("Sakala Lisa", "Valguse Lisaleht", "Kündja", "Oma Maa", "Meelejahutaja", "Linda" jt.).

3. S i s u . Nagu kõik teised liigid, sisaldavad ka vanasõnad materjali vertikaallõikes kaugest minevikust tänapäevani. Võime tabada mitmeid kihistusi, osa on pealegi aegade ja tingimuste muutudes kadunud, teine osa, mis oma elujõudu pole kaotanud, veel kasutusele jäänud. Ürgkogukondliku korra aega võiks tagasi viia vanasõnu: Mets ja vesi on kõikide päralt; Oma, mis leitud, võõras, mis varastatud. Enamik materjali on aga feodalismisajandeist, nagu näitavad vastavad teemad, näit. Hauas on sant saksa suurune; Õnnetu, kes ori, vilets, kes palgaline. Paljud vanasõnad on aga üldinimliku sisuga ja kasutusel olnud kaua: Aasta pole aasta vend; Varane põllumees naerab, aga hiline nutab; Ära nopi sulgi, kui lind veel lendab. Kapitalism toob rahavahekorrad tugevamalt inimese teadvusse: Kes kopikat ei korja, see rubla ei saa. Kaasavara tähtsus: Tütar on talu hukatus. Lubaduse ja tegelikkuse vahekord: Häda ajal antakse härg, kui häda möödas, ei härja händagi. Visalt püsivad tähelepanekud inimeste omadustest, inimestevahelistest suhetest, loodusest, põllutööst jne.: Sõprus võidab sõprust, usaldus usaldust.

Vanasõnade õigeks mõistmiseks on vaja arvestada nende faasilisust, vaja teada ajajärku ja tootmissuhteid, mida nad peegeldavad. Vanasõnasse kondenseerunud kogemus - Valeta natuke, varasta natuke, küll siis käsi hästi käib - võis tekkida ainult pärisorjuse tingimustes, kus kergem oli elada siis, kui oskasid mõisnikku ja tema käsilasi tüssata. Vanasõnad on seega heaks allikaks mineviku klassivõitluse mõistmiseks. Vanadest tavaõiguslikest normidest on lähtunud ka vanasõna: Mis suhu pistetakse, ega see vargus ole jm.

7 rühma.

4. S t r u k t u u r i l t võiks jagada vanasõnu seitsmesse rühma.

1) Eelduse-järelduse, tingimuse-tulemuse, põhjuse-tagajärje opositsioon. Siia rühma kuulub rohkesti vanasõnu, õige sagedane on vormel kes - see:

Kes kõik nõmmed kõntsib, see kõik marjad maitseb; Kes kastab, see kuivatab.

Vormeli teine pool võib ära jääda:

Kes põldu kurnab, tühjendab kukrut.

Vormel võib paikneda tekstis ka teisiti: Tark, kes saksa, aga rumal, kes talupoega petab.

Paljud vanasõnad on üles ehitatud parallelismile: Kes vaenu külvab, lõikab vaeva; kes sõda kuulutab, lõikab verd.

Teine pool võib olla esimesele vastandatud: Kes palju teeb, see palju sööb; kes kasinast teeb, see kasinast sööb.

Vanasõnad võivad olla maksimaalselt kondenseeritud: Härg sööma, härg tööle; kirp sööma, kirp tööle. Järgmine pool parallelismi kujul täiendab esimest.

mis (~ mida) - seda: Mis meel eksib, seda keha vastab.

kui - siis: Kui riiet naerad, naerad rätsepat.

Sagedasti esineb lühenenult: Sukk lai - jalg soe; kinnas lai - käsi külm.

kui - siis koos verbiga oled ära jäetud: Ühes killas, ühes võllas (Täielikult: Kui oled ühes killas, siis oled ühes võllas).

kuidas - nõnda: Kuidas kokk, nõnda rokk.

enne - siis: Enne kasvata kana, siis taha alles muna; Ei tohi teist enne kiita, kui külimit soola ühes ära söödud.

2) Konstateerivad. Need vanasõnad ütlevad välja mingi üldistuse ühelauseliselt või mitmeosalistes otsustustes: Igal oinal on oma mihklipäev; Ilus hobune teeb oksjoni. (Viimane märgib üle jõu elamist.)

Kahe- ja rohkem kui kaheosalised on enamasti parallelismiga: Vemmal vaese õigus, kepp kehva kohtumõistja; Maa taht sõnnikut, saks kosti.

Loetlev parallelism gradatsiooniga: Saks sööb saia-leiba; talumees sööb taari-leiba; sulane sööb soola-leiba;

Tuli on usin tulema, vesi väle vajuma, raha kerge kuluma.

Loetelu tagakaaluga: Kõige raskemad tööd on: lamba kael niita, seasoolikad arutada ja õela ämmaga elaga; Ussi, püssi ja koduväi kohta peab ilmas kõige rohkem kartma.

Rõhuline küll: Küll kaval rebane ka ükskord raudu satub.

3) Antiteetilised. Tavaliselt on siia kuuluvad vanasõnad kahe poolega, millest teine pool esimesele on vastandatud: Palju vingu /=vingumist/, veidi villu; Suuga teeb suured linnad, kätega ei tee kärbse pesagi. Sisaldab hüperbooli ja litootest. Kerge lubada, aga raske täita; Saksad kandvad siidi, talupoeg ei saa lõuenditki.

Didaktika on tugev järgmistes: Lihaleent liipa pealt, kalaleent kapa põhjast; Rumal räägib, mis ta teab, tark teab, mis ta räägib. Vanasõna baseerub sõnamängul, sõna teeb on kasutatud erinevas aspektis.

Antiteeside kahekordistamine: Perenaisel on rublane nimi, kopikane põli, saunanaisel kopikune nimi ja rublane põli.

Kaks esimest osa täiendavad üksteist, kolmas vastandab: Kuri on peenike kududa, paha pesta peenikene, hea on peenike pidada.

Arvude kontrast: Üks teeb, üheksa vastab.

4. Kirjeldavad. Need on harilikult pikemad, mitmeosalised olukorra iseloomustused, nagu järgmine kolmeosaline vanasõna antiteesiga: Kus mägi, seal mõis, kus küngas, seal kõrts, - talud soos ja rabas.

Ahel puändiga: Peni käseb hända, händ hännaotsa, hännaots ütleb: "Karvad, karake teie!"

5. Võrdlus. Harilikult kahe poolega vanasõnad, mille esimeses pooles on komparatiiv, teises võrdluse kui: Parem suitsu surra kui külma kannatada. Tegemist on etnograafilise vanasõnaga, mis kõneleb suitsutarest. Veri ikka soojem kui vesi; Parem põua põhk kui vihma vili.

Sisuliselt võrdlus on ka: Vesi on vaese piimajätk.

Subjektile võib lisanduda veel täiend: Üks "säh" on parem kui kaks "küll saab!"

Ka lihtsalt ühekordne võrdlus: Muld on kallim kui kuld.

6. Käskivad või küsivad vanasõnad ja hüüatused. Ära otra enne jaani kiida! Ära neid sulgi padjaks tee, mis taeva all lendavad! Õpeta hundipoega murdma! Mune enne, kaaguta siis!

Hoiatus: Ära mine rikkaga riidlema ega vägevaga vaidlema! Kes kutsub vaest varrule või puujalga pulma?

7. Juhuütlused. Neid kasutatakse vastavate situatsioonide iseloomustamiseks või hindamiseks: Koerale koera palk! Õpeta seale muru tuhnimist!

Need moodustavad piiriala kõnekäändudega.

Kui lapse käest võetakse ebasobiv mänguasi: Lapse mänguasi on puupulk.

Kui on raskusi mõne lapse kasvatamisel, lausutakse otsustavalt: Hunt, karu pannakse tantsima, inimeseloomast ei saa siis jagu!

Kui rikas ahastab ja kaebleb: Jumal avita rikkaid, vaese eläve mudiki!

Selliseid on terve rühm, nagu veel: Päästa mind sõprade käest, vaenlastega saan isegi valmis!

Veel teisestki aspektist võib vanasõnu jagada:

Vanasõna võib olla üheosaline: Vana härja käest õpib noor kündma; Ega lammas hunti murra.

Üheosaline, rütmilt kahes dispoodis: Suurel koeral suured pojad.

Kaheosaline: Sõim ei hakka sõrme külge, naer ei hakka naha külge; Õpi midagi, siis mõistad midagi; Kus põrn maost lahkub või tütar emast.

Kaheosalised vanasõnad on vahel üles ehitatud nõnda, et kumbki pool algab antiteetilise sõnaga, seega mõlemad pooled tervikuna on antiteesisuhteis: Rahu kosutab, vaen kaotab; või mõlemad pooled on analoogilised, moodustavad parallelismi; Sarvist härga seotakse, sõnast meesta sõlmitakse.

Kolmeosaline: Seitsme-aastane seapoiss, kaheksa-aastane karjapoiss, kümne-aastane künnipoiss.

Neljaosaline (parallelismiga): Kes härg sööb, see härg veab, kes sääsk sööb, see sääsk veab; Kuidas põld, nõnda naerid, kuidas vanemad, nõnda lapsed.

Suhted teiste liikidega. Vanasõna isegi võib sisaldada kõnekäände, nagu järgmises on sünonüümiline sõnapaar: Kus mägi, seal mõis, kus küngas, seal kõrts, talud soos ja rabas.

Vanasõnad ise võivad pärineda teistest liikidest, näit. lauludest: Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki; Orjast saab osajagaja, perepojast palgaline.

5. S t i i l . Eesti vanasõnades leidub rohkesti parallelismi: Vesi pikka piima jätku, / aganad leiva jätku, / kaevukook kalja jätku. Ilm õpetab inimese, / raske koorem hobuse.

Ei ai! aita hädast ega oh! päästa ohust.
Jahupuder kerge kasta, laps kerge käskida.
Aja muid, astu ise, / käsi teisi, käi ise.

Kiasm: Ilus peenikest pidada,
kuri peenikest kududa,
paha pesta peenikesta.

Kordused. Anafoor: Ega selg kaeru kasvata, ega mees nahatäiest sure. Siin on kaks ühesisulist vanasõna kokku viidud.

Epifoor: Mees töö eest, sant laulu eest.

Sisekordus: Habe mehe au, tütar mehe kõrgus, naine mehe nõu; Kus on härga, seal on sõrga.

Sümplokk: Lähed karujahile, tee säng valmis, lähed põdrajahile, tee puusärk valmis.

Epanastroof: Kui töö lõpeb, lõpeb leib.

Polüptooton koos annominatsiooniga: Kel pikk saba, laseb saba pikalt joosta.

Paronomaasia: Asjata ei saa asja ajada; Ega Liisa Liisut tunne.

Korduste ülesanne on kondenseeritud tekstis ühel või teisel viisil kuulaja tähelepanu teritada, kas mingi sõna rõhutamise, sõnamängu või mõistatada andmisega.

Allegooria. Tuttavate nähtuste ja piltide kaudu seletatakse, tehakse nähtavaks ning mõistetavaks tundmatuid (abstraktseid) mõisteid (nähtusi): Kõrtsipink on tõrvane; Vesi

jookseb küll vinderdi-vänderdi, aga siiski jõuab merre / ... miks siis ei ... /; Ega hunt nii suur ei ole, kui teda hurjutatakse /hunt = oht/.

Mütoloogilisel alusel: Räägi hundist, hunt aia taga.

Grotesk. Kaua seisab koera kaelas vorst! Hea perenaine teeb kasukahõlmast ka õhtusöögi.

Paradoks on näiline mõtteline vasturääkivus, vastuoksus, peamõte on varjatud kergesti äratuntavalt, tekst ise juhib lahendusele: Tühi kõht on vaese mehe leivakõrvane; Pese kasukat, aga ära tee märjaks; Lehm lüpsab suust, kana mureb nokast; Habe kasvab kiiremini kui aru.

Hüperbool on sugulane paradoksiga: Keel viib ära Kiievisse, aga jalad ei saa kuhugi /kuulujutt, jutt/; Osav kisub kivistki leiva välja.

Gradatsiooni kasutatakse arvamuste ja seisukohtade esiletõstmiseks, kusjuures kõige tähtsam paikneb lõpus (tagakaal), olgu tegemist kliimaksi või antikliimaksiga: Aed seisab kolm aastat,. koer kolme aia iga, hobune kolme koera iga, inimene kolme hobuse iga; Isa kuri, ema kuri, veel kurjem vennanaine.

Gradatsioon iseloomustab ühiskonnakihtide ja klasside elu: Saks sööb saia-leiba, talumees sööb taari-leiba, sulane sööb soola-leiba.

Gradatsioon antiteesiga: Kodulistel kulla põli, eitsilistel hella põli, karjustel on kuradi põli.

Rida: Sulane peremehe koer ja tüdruk perenaise koer; Tuli on usin tulema, vesi väle minema, raha kerge kuluma.

Ahel: Peni käseb hända, händ hännaotsa, hännaots ütleb: "Karvad, karake teie!"

Algriim. Maa ei anna magades; Virka kiida, laiska laida, hääd hällita, kurja hurjuta; Sea jälg sigitab, kana jälg kaotab /= kana teeb põllule kahju/; Mis taud tühjast talust võtab.

Onomatopöa esineb harva: Nõu aitab meest, nõõ! hobust.

Antitees on sisuline vastandamine: Küla kiidab - mõis laidab, mõis kiidab - küla laidab; Kohus kestab, ülekohus kaob. Laulust pärineb järgmine antitęesiga vanasõna: Orjast saab osajagaja, perepojast palgaline.

Kumulatsioon. Vahel kõrvutatakse mitu ühesisulist vanasõna, et tugevdada väidet:

Üks räägib aita, teine aida auku; üks räägib koera, teine koera hända.

Riim. Mõned vanasõnad kasutavad eri poolte kokkuviimiseks riimi, need on kas üsna vanad või uuemad; Kuidas Jüts, nõnda müts. Siseriim: Arm aitab enam kui hirm.

Elliptilised laused. Vanasõnade kondenseeritud esituse mõistesse kuuluvad ka elliptilised laused: Samet kuuekrae küljes, nälg kõhus.

Kõige sagedamini jäetaksegi ära öeldis, eriti on: Parem /on/ põua põhk, kui vihma vili.

Puudub subjekt ja predikaat: /Ta on/ Kukk tegema, härg sööma; Hunt /käib/ ujuga /= uduga/, sant /käib/ sajuga.

Inversioon. Mõnda juhtub tegijal, magajal ei midagi.

Tähtsam on paigutatud esikohale, vanasõna on kolmeosaline, kolmas erineb rütmilt: Aega orjal, aega härjal, aega sunnitud sulasel.

Rõhutav inversioon, rõhuline lause algus: Iga talu õuest läheb tee Petęrburi /Talupoeg lootis abi keisrilt/; Söömaaega on sõjaski.

Metafoori esineb vanasõnades palju: Kes kaarna kasvatab, see silmad kaotab; Ilus hobune teeb oksjoni /= üle jõu elamine/; Kelle katus, selle kohus /katus = toit, peavari/.

Personifikatsioon: Hirm armuga on vennaksed; Millal kulbi kõht tühi ehk kaljakapal janu! Häda murrab ka raua katki.

Metonüümia: Keel viib ära Kiievisse, aga jalad ei saa kuhugi; Palju päid, palju mõtteid; Kaasavara kaotab tütre vead; Mispärast siis kirikukinnas peab minema, kui raiekindad veel võtta on /nekrutiks võtmise kohta/.

Iroonia: Sant naerab kah pererahva sekka. /Iroonia lipitseva järelekiitmise vastu./ Ega meest kutsuta pulma, kukkur kutsutakse; Kes virga vilja sööb, kui laiska maa peal ei ole.

Otsest kõnet leidub mitmes vanasõnatüübis: Emä and tüki, ütles: "Tühi!" võõras and raasu, ütles: "Rasse!"

Rütm. Rütm on vanasõnade suletud vormi kujundamisel olulise tähtsusega, süvendab ka lõpetatuse muljet. Väga paljud vanasõnad on sümmeetrilise struktuuriga: Kes härja sööb,/ see mäe teeb; Hallid juuksed eide ehe, / töö tütarlapse ehe.

Teine pool on lühem väljajäetud predikaadi võrra: Inimene ei ela tuulest / ega lind laulust.

Kolmeosaline, kolmas osa rütmilt erinev: Taar söök, / taar jook, / taar töö ka; Õel õndub,/kade kaob / kurjal pole kohta kusagil.

Leidub aga tekste, mille lugemine toimub tavalise kõne ligidaselt ega tundu erilist rütmilist liigendust, näit.: Hea laps maksab vanematele kasvatamise vaeva.

Sõnapaarid: Leib ja riie naise mure, puud ja peerud mehe mure.

Mõlemaid pooli seob epifoorina mure, nagu järgmises epifoor vette: Kapsad, kaalid keeva vette, oad, herned /vahel: kõva keedus/ külma vette. See moodustab omaette vanasõnade rühma. Anna lapsele armu ja hirmu. Ülesehitus kontrastsetel sõnapaaridel.

6. T e m a a t i k a . Temaatiliselt käsitleb vanasõna kogu talupojaelu kõigist külgedest, ümbritseva elu nähtusi ta hindab ja püüab mõista.

Töö saab igakülgseid hinnanguid. Töö õpetab inimest. Iga töö kannab oma vilja. Hinnang on antud ka töö tegijaile ja töösse suhtujaile: Töö ei riku tegijat, kui tegija tööd ei riku. Isiklikku tööd hindab järgmine vanasõna: Oma teenitud leib on kõige magusam. Mitmesugused oskused või eeldused tööks: Üts mõist atra kõütä, tõine adraga kündä. Vilumatus töös: Noore härjaga kündes läheb vagu ikka kõverasse.

Et eestlase peamine töö toimus põllul, siis käib palju vanasõnu põllutöö kohta: Kes põldu kurnab, tühjendab kukrut.

Tööd ei tehtud ainult endale. Rikkus ja vaesus külas oli olemas, äratas tähelepanu ja küsimusi, millest sellised vahed tulevad ja andis sellele õige hinnangu: Kust rikas raha, leiba saab, kui vaene talle tööd ei tee; Kus rikas seda veelib /= sallib/, et vaene ka elab.

Kõige rohkem vaeva eestlastele on valmistanud mõisnik, saks, nagu teda rahvaluules kutsutakse. Saksasse on selge suhtumine, teda vihatakse. Saksal sada kõhtu ja tuhat suud. Saks kurnab talupoega küll halastamatult, aga teda tühjaks kurnata ei suuda: Talupoeg on nagu tolmune kott, - ikka natuke tuleb. Kui palju on saksa võrreldud hundiga: Ära pea saksa vennaks ega hunti lambaks; Jumal hoidku igaüht ema last saksa viha ja metsakurja /= hundi/ eest; Maa taht sõnnikut, saks kosti. Kuidas käituda saksaga: Tark, kes saksa, aga rumal, kes talupoega petab; Mõisavargus ei ole patt; See on rumal kits, kes ei mõista puud koorida, kui puu ees on. Suhtumine sundijaisse: Küla kiidab - mõis laidab, mõis kiidab - küla laidab. Hirmu ja põlastust on valmistanud mõisniku kodukari: Mis meel eksib, seda keha vastab.

Talupoja kahjuks töötas ka kohus, sellepärast hoiatati kohtusse sattumast: Kohtu uks on lai sisse minna, aga kitsas välja tulla; Vägi ikka peal - olgu katlas, olgu kohtus. Et peremehe õigus jääb ikka peale, näitab järgmine vanasõna: Kelle katus, selle kohus. Õigus annab end pöörata: Õigusel on vahast nina. Võimumees teist võimumeest ei kahjusta - seda väljendavad vanasõnad, milles võimumehi esindavad jälle kahjulikud olendid: Susi kuuleb ikka soe undamist; Kaarn kaarna silma ei noki.

Areneva kapitalismi ja sellest tuleneva diferentseerumise kajastus on järgmine vanasõna: Kes hobuse ostab, see nina tõstab. Ettevaatlik oldagu peremehe kiitmisega: Ilma kita õdaku, peremiist aasta lõpul.

Palju vanasõnu kõneleb toidust, õieti halvast toitmisest: Suvel ei söö muu liha kui hunt ja peremees. Peremehe kõrvuta-

mine kiskjaga iseloomustab vanasõna looja ja kasutaja suhtumist: Harvast käib kehva pajas seapesa. Toidust sõltub ka töö produktiivsus või iga töö nõuab oma toitu: Või-leib kaitseb karja, liha-leib veab sõnnikut.

Põllumees kannatab kahjusid ka kiskjate poolt: Mis põllumees jätab, see mets võtab. Mets tähendab siin eufemistlikult metsakiskjaid hunti ja karu.

Tööinimesel pole aega palju ümber vaadata, nii et surmgi tabab teda otse tegevuselt: Ree ja ratta surm tuleb ikka tee peal. Seepärast on tähtis tervis: Sauna soe enam kui kõhutäis süüa.

Iga ülekohtune saab oma palga. Igal oinal on oma mihklipäev.

Ausust hinnatakse kõrgelt: Parem paar silku õigusega kui tünnitäis valskusega; Ei tee ükski koht inimest ausaks, inimene teeb koha ausaks. Kõrgelt on hinnatud ka julgust: Julge põld õitseb alati.

Ahnusse ja saagitsemisse suhtutakse irooniliselt: Oleks surijaid, küll oleks pärijaid. Pärimise küsimused rahva hulgas on sagedased.

Põllumehele ja karjakasvatajale oli tähtis ilm: parem põua põhk kui vihma vili; külm kevad, - hea odra-aasta, soe kevad - hea rukki-aasta; Maret /=maretipäev 13.VII/ annab hädaleiva, jaagup /=jaagupipäev, 25.VII/ suure kaku; või: Jaak (25.VII) tuleb - pudruvaagen, laur (10.VIII) tuleb - lai leib, pärt (24.VIII) tuleb - peavihk. Suhtumine materjalisse: Lina läheb kullaks, vill mullaks.

Mitmesugused hinnangud inimeste, inimestevaheliste suhete ja elukutsete kohta: Last kästakse, mõrsja mõistku; Karjasest ei arvata meest ega lutsust leivakõrvast.

Ema on kõrgelt hinnatud ja temasse suhtutakse hella lugupidamisega: Parem oma ema õlesäng kui võõrasema sulesäng. Võõrasema suhtumine kasulapsesse näibki olnud kare: Võõrasema annab süüa ja haugutab, käsib süüa ja käritab; Kus veest veri saab või tammelaastust oma last. Ebaloomulikuks muutuvaid suhteid ja suhtumisi vanemate ja laste vahel käsitleb järgmine vanasõna: Üks ema toidab üheksa poega, aga üheksa poega ei toida üht ema.

Halba või saamatut meest pilgataksę järgmiselt: Mees on kuue saanud, aga kuub ei ole meest saanud.

Mitmesugused elukogemused väljenduvad vanasõnades: Kes kõik nõmmed kõntsib, see kõik marjad maitseb; Unustab hoidja, tabab püüdja.

Kokkuhoidlikkus, aga ka elutõde, sest vanad piduriided kasutati ära töörriietena: Ära põlga vanu riideid, vanaga uut saadakse.

Rahulolu: Söönut parem sööta, tervet parem toherdada.

Igandlikke tõekspidamisi leidub vanasõnadesse kinnistunult veel mitmesuguseid: Kelle koer kiskunud, selle karvaga tuleb suitsetada.

Mitmesuguseid elulist laadi tähelepanekuid võib kokku võtta filosoofilisteks vanasõnadeks: Kes enne nii tark kui pärast; Häda on kõige parem koolmeister; Kes vaenu külvab, lõikab vaeva, kes sõda kuulutab, lõikab verd.

7. Vanasõnale ligidased on s e n t e n t s i d , need on luuletajate või kirjanikkude teostest pärit lühikesed didaktilise sisuga mõtteavaldused, kusjuures autori iseloomulikud jooned väljenduses on püsinud. Sententsiks võib pidada Kreutzwaldi "Kalevipojast" pärinevat värsipaari: Tänaseida toimetusi / Ära viska homse varna.

Aja jooksul võivad sellised sententsid siirduda vanasõnade varamusse, ilma et kasutaja teaks selle algset päritolu.

8. Omaette liigi moodustavad l e n d s õ n a d , lühikesed vormelid mitmesuguste olukordade ja situatsioonide iseloomustamiseks, mis olid mõnel ajal üldtuttavad ja tingimata üldkasutatavad, mis aga pärinevad täpselt fikseeritavast allikast, s.o. kirjandusteosest või mõnelt tuntud isikult. Didaktilist sisu neis pole. Üks selliseid lendsõnu on näit. "Lühter on lühter" Juhan Liivi jutustusest "Peipsil"; "Mis kinni ei jää, saab kinni lõõdud", O. Lutsu "Kevadest".

Paljud kirjanikud kõigis maades kasutasid vanasõnu oma teostes, samuti poliitikamehed oma kõnedes, nii ka tänapäeval.

F. KÕNEKÄÄNUD.

1. O l e m u s . Vormilt mõnevõrra ligidane, ometi sisult ja funktsioonilt erinev on kõnekäänd. Kaua aega on käsitletud neid koos, piirinähtusi vanasõnadega ongi palju. Kõnekäänd annab lühidalt, piltlikult, poeetilises vormis mingi olukorra, nähtuse, eseme või omaduse iseloomustuse, erineb vanasõnast selle poolest, et teda pole võimalik mõista lahus kontekstist, ei moodusta iseseisvat žanri. Kõnekäänd on siis mitteterviklikulises väljenduses mõtteavaldus. Kõnekäänus puudub subjekt või muu lauseliige ja alles selle asendamine võimaldab kõnekäänu tekstist arusaamist ja selle kasutamist jälle uues olukorras, vastavalt sellele saab see ka sisu.

Kui vanasõna annab üldistusi, mis on tehtud paljude üksiknähtuste põhjal, iseloomustab kõnekäänd konkreetseid antud olukordi. (Näit.: Tuul toonud ja vesi viinud. Kelle? Kops ajab üle maksa. Kellel? Ei ütelnud musta ega valget. Kes?) Mõnikord võib olla lause küll tervik (vt. p. 9-12), aga aru saab sellest alles tundes kogu situatsiooni, mille kohta ta käib. (Kuhu mullune lumi jäi? Täh.: Kadunut ei maksa otsida). Kõnekäändude hulka kuuluvad ka hulgalised rahvapärased võrdlused.

Kõnekäänd on paindlik kontekstiga kohanema, sellepärast laseb ta end kasutada võrdlemisi erinevais tähenduslikes finessides. Pealegi leidub kõnekäändu kui teksti ilmestamise ja emotsionaalseks muutmise vahendit rahvaluule teisteski liikides (nii lauludes, muinasjuttudes, muistendites ja naljandites).

Kõnekäänulise väljendi algüksus on sageli lihtne sõnapaar väga mitmesuguse kvaliteediga, baseerugu see antiteesil, sünonüümikal või ridadel: ei kuule ega näe; ei ole liha ega kala; soo ja raba. Sõnapaaride alusel on kujunenud kõnekäände, vanasõnu, lauluvärsse, mitmesuguseid vormeleid. Sisulise nüansi neile annab ikkagi kontekst.

Kui sõnapaari üks liige või mõlemad liikmed saavad lai-

endeid, siis võime sellist ühendit nimetada laiendatud sõnapaariks: kuulma - nägema ei kuule ega näe silm ei näe, kõrv ei kuule. Juurde on tulnud kuulmise ja nägemisega seotud teinegi sõnapaar - silm : kõrv. Aus mees nähes, kelm kuuldes.

Suulises luules on tähtis väljenduse nii esteetiline kui ka mnemooniline külg, see omakorda tingib veelgi vastavaid võtteid, muuhulgas ka algriimi.

2. Kõnekäände võiks l i i g i t a d a järgmiselt.

1) Korduslikud sõnapaarid (Keerutab ja keerutab; räägi mis sa räägid; mine aga mine - sisaldab ähvardust; vaenlane on vaenlane - rõhutab millegi olemusse kuuluvat).

2) Sünonüümilised ja antonüümilised sõnapaarid (Vajus sohu ja rappa; ei lausu musta ega valget; ei ole sest sooja ega külma, vett ega vermet).

3) Atributiivsed sõnapaarid (võimas värk; lai leht).

4) Reastavad sõnapaarid (Ei ole liha ega kala; ei äe ega kuule; ei tea ööd ega ilma; sööb ja salgab).

5) Rahvapärane võrdlus (Kinni nagu kana takus; Kõver kui Rõngu kõrts).

6) Retooriline küsimus ja hüüatus (Kuhu mullune lumi jäi? Nüüd on kits kärneriks!).

7) Metafooriline otsustus (kirjeldus) on kõige suurem rühm, need on seesugused, mida üldkasutuses kõnekäändude hulka on paigutatud, nagu: "Suuga teeb suure linna, käte ja ei kärbse pesagi" (= Lubab palju, ei tee aga midagi. Igakordse kasutamise korral lisame juurde - kes). Rühm koosneb õieti kahesugustest otsustustest, ühed konstateerivad midagi suletut, ainult kindlat olukorda arvestavat, näit.: "Päike on leivakoti kohal" (= Söögiaeg on käes), "Näitab, kuhu ehitaja hoonele augu on jätnud" (= Tähendab a i n u l t väljaviskamist). On aga otsustusi, mis sobivad kasutada mitmes olukorras, on n.-ö. avatud kompositsiooniga: "Ta on peni käest leiva ära võtnud" (= Keegi käitub ebaviisakalt, taotseb sõimelda jne.).

8) Ebaloogiline vastandamine (Ma olen kas pime või ei näe; Puhugu põhjatuul kust tahes, ikka on ta külm).

9) Inimese, inimeste rühma või olukorra karikeeriv iseloomustus (Ei muhulane põle mees, kadak põle puu ja kits põle loom - komponentne on võimalik vahetada, puänt määrab sisu; Üks ei tee mulle midagi, kaht ma ei karda ja kolm ei mahu kallale - tugeva või ettevõtliku mehe kuraasitamine, võib-olla ka enesejulgustamine. Paljukõnelejalt, laimajalt küsitakse: Kust mõisast sa põhku saad? /Vastus:/ Säält kust sinu ema kasuvasika tõi.)

10) Jutujätkud (Ära ole vihane. /Vastus:/ Vihast saab hea õlle, pahest hea piibu - koomika rajaneb homonüümikal; Head nägemist! /Vastus:/ Nägemist saab silmakliinikust; Olen siin võõras. /Vastus:/ Kurat põrgus on võõras; See mu amet. /Vastus:/ Vaska ristimine om sinu amet.)

Siia kuuluvad ka oleks-väljanaermised (Oleks põrssal küüned, ta roniks puu otsa).

11) Tõrjuvad vastused, õiget vastust ei taheta anda (Mine sibula soo peale! /Küsimus:/ Kui vana oled? /Vastus:/ Kapsalõikuse ajal sain kaheaastaseks).

12) Osatavad ütlused. (Poiss, aja pull koju, perenaisel on kohvipiima vaja.)

3. Kõnekäände on kogutud ja avaldatud umbes samuti kui vanasõnu, eraldi koguna neid publitseeritud ei ole. On siiski märkimisväärne, et kõnekäände hakati märkama juba varakult. Selliseks võiks pidada juba ka Läti Henriku kroonikas leiduvat lausekatkendit - maga magamas.

4. Eraldi rühma moodustavad i d i o m a a t i l i s e d v ä l j e n d i d , need on kivinenud sõnaühendid, avaldavad rohkem või vähem poeetilist sisu. Nad tähendavad ikka midagi kindlat, on stereotüüpsed, tähistavad mingit väljakujunenud mõttevarjundit. Enamasti on nad mingi lauseliikme funktsioonis (maast-madalast). Idiomaatilised väljendid tavaliselt ei varieeru. Sellise kindlale keelele omase kivinevuse tõttu

ei ole sellised väljendid tõlgitavad teise keelde ega sõnasõnalt edasiantavad. Nad on aga oluliselt siiski keelelised nähtused.

5. V e l l e r i s m i d on otsesed ütlused koos saatelausega (-lausetega) ning annavad edasi mingit paradoksaalset sisu iroonilise või humeristliku suhtumisega, sisaldavad enamasti siiski torget kellegi pihta, näit.:

"Tulgu päälegi maailma ots, kui aga mina ellu jään," ütles Audru Jüri palvevendi kuulates.

"Seda kuulen!" ütles kurt kõrvalopsu saades.

6. L o o d u s k õ n e l u s e d . Eesti rahvaluules on liik loomingut, milles otsese kõne kujul iseloomustatakse kõneleja elu-olukorda, seda, kuidas ta tunneb endasse suhtutavat või kuidas ta ise suhtub välismaailma, annab õpetusi käitumiseks. Kõnelejaiks on loomad, asjad või koguni abstraktsed mõisted.

Leib ütelnu: "See on patt, kui teravaks ihutud noaga esmalt mind lõigatakse. Ikka peab noaga enne puud lõikama, siis alles mind!"

Saarjas öelnd: "Kui ma oleksin kõidikust lahti, ma sööksin nii, et luu näikse!" Sellepärast siis ongi ta juuste küljes kinni. Kunagi usuti, et ting on tõepoolest nii kardetav ja ablas sööja.

"Kana lubanu sõs egä päevi üte muna munnõ, ku täl edimädse keväjä haudu lastas ja egäkõrd, ku tiä munõs, mõni terä viljä andas." Siin peitub siis koguni juhend kanade otstarbeka kasvatamise kohta.

"Paastukuu oll ütelnu, et kui mul küündlakuu õigus olõsi, ma pöörasi härjä sarve peäst ärä, aga tuu om hädä, et üts silm nakas vett juuskma." Arvati, et märts võiks muidu olla külmem veebruarist, ainult päike on pannud räästad tilkuma.

Seesugused kõnelused muutuvad vahel naljanditeks, nagu järgmine, kus ei ole enam mingit õpetust ega kõlblusreeglit, vaid nauditakse sõnade ja situatsioonide kooskõlastamatust:

"Abi aiast, vari varjust," ütelnu jänes talvel kange

külmä ja tuisuga selgä vastu uhakavart toetades: "Hoitku küll jumal, kes selle ilmaga käen on. Mina olen ikke uhaka varre varjun."

Korra sadanud vihma. "Vaene mees, kes vihma käes on!" ütelnud rebane ja läinud ise püstilükatud äkke varju.

Leidub looduskõnelusi, mis on kujunenud juba lauludeks, aga nende kõneluste kaudu iseloomustatakse kõnelejat, järgnevas näites hunti:

Vanasti kõndinud hunt teed mööda ja kõnelnud nõnda:

Ma pole palju pattu teinud:
Tuhat sõin ma tutupäid, (= lambaid)
sada sõin ma sarvikuid,
viiskümmend vibunina, (= siga)
kuuskümmend kompajalga, (= hobust)
seitsekümmend sangajalga, (= jänest)
kaheksakümmend käukalõuga, (= koera)
üheksakümmend veikest lindu.

G. MÕISTATUS.

1. M õ i s t e j a t e r m i n o l o o g i a. Mõistatus on rahvaluule väikežanr, on olendi, eseme, nähtuse või olukorra poeetiline kirjeldus, mis sisaldab ülesannet mõistatuse objektide vabalt valitud tunnuste alusel välja selgitada tekkinud kujutelma taga peituv olend, ese, nähtus või olukord. Et mõistatamist raskemaks teha, kasutati eksitavat analoogiat eesmärgiga lahendaja mõttekäiku õigelt joonelt kõrvale juhtida. Mõistatus koosneb kahest osast - küsimusest (ülesandest) ja vastusest, mis kokku moodustavadki mõistatuse. Mõistatus ei ole ainult ülesannete lahendamise žanr, vaid see oma poeetilises ülesehituses ja vaimukais kombinatsioonides pakub ka esteetilist elamust.

Terminoloogiliselt kutsub rahvas enamasti mõistatus, mõistatama, arvutused (Vai), arbusima mõistatusi (Iis), mõisteldama (LNg), mõisteldamine (Mih, Kul), arvutusi arvutama (Jõh), mõistukõne (Lai), mõistus, mõistusõ (Rõu), muistatus (Emm). Terminid on tekkinud mõistest ära mõistma, ära arvama.

2. M i l l a l m õ i s t a t a t i ? Üks küsitletav vastas: mõistatati siis, kui oli aega. Mõistatati teed käies, pidudel ja jootudes, igal ajal võis mõistatada. Mõistatati tihti puhkehetkedel, kui oli palju inimesi koos, ka tubastel töödel (ketrus, kudumine), videviku pidamisel, pulmades, ristsetel, jüri- ja jaanitulede juures, kõrtsis, kus mõistatajad olid mehed, targemale ostetud siis viina, karjas, teesillutusel, üldse mitmesugustel ühistöödel, näit. mõisatööde vaheaegadel, sügisestel noorte kooskäimistel, nii jaguõhtutel, kildsannades, istjatel, üläljõstmistel, laste hulgas, eriti koolide magamistubades, kust ka eesti nimekas rahvaluulekoguja M.J. Eisen 1869. a. pani kirja 200 mõistatust. Kosjakombestikust on teada, et kosilasele olevat mõistatusi antud ja sellest järeldusi tehtud. Mõistatamises on ka võisteldud: kes rohkem oskas mõistatada, seda peeti nupukamaks; kes kaotas, seda häbistati.

Mõistatamise keelamisest pole palju andmeid. Kohati olevat keelatud mõistatada kirikuteenistuse ajal, pühapäevaõhtu-

ti ja pühade ajal. Vahel on kardetud mütoloogilistel põhjustel õhtuti mõistatada.

3. A r e n g j a a j a l u g u . Mõistatused on muutunud ajas ja ruumis, on levinud ka üle keelepiiride. Mõistatusi tunti Idamaadel, Vanas Kreekas ja Roomas, nad olid populaarsed Indias, kasutati seal ka kultuse teenistuses, seal korraldati ka mõistatuste lahendamise võistlusi. Vanadest mõistatustest on palju säilinud luuleteose "Rigveda" kaudu, kus paljud osad koosnevad mõistatuste küsimustest ja vastustest. Iraanis anti kurjategijaile mõistatusi lahendada, sellest sõltus nende saatus. Kohtunikule esitatud mõistatus võis tuua vangile vabaduse, kui kohtunik seda lahendada ei osanud. Praegu on sellised kombed säilinud laste mängudes, mis võivad peegeldada kunagist tegelikkust. Piiblis leidub andmeid mõistatuste harrastusest ajaviitena pidusöömaaegadel. Simson esitab oma pulmas mõistatusi: Söök tuli välja vägevast ja magus tugevast. See mõistatus olevat kasvanud välja tegelikust elust: kosja minnes tappis Simson lõvi, tagasi tulles leidis lõvi pealuust mesilaste pesa, sõi sealt mee. Pruudi abiga saadi teada, et Simson mõtles tugeva ja vägeva all lõvi, söögi ja magusa all mett.

Rikkalikult leidub mõistatusi vanades raamjutustustes.

Slaavlastelgi oli mõistatus tarkuse proovimise vahend. Siingi kõneldakse, kuidas süüaluse saatus sõltub tema leidlikkusest. Sellest on relikte ka vene pulmakombeis: peigmees ei või enne istuda pruudi kõrvale, kui ta on lahendanud oma sõprade poolt temale antud mõistatuse. Laulude lemmikmotiiviks on tark neiu.

Tarkuse ja taiplikkuse proov oli mõistatus ka lätlastel. Lätlased on omistanud mõistatusele ka kultuslikku tähendust.

Paljudel rahvastel on mõistatuste lahendamise ajaks olnud sügiseste põllutööde lõpetamise aeg.

Paljudel rahvastel on ka ühesuguseid mõistatusi, mis on kas laenulised või seletuvad generatio spontanca'ga. "1001 öö" muinasjuttudes leidub mõistatus aastast: ehitusmeister ehitas palee 8760 kivist, istutas sinna 12 puud, igal puul

30 oksa, igal oksal 1 valge ja 1 must viinamarjakobar. Aastas on 8760 tundi, 12 kuud, igas kuus 30 päeva, päev koosneb öösst ja päevast. Vist pole laen eesti samasugune mõistatus (vt. lk. 30).

Küll aga näib laenuline Eestis tuntud Vana-Kreeka sfinksi-mõistatus inimesest: Hommikul käib neljal, päeval kahel ja õhtul kolmel jalal.

Eestis on tuntud ka Homerose-mõistatus: Kalurid vastavad Homerose poolt esitatud küsimusele: "Mis me püüdsime, on ära, mis mitte, viime koju". Homeros sai aru, nagu käiks see kalade kohta, kalurid püüdsid aga täisid.

maagiline mõju

4. M õ i s t a t u s t e f u n k t s i o o n E e s t i s . Eestis pidi mõistatamisel olema maagiline mõju, see pidi aitama kaasa karjaõnnele, eriti mõistatamisel enne talvistepühi. 3 päeva enne jõulu on naispere mõistatanud, siis saavat kirjusid vasikaid või tähnilisi tallekesi või üldse palju noori loomi. Lahendamine võis loomaõnne mõjutada siis, kui loomi laudas veel pole, kui aga loomad juba laudas, võib mõju olla koguni negatiivne. On arusaadav, et talvise pööripäeva ümber koonduvad vilja- ja karjaõnne taotlused ja mõistatused moodustavad sellest ainult osa. Loomade sündimine langes ju ikka kevadele. Nii pole tähtsad siis mitte kiriklikud pühad, vaid ikkagi rahva enda tähtpäevad tööaastast. Hiljem on kadunud muidugi igasugune maagia ja neid kasutati tarkuse proovimiseks, tänapäeval on see peamiselt laste harrastus. Juba möödunud sajandil tulid trükis kasutusele kunstmõistatused, autoreiks Fr. R. Kreutzwald jt., tänapäeval mitmesugused ristsõna- ja arvumõistatused. Esimese kunstmõistatuse autor oli 19. saj. algupoolel O.R. Holtz.

I mõistatus Holtz

5. H i s t o r i o g r a a f i a . Eesti mõistatuste avaldamise ja käsitlemise ajalugu on küllalt pikk. Juba Gösekeni grammatikas 1660. a. leidub kaks mõistatust, Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas 13, Anton Thor Helle grammatikas 1732. a. 135 mõistatust. Sealt kopeeris need Hupel oma grammatikasse, lisades juurde tartumurdelised vasted,

mõistatusi on veel Petri peateose II köites. Schlegel on kirjutanud eri artikli, peale selle käsitleb ta neid veel oma teose "Reisen" II köites. Fr.W. Willmann võttis Thor Hellelt, neidsamu avaldas ka O.R. Holtz, mõningaid tekste eesti trükiallikate põhjal avaldas E. Lönnrot, ka J.H. Rosenplänter "Beiträge" III ja IV vihus ning A.H. Neus antoloogias "Volkslieder", F.J. Wiedemann volüümikas teoses "Aus dem inneren und äusseren Leben d. Esten" toob mõistatusi üsna rohkesti, perioodikast avaldavad neid "Oma Maa" (1886), "Meelejahutaja" (1887), eri teostes avaldavad mõistatusi Mõtleja (1878), M.J. Eisen (1890 ja 1914). Esimesena annab mõistatuse definitsiooni F.J. Wiedemann. Käsitletud on K.A. Hermani, T. Sanderi, V. Ridala, M. Kampmanni, E. Laugaste, E. Sõgla kirjanduslugudes, peale selle on ilmunud lühemaid uurimusi.

Def. W.

Kogumistihedus pole topograafiliselt ühesugune, seepärast leidub käsikirjalistes kogudes lünki. Lõuna-Eestist on kogutud rohkem kui Põhja-Eestist.

6. M õ i s t a t u s t e t e k e j a t e m a a t i k a . Et eesti mõistatused enamjaolt on tekkinud talupoegade hulgas ja talupoegade elust, on arusaadav, sest põllundus ja karjandus olid eestlaste peamised elatusalad. Mõistatuste objektiks on talupoegadele lähedaste mõistete ring, põllutöö, kõige rohkem mõistatusi leidub tööriistadest (ader, äke, vokk, sõel jne.), siis koduloomadest, majapidamisest, toitlusest, riietusest, elamust, kogu etnograafilisest miljööst, loodusest ja loodusenähtustest, ajast, kalendrist. Metsloomadest on mõistatusi vähe. Mõistatustes kajastuvad elukutsed: kalur, karjus, rätsep, pastor. Mõistatustes pastori kohta ilmneb negatiivne, koguni vaenulik suhtumine kirikhärradesse: Härg mürras torni sihen, valge lapp lõõri all. - Krantskaalaga peni hauk tõrelon. - Must kukk, valged lõkad, laulab kord nädalas. Inimene ise, tema kehaosad ja omadused (laiskus, rumalus) on mõistatuste aineks, nagu ka küla diferentseerumine (Rist rikka mehe värati üle. Tuuleveski). Mõistatuste objektiks on saanud ka abstraktsed mõisted, lõpuks ka mõistatus ise, näit.: Nii kaua kui teda

otsitas, on ta midagi muud; kui ta aga lõidas, siis ei ole ta enam see, mis ta oli. (Rõngu.) Mõistatuste ained on valitud õige mitmelt alalt, mõned alad on siiski populaarsemad.

Mõistatused on üles ehitatud nende esemete, olendite või nähtuste kujutamisele, mis kõige rohkem olid tarvitusel ja ühenduses inimese igapäevase eluga. Mõistatus haarab kogu töötavat inimest, tema elu, tegevust, vastavalt tema arusaamadele.

Mõistatus sisaldab vahel ka satiiri.

Mõistatus treenis ka taibukust ja õpetas võrdlema mitmeid elunähtusi (ader nagu mees), arendades seega inimese kujutlusvõimet ja avades nähtuste poeetilist sisu. Näit.: Lagi all, lagi peal, lae peal lauldakse (Kannel). Siin on elliptiline lause, kordused, algriim.

7. K o m p o s i t s i o o n . Mõistatus koosneb kahest osast - ülesandest ja lahendusest.

Mõistatusi võib jagada ülesande terviklikke vormiosi (järke) aluseks võttes ühe-, kahe-, kolme- ja hulkliikmelisteks. Iga liige tavaliselt annab ühe omaduse.

Üheliikmelised on ühesõnalised mõistatused, näit.: Merehärg (Vähk), või keerdküsimused: Missugune kurg ei lenda ? (Adrakurg), aga ka tavaline lausemõistatus: Raudne täkk ja linast saba. (Pastlapaikamise nõel linakeerusega.)

Kaheliikmelised: Puust mees, raudsed sukad. (Ader, teine lahendus - hang.) Epiteedid "puust" ja "raudsed" on antiteetilised, nii võime kõnelda siin mõistatuse vastandavast struktuurist. Epiteet võib olla ka ainult ühes pooles: Miis mäe otsan, kullatse kängä jalan. (Ader.) Epiteedid võivad olla erineva sisuga, aga mõlemad rõhutavad mingit omadust eriti: Väike mees, terav kirves. (Mesilane.)

Kolmeliikmelised: Mees elab metsas, raiub kirveta, ehitab majasid. (Rähn.) Karu tuleb kaugelt metsast, seest karvane, pealt karvane. (Heinakoorem.) Punane lina ja viis paari haake, arvata kokku - saab üks praad. (Vähk.)

Kolmeosaliseks tuleb pidada ka järgmist mõistatust:

Laev ilma laineta, paat ilma purjeta; kui seisab, siis kogub koorma, kui sõidab, siis kaotab ära, aga jälgi ei ole kuskil. (Süstik.) Kaks esimest osa kui eelkirjeldused moodustavad kaks parallelismi, kolmas osa on aga ühekordne, järsk nagu peab mõistatuse lõpp olemagi.

Hulkliikmelised: Mustem kui süsi, valgem kui lumi, kõrgem kui kirikutorn, madalamal kui ristikhein. (Harakas.)

Seega mõistatuse struktuuris on ühel puhul silmas peetud objekti, teisel ainet, kolmandal funktsiooni. Millised suhted esinevad mõistatuse tervikpildi alusena, see võimaldab leida ka allrühmad. Osa ja terviku suhe: Punane pullike, jõhvist lõake. (Kuremari.) Ruumisuhe: Mees kannab maja. (Tigu.) Funktsioon: Mees künnab, ei atra ega hobust. (Siga tuhnib.) Aspektid: Alt nahk, päält nahk, keskel kera, otsas õra, oraga oherdab läbi kolme küla. (Koer.)

Mõistatuste hulgas leidub lihtsate lahenduste kõrval nn. kombineeritud lahendusi: Mees läheb metsa, kaks silma ees, üks selja taga. (Mees, kirves seljas.) Lahendaja peab oskama kokku viia esemeid, mis mõnes ühenduses tõesti kokku kuuluvad (mees kirvega). Või: Teil 3, meil 3, igas peres 3. (Ahjuroop, luud, labidas.) Mõistatus on ehitatud parallelismile. Samasisuline mõistatus võib olla konstrueeritud ka funktsiooni aluselt: Kolm isandat käivad ühes linnas kohut, üks ei näe üht, teine teist.

Kombinatsioonid võivad olla ka keerukamad, kui näit. igale esemele lisatakse veel tema tunnused.

8. L i i g i d . Mõistatused esinevad järgmisel kujul:

1) Allegoorilised kirjeldavad lausad.

2) Otsesed ja keerdküsimused. Missuguseid pükse ei õmble rätsep? (Argpükse.) Kas on vees enam kalu või kive? (Kalu. Kivid on põhjas.) Kuidas on Jaani õemehe äi talle sugulane? (Jaani isa.)

3) Sõnamängud. Kui nad tulevad, siis nad ei tule; kui nad ei tule, siis nad tulevad. (Varblased ja herned.) Asesõna "nad" asendab kaht eri nimisõna.

4) Arvmõistatused ja ülesanded.

Üks tikk on püsti, seitse jalga kõrge. Seatigu ronib iga päev kolm jalga ülespoole, öösi langeb kaks tagasi. Mitmendal päeval saab tiku otsa?

Linnal on 7 väravat, igas väravas 7 santi, igal sandil 7 kotti, igal kotil 7 soppi, igas sopis 7 kassi, igal kassil 7 poega, igal pojal 7 silma. Kui palju see on?

Üks, kaks, kaheksa, mina raiun üheksa. Kes ei usu, tulgu vaatku. Siin peab seisma seitseteist.

Neid sõnu lugedes tõmmatakse iga silbi või rohkema ajal üks kriips paberi peale, nagu siin on, näit. (iga lause jagu isepäinis: //// //// //// /////).

Üks hani oli maas ja suur kari lendas üleval. Hani küsis lendavate hanede käest: "Kus te lähete, sada hane?" Üleval olevad vastasid: "Meid pole sada. Meid on üks kord rohkem ja pool kord rohkem ja veerand kord rohkem, sa ise hulka ka, siis saab sada. Kui palju oli hanesid? Vastus: 36.

5) Tähemõistatused. Kirjuta elav hiirelõks nelja tähega. (Kass.)

T-ga üksnes piibumehel, k-ga olen igaühel. Tael - kael. Paljud seesugused pärinevad perioodikast, on aga kohati üsna kindlalt rahvasuhu tunginud.

6) Laulud. Siia kuuluvad regivärsilised mõistatuslaulud.

7) Mõistatusmuinasjutud.

Alliteratsioon, rütm ja muud vorminähtused aitasid säilitada mõistatuse teksti, seepärast on nad huvitavad nii keelemehele kui ka etnograafile.

Mõistatustes leidub palju stereotüüpseid kirjeldusi, mis esinevad mitmes mõistatuses samal kujul, selliselt võivad olla üles ehitatud terved mõistatused või osad, näit. algused:

Lagi all, lagi peal, lae peal lauldakse. (Viiul.Kannel)
Lagi all, lagi peal, meremehed keskel. (Silgud karbis.)
Laud all, laud pääl, libe kala keskel. (Süstik.)

Algused: Mõista ära nõmme-lehti, või, Mõista ära mõlle-võlle jne.

Nagu muugi rahvaluule, on varieeruvad ka mõistatuste formulatsioonid. Olgu näiteks mõistatus süstikust:

Libe pääl, libe all, libe kala keskel. (Jõh)
Sild all, sild pääl, libe kala keskel. (Ran)
Iä all, iä piäl, libe kala keskel. (Kod)
Vesi all, vesi pääl, kana ujub kuivalt läbi. (Kuu)
Kumm all, kumm peal, libe kala keskel. (Äks)
Noot all, noot pääl, libe kala keskel. (Võn)
Laud all, laud pääl, libe kala keskel. (Hlj)

Siit nähtub ühtlasi varieerumise iseloom. Ja nagu rahvaluule muudes liikides, võib täheldada siingi varieerumisel püsivamaid ja muutuvamaid koostisosi. Mõistatuses süstikust näeme püsivaid aspektimäärsõnu: all : peal : keskel, samuti mõistatuse peaosa, mõistatatav ese ise, on antud püsiva sõnaühendiga "libe kala keskel". Varieerub aga ümbrust kujundav sõnavara: libe : sild : jää : vesi : kumm : noot : laud.

Mänglevalt esitatakse vahel mõistatus koos lahendusega: Raudne täkk ja linast saba, (pastlanõel ja keerus taga); Punane pullike, jõhvist lõake, (ise kuremarjake).

Mõistatus on rajatud ikka allegooriale, seega päristähendust tuleb otsida.

Mõistatuses kui ülesandes ei saa kujutatav olla antud tema täpsete tunnuste kaudu, vaid peiteliselt, ülekantud tähendusega. Aluseks on küll vabalt valitud tunnused, aga miski peab ikka assotsieerima, näit. atra meheks pidama (vt. mõistatusi adrast). Tuhat-tuhat, sada-sada jooksevad niinest silda mööda raudsesse linna. (Herned valatakse sõelast patta.) Niinest sild = sõel; raudne linn = pada. Suured arvud sellises kombinatsioonis tähendavad - palju. Arvupaarid asendatakse vahel sõnaga "sõda". Kes neid pisikesi herneid lugeda jõuab! Vahel kasutatakse ahelkombinatsiooni: Käib niine silda mööda, niine sillast raudakotti, raudakotist puupuhku. Tihti leidub just ootamatuid kokkuviimisi: mõttekäigu kõrvalejuhtimisi kas sõnade polüseemilisust või homonüümsust

kasutades või praktiseerides ebaloogilist sõnajärge:

Millega algab aasta ja millega lõpeb? (a-ga) Siin kasutatakse sõna "aasta" polüseemiliselt. Homonüümsus on järgmises mõistatuses: Ma olen loodud karune, ei siiski karvu kanna ma. (Lehma keel.) Ebaselge või puudulik lausestus on järgmiste mõistatuste aluseks: Kas oled kahe kõrvaga jänest näinud? (Kõrvaga ei saa näha.) Mispärast on kirp ja lõvi üheraskused? (Ühepalju tähti.) Lahendaja mõtleb loomi, sellele küsimus suunab, küsija peab silmas teist võimalust - tähtede arvu sõnas. Vahel oodatakse erakordset, selgub tavaline: Mispärast jookseb jänes üle mäe? (Alt ei saa.)

Mõned uurijad tahavad mõistatuste allegoorilisuse tuletada peitenimest, eufemismist (Anikin). Alati ei tohtinud kõike õige nimega nimetada, näit. kütt jahilooma, kes arvati põgenevat nime nimetamise kaudu ohust märku saanud. Eufemismi eeskujul olevatki siis tekkinud ümbernimetamised mingi tunnuse alusel, mida ümbernimetaja ümbernimetatava juures märkab: karu - mesikäpp. Sellega saab küll nähtust ainult osaliselt seletada.

Mõistatused on tekstilt muutlikud, aga nad võivad siirduda ka teisele lahendusele jäädavalt või paralleelselt. "Puust puusad, raust küüned" saab kaks lahendust: (Ader. Äke.) Äke lahendusena võis tulla siis, kui raudpulkadega äket juba tunti (terminus post quem on 17. sajand). Alt jookseb hall kass, päält küüräkäs rebäne. (Ader.) Aga lisaks veel: Vikat. Reha. Käsikivi. Vesiveski. Siiski - peale adra on teised lahenduseks raskesti sobivad. Põhjuseks võib olla esemete omaduste eventuaalne kuulumine mitmele esemele (hernes: uba, vokk:veski), aga ese võib kasutuselt ära jääda ja mõistatus siirduda teisele esemele. Utt-tutt toa taga, suitsusaga sällä taga. (Äke, mis libiseb üle tolmava põllu, ka tuisk.) Mõistatus kasutab vahel liiga vähe spetsiaalseid tunnuseid.

Mõnikord on mõistatustes vabalt valitud tunnused niivõrd avarad, et neid on võimalik kasutada mitme eseme iseloomustamiseks. Mida tabavam, iseloomulikum ja piltlikum on mõistatuse kirjeldus, seda vähem leidub lahenduses kõikumisi.

metafoor.

9. S t i i l . Mõistatustes kõige tähtsam on siiski metafoor, sageli püsiv metafoor.

Metafoorilise ülekande ligidusest või kaugusest päristähendusele sõltub, kui kerge on mõistatada. Mõistatuses inimesest "Pealt valge, seest punane" ei ole mingit inimesele olulist tunnust, seepärast on raske arvata, millega on tegemist. Asjade ja olude tundjale on kergem mõistatus: Kaks neitsit lähevad metsa, ise laulavad. (Lambapügamine.) Metafoor "neitsid" tähendab lambaraudu. Täpse iseloomustuse annab järgmine mõistatus:Mees kannab maja. (Tigu.) Mees teo metafoorina on täiesti arusaadav.

Püsiva metafoori näiteks võiks paljude hulgast valida "mees", mis esineb hoopis eri tüüpi mõistatustes: Väike mees, punane kasukas seljas. (Vähk.) Mees kõnnib nurme pääl, kullatse kängä jalan. (Ader.)

Peale metafoori võivad mõistatused esineda võrdluse vormis: Mustem kui süsi, valgem kui lumi, kõrgemal kui kirikutorn, madalamal kui ristikhein. (Harakas.) Mõistatuse "peategelane" tekstis üldse puudub, ka ümbernimetuse või ülekande kujul.

Metafooride juurde kuuluvad tihti veel epiteedid. Kõvera jalaga mehike aase verevit hobesit takah. (Ahjuroop.) Paarissõna-epiteet: Tippi-tappi maalt tuli mees, lipit-lapit särk säljan; harja kand, pääd ei sui. (Kukk.)

Mõistatuste allegoorilises tervikpildis on eri kujunditel veel erinev sisu selles mõttes, kas nad kirjeldavad objekti otseses või ülekantud tähenduses: Roheline mehike, rohelitse jala. (Heinaritsik.) Epiteedid esinevad siin otseses tähenduses, mehike putuka tähenduses on aga metafoor. Siin antud näites esineb osa ja terviku kõrvutamine.

Mõistatustes on palju parallelismi ja sõnakordust: Siin on üks taim ja sial on üks taim; siin on üks lill ja sial on üks lill; siin on üks häll ja sial on üks häll; siin on üks laps ja sial on üks laps. (Hernes.) Tuule käes tudiseb, vihma käes vidiseb, läheb tuba tutsa-tatsa. (Kana.) Kolmas osa on rütmilt erinev.

Karbitaoline ülesehitus suuremast väiksema poole: taim - lill - häll - laps.

Muud kordusfiguurid. Epifoor. Töts-tats, tõmmu härg, igas nurgas nuumhärg, igas kolgas kohihärg, igas vatsas vasikad. (Linakuprad.) Püsiv metafoor on epifoori asendis.

Algriim ja paarissõnad. Niinest tehti nika-naka, puust tehti puka-paka. (Sõel.)

Omamoodi sõnamäng on ligidaste sõnade kokkuviimine - paronomaasia järgmises näites koos antiteesiga: Ma olen loodud karune, ei siiski karvu kanna ma. (Lehma keel.)

Mina-vormilisi mõistatusi on teada eesti rahvaluules üsna piisavalt.

Palju on algriimi: Sant sais sanna takan, sada särki sällän. Must härg magab, iga küljekondi vahelt hingab. (Sütemiil.) Põhk punaseid põrsaid täis. Üks põrsas ja seitsekümmend silma selja peal. (Kuusekäbi.) Sööda kui venda, seo kui varast. (Hobune.) Vana vasik ärjä kurgu all. (Kolle.) Tihti seob algriim mõistatuse kaht poolt: Uibo pääl, ubina all. (Kana ja munad.)

Algriim on omane peamiselt eesti ja soome mõistatustele. Ka siin, nagu muudeski liikides, mõjutab see ka sõnavalikut (seitsekümmend silma; vend : varas; vana vasik).

Riim: Saks õues, sada hilpu seljas, tagapoolt ikka paljas. (Kana.)

Kirjeldav onomatopöa ja deskriptiivsõnad:

Nigiseb-nagiseb, ilma aitamata ei saa üle aja. (Karuäke.) Tuntud üle Eesti. Mek-mäk mäe otsas, neli sarve peas. (Tuuleveski.) Kitse asemel antakse tema häälitsus.

Töömüra imitatsioon: Kiiga-kaaga, kiiga-kaaga, kuri kummer kumera seljas. (Vee kandmine.)

Hüplev liikumine väljendatakse deskriptiivsete paarissõnadega: Vilisti-vilisti, vilken-tilken, üle õue olken-tälken. (Kass.)

Antitees: Aita ei mahu, aga kassi jälge mahub. (Humal.) Lihane pada, ravvane keedus. (Hobusel rauad suus.)

Paradoks: Ühele kitsas, kahele paras, kolmele liiga lai. (Salajutt.) Vesi jookseb vastu mäge üles. (Lehm joob.) Hääleta tumm, aga räägib palju. (Raamat.)

Hüperbool: Kirp läheb metsa, ei too tuhat hoostki tagasi. (Tulekahi.)

Muidugi on paljudel puhkudel koos mitu figuuri, nagu järgmises epifoor, antitees, paradoks: Kääritud ma ei ole, luetud ma ei ole, aga ometi ühes ma seisan. (Hobuse saba.) Lähtepilt on võetud kangatehnikast.

Kliimaks ja antikliimaks: Neli teevad aset, kaks näitavad tuld, üks heidab magama. (Koer.)

Kümme meest kiigutavad, mida rohkem sa kiigutad, seda rohkem laps nutab. (Lõõtspill.)

Väga tähtis osa mõistatustes on arvudel. Suurte suhete näitamiseks kasutatakse ühe ja suurte arvude suhet: Üks saun, sada akent. (Puuriit.) Vanamoor nurgas, sada hammast suus. (Linahari.)

Must lehm: üks kõrv, üks nisa. (Teekann.) Oluliseks võtteks on siin ellips, ära on jäänud predikaat ja määrus (kellel on). Tervik koos kahe osaga on vastandatud tegeliku lehma tunnustega. Kordub rõhuline üks.

Tüdruk ühe silmaga. (Nõel.) Siin tervik + 1 osa on vastandatud. "Üks" koos põhisõnaga annab ühtlasi võtme lahenduseks. Kasutatakse polüseemilisust (silm), nagu ka järgmises, aga vastus on kombineeritud, tegemist on mitme esemega: Mees läheb metsa, kaks silma ees, üks selja taga. (Mees, kirves seljas.)

Terviku ja üksikosade kombinatsioonile rajatud mõistatusi on Eestis mitmesuguseid: Neli andjat, neli kandjat, kaks tulenäitajat, kaks koeratõrjujat, üks parmupiits. (Lehm.)

Eseme või olendi üksikosade kombinatsioon annab vahel terve suure ehituse: Üks teeb timp-tamp, teine teeb timp-tamp, kolmas teeb timp-tamp, neljas teeb timp-tamp, viies teeb - karviuhti! (Hobune.) Nelja jala funktsioon antakse samal viisil. Seeria lõpetab saba erinev tegevus. Laps nõuab kordust, samuti üllatust lõpus, mida annab deskriptiivne sõ-

na "karviuhti", mis on seotud veel algriimiga (viies : viuhti). Mõistatust esitatakse lastele ikka sõrmede mängu lisamisega.

Esemete kombinatsioon annab ka huvitavaid arvude kombinatsioone: Kuus silma, kaheksa jalga, kolm pead, kaks kandvad kolmat. (Kaks varblast kassiga.) Viimane otsus on problemaatiline. Siin oli tegemist väikeste arvudega.

Suurtest arvudest esineb enamasti ikka 100 ja 1000. Harilikult kasutatakse suuri arve esemete kohta, millel on palju üksikosi (harjal piid, kapsalehed, sõelal augud) või esemete kombinatsioonide kohta, kus on loendamatult palju üksikosi või üksikuid esemeid koos (herned). Need arvud asendavad mõistet - palju. Aasta härg magas, sada aastat ase alal. (Heinakuhi ja kuhjapesa.)

Eriti suurt hulka märgitakse arvu kordamisega: Tuhat-tuhat, sada-sada istub ühe tooli pääl. (Heinakuhi.) Suurte arvude kasutamises ei minda tavaliselt kaugemale tuhandest.

Kuivõrd suur oli rahval taibukuse proovimise vajadus, seda näitab mõistatuste laialdane harrastamine, üleskirjutuste suur hulk ja veel tänapäevalgi paljukasutatud sõna- ja silpmõistatused.

S i s u k o r d.

Eelmärkmeid 3

A. Eesti keele ja eestlaste elualade kujunemine. 5

I. Läänemeresoome rahvaste ja keelte kujunemine . . 5

II. Läänemeresoomlaste põllunduse algus. 7

III. Eestlaste feodalismiaegne majanduselu. 8

1. Ale ja kütis 9. - 2. Viljad 10. - 3. Põllutööriistad ja veoloomad 10. - 4. Karjandus 14. 5. Mesindus 14. - 6. Korilus 14. - 7. Jaht 14. - 8. Kalastus 15. - 9. Toitlus 16. - 10. Tööjaotus 17. - 11. Naiste tööd 17. - 12. Rahvarõivas 18. - 13. Meeste käsitööd 20. - 14. Liiklemisvahendid 20. - 15. Ehitised 21. - 16. Mängud ja tantsud 22. - 17. Mängude ja tantsude kasutamiskohad 24.

B. Inimese maailmatunnetuse kujunemisest 26

1. Üldist 26. - 2. Astronoomia 27. - 3. Geograafia 28. - 4. Konkreetsus 28. - 5. Arvutamine 28. - 6. Kalender 28. - 7. Animism 34. - 8. Maagia 28. - 9. Tabu 39. - 10. Eufemismid 40.

C. Rahvaluule ja rahvaluuleteadus 42

1. Mis on rahvaluule 42. - 2. Anonüümsus 42. - 3. Levimine 42. - 4. Suulisus 43. - 5. Muutused. Variant 44. - 6. Tüüp 45. - 7. Lokaalredaktsioonid 46. - 8. Traditsioon ja improvisatsioon 46. - 9. Kontaminatsioonid 48. - 10. Lisandus e. interpolatsioon 48. - 11. Rändvärsid, -motiivid 48. - 12. Motiiv 49. - 13. Väljajäte e. elisioon 50. -

14. Emendatsioon. - 15. Dispersioon 51. - 16. Fragment 51. - 17. Indiviid ja kollektiiv 52. - 18. Stabiilsus 52. - 19. Kollektiivsus 53. - 20. Faasilisus 54. - 21. Stereotüüpsus 54. - 22. Dubletid ja võltsingud 56. - 23. Pseudofolkloor 57. - 24. Juhuslikud muutused 57. - 25. Dateerimine 57. - 26. Tekkepaik ja levimisteed 58. - 27. Rahvaluule kui peegeldus 59. - 28. Rahvaluule kui pealisehitus 59. - 29. Minevik ja olevik rahvaluules 59. - 30. Rahvaluule on kunst 60. - 31. Sünkretism 61. - 32. Piirinähtused 61. - 33. Igandid 61. - 34. Terminoloogia 62. - 35. Liikidevahelised suhted 62. - 36. Rahvaluuleteadus 63. - 37. Rahvaluuleteaduse aine 63. - 38. Rahvaluule allikad ja rahvaluule kogumine 64. - 39. Rahvaluuleline kartograafia 66. - 40. Rahvaluulerajoonid 69. - 41. Abiteadused 69. - 42. Naaberteadused 70. - 43. Kirjanduse mõjust rahvaluulesse 70. - 44. Rahvaluule osast kirjanduses 71.

D. Rahvalaul 75

I. Eesti rahvalaulude jagunemine 75

1. Ajalooline ja liigiline jaotus 75. - 2. Terminoloogia 76.

II. Laulude funktsioonist ja kasutamisest. 76

1. Funktsioonist 76. - 2. Kus lauldi 76. - 3. Eeslaulja ja koori suhted 79.

III. Eesti regivärsiliste rahvalaulude keel 80

IV. Eesti regivärsside poeetikast, stiilist ja kompositsioonist 93

1. Parallelism 93. - 2. Üksikvärsid 101. - 3. Anžambmaan 101. - 4. Kiasm 103. - 5. Kordus 103. - 6. Perifraas 109. - 7. Antifraas 109. - 8. Gradatsioon 110. - 9. Inversioon 111. 10. Ellips 112. - 11. Retooriline küsimus 112.

12. Retooriline hüüatus 113. - 13. Apostroof 113. - 14. Antitees 113. - 15. Pleonasm 114. 16. Kalambuur 114. - 17. Paradoks 115. - 18. Nimed 115. - 19. Arvud 117. - 20. Kõnekujundid. Metafoor 118. 21. Personifikatsioon 119. - 22. Epiteet 119. - 23. Oksüümoron 121. - 24. Võrdlus 121. - 25. Metonüümilised kujundid 122. - 26. Sünekdohh 123. - 27. Antonomaasia 123. - 28. Hüperbool 124. - 29. Liootes 125. 30. Eufemism 125. - 31. Huumor 125. - 32. Iroonia 126. - 33. Sarkasm 126. - 34. Algriim 127. - 35. Rahvalaulu kompositsioon 131.

V. Eesti rahvalaulu värsimõõt 134

1. Rütm 134. - 2. Meetrum ja rütm 134. - 3. Rütmi tekkimine luulesse 135. - 4. Regivärsi meetrum 136. - 5. Kvantiteedireeglid 138. - 6. Skandeerimine 140. - 7. Paisumise seadus 141. - 8. Muid rahvalaulutüüpe 142. - 9. Riimilise rahvalaulu värss 143.

E. Vanasõnad 144

1. Olemus 144. - 2. Historiograafia 145. - 3. Sisu 146. - 4. Struktuur 147. - 5. Stiil 150. - 6. Temaatika 153. - 7. Sententsid 156.- 8. Lendsõnad 156.

F. Kõnekäänud 157

1. Olemus 157. - 2. Liigid 158. - 3. Historiograafia 159. - 4. Idiomaatilised väljendid 159. - 5. Vellerismid 160. - 6. Looduskõnelused 160.

G. Mõistatus 162

1. Mõiste ja terminoloogia 162. - 2. Millal mõistatati 162. - 3. Areng ja ajalugu 163. - 4. Mõistatuste funktsioon Eestis 164. - 5. Historiograafia 164. - 6. Mõistatuste teke ja temaatika 165. - 7. Kompositsioon 166. - 8. Liigid 167. - 9. Stiil 171.

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, I8
Эд. Лаугасте
ЛЕКЦИИ ПО ОБЩЕМУ КУРСУ
ЭСТОНСКОЙ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ
На эстонском языке

Vastutav toimetaja K. Taev
Korrektor A. Norberg

TRÜ rotaprint 1964. Trükipoognaid 11,7.
Arvestuspoognaid 9,4. Trükiarv 330.
Paljundamisele antud 23. XI 1964.
MB 09298. Tell. nr. 1608.

Hind 30 kop.

EESTI AKADEEMILINE RAAMATUKOGU
1 0200 00144544 8